

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
ДРОГОБИЦЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. І. ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БЕНЧУК ВІТАЛІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

ДИСЕРТАЦІЯ
**АГРЕСІЯ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ У МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ
МЕШКАНЦІВ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (2014-2019 рр.)**

032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктор філософії
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Бенчук В. О.

Науковий керівник:
Трофимович Володимир Васильович
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України

ДРОГОБИЧ – 2023

АНОТАЦІЯ

Бенчук В. О. Агресія РФ проти України у масовій свідомості мешканців Донецької області (2014-2019 рр.). – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Національний університет «Острозька академія»; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, 2023.

У дисертації здійснено ґрунтовне дослідження масової свідомості донеччан, її основні складові. Методом синтезу значного масиву джерел та результатів наукових праць охарактеризовано поведінку мешканців регіону під час російської агресії, причин, які впливали на неї. Виявлено зміни, які відбулися в думках/поглядах жителів Донецької області в умовах гібридного протиборства, як на підконтрольній території, так і на тимчасово окупованих.

У роботі стверджується, що Донбас – це штучно сформований регіон, основу якого склав Донецький кам'яновугільний басейн. Він постав після реформаційного періоду в другій половині ХІХ століття, коли було закладено його соціально-економічний характер та етнічну структуру навколо російсько-української біетнічності. Природні багатства були спустошені російською, а потім і радянською імперіями. Це стало причиною занепаду місцевої економіки, соціальної інфраструктури, зuboжіння місцевого населення та його ностальгії за своєю втраченою значущістю.

Окрім соціально-економічного фактора на масові уявлення людей впливали інші чинники, серед яких варто виділити своєрідну роль Партії Регіонів. Вона маніпулювала настроями жителів Донеччини з метою отримання політичної влади, щоб збільшити свій економічний вплив у країні. У своїй партійній пропаганді вона виділяла «винятковість» донеччан, налаштовуючи їх проти жителів західних областей. Але розчарування у своїх «лідерах», спеціальна російська й владна інформаційна кампанія з дискредитації Майдану, спровокували протестні настрої серед населення краю.

Останні були використані як місцевими проросійськими силами, котрі прагнули приєднати регіон до Росії, так і місцевою владою, яка хотіла зберегти свій вплив для переговорів з офіційним Києвом. Попри потужний інформаційний вплив на масову свідомість більшість учасників соціологічних опитувань прагнули залишитись у складі єдиної України. Втім, російська військова інтервенція спровокувала збройний конфлікт і утворила окупаційну адміністрацію під вивіскою «ДНР». Це розділило регіон на дві частини: території підконтрольні українським органам влади та на території на яких вони тимчасово не здійснюють свої повноваження.

В умовах російсько-української війни масова свідомість змінювалася, що призвело до еволюції думок та настроїв, порівняно з довоєнними. На підконтрольних територіях значно зменшилася прихильність приєднання до російських політичних й економічних проєктів, спостерігалася позитивна динаміка із загальноукраїнськими тенденціями відносно ставлення до ідентичності, мови тощо. Проте на тимчасово окупованих територіях відбувалися протилежні тенденції. Тут РФ утворила ментальний анклав з метою генерування власної суспільно-політичної та соціокультурної матриці українського населення під цінності «русского мира».

Наукова новизна полягає у постановці та розробці актуальної наукової проблеми, яка до цього часу не була предметом комплексного аналізу і не отримала всебічного висвітлення у вітчизняній і зарубіжній історичній науці.

Уперше:

- шляхом залучення до наукового обігу широкого кола джерел, періодичних видань, результатів наукових праць комплексно досліджено реакцію донеччан на російську агресію;
- розкрита еволюція суспільно-політичних настроїв місцевих жителів протягом 2015-2019 рр. в умовах гібридного протиборства на території підконтрольній Україні, та на теренах, на яких органи державної влади тимчасово не здійснюють своїх повноважень;
- відображено комплекс чинників, які впливали на настрої населення;

- охарактеризовано бачення жителями регіону шляхів урегулювання збройного конфлікту.

Уточнено:

- понятійно-категоріальний апарат дослідження;
- умови формування донецької регіональної ідентичності та її основні складові.

Набули подальшого розвитку:

- характеристика причин суспільної дезорієнтації мешканців краю унаслідок революційних змін і їх вразливості перед російською пропагандою;
- особливості технологій російської агресії на Сході України, її динаміку, еволюцію, цілі;
- історична ретроспектива військової інтервенції ЗС РФ на материкову частину України.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що фактичний матеріал та висновки дисертації можуть бути використані при підготовці видань із новітньої історії України; написанні тематичних і узагальнених підручників, посібників та монографій; під час проведення подальших наукових досліджень російсько-української війни; підготовці особового складу військовиків та правоохоронних органів; у навчальному процесі вищих навчальних закладів; у національно-патріотичному вихованні молоді; підготовці державної політики, програм і нормативно-правової бази для деокупації й реінтеграції тимчасово окупованих територій.

Ключові слова: *Україна, Російська Федерація, донеччани, масова свідомість, настрої, агресія, російсько-українська війна, інформаційний вплив, пропаганда, історична пам'ять, тимчасово окуповані території.*

SUMMARY

Benchuk V. O. The aggression of the Russian Federation against Ukraine in the mass consciousness of residents of the Donetsk region (2014-2019). - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the doctor of philosophy degree in specialty 032 "History and Archeology". Ostroh Academy National University; Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko , Drohobych, 2023.

The dissertation conducts a thorough study of the mass consciousness of Donetsk residents and its main components. By synthesizing a significant array of sources and results of scientific works, the behavior of the region's residents during the Russian aggression and the reasons that influenced it are characterized. The author reveals the changes that have taken place in the opinions/views of the residents of Donetsk region in the context of hybrid confrontation, both in the government-controlled and temporarily occupied territories.

The paper argues that Donbas is an artificially formed region based on the Donetsk coal basin. It emerged after the Reformation period in the second half of the nineteenth century, when its socio-economic character and ethnic structure were laid down around Russian-Ukrainian bi-ethnicity. Natural resources were devastated by the Russian and then Soviet empires. This led to the decline of the local economy and social infrastructure, the impoverishment of the local population and their nostalgia for their lost significance.

In addition to the socio-economic factor, other factors influenced people's mass perceptions, among which is the peculiar role of the Party of Regions. It manipulated the moods of the residents of Donetsk region in order to gain political power in order to increase its economic influence in the country. In its party propaganda, it emphasized the "exclusivity" of Donetsk residents, pitting them against residents of the western regions. But disappointment in their "leaders" and a special Russian and government information campaign to discredit Maidan, provoked protest moods among the population of the region.

The latter were used both by local pro-Russian forces seeking to annex the region to Russia and by local authorities who wanted to maintain their influence for negotiations with official Kyiv. Despite the powerful informational influence on the mass consciousness, most participants in opinion polls wanted to remain part of a united Ukraine. However, the Russian military intervention provoked an armed conflict and created an occupation administration under the name of the "DPR." This divided the region into two parts: the territories controlled by the Ukrainian authorities and the territories where they temporarily do not exercise their powers.

In the context of the Russian-Ukrainian war, mass consciousness changed, which led to the evolution of thoughts and attitudes compared to the pre-war ones. In the government-controlled territories, the commitment to joining Russian political and economic projects has significantly decreased, and there has been a positive trend in the all-Ukrainian trends in attitudes toward identity, language, etc. However, the opposite trends were observed in the temporarily occupied territories. Here, the Russian Federation has created a mental enclave to generate its own socio-political and socio-cultural matrix of the Ukrainian population for the values of the "Russian world."

The scientific novelty lies in the formulation and development of an actual scientific problem that has not yet been the subject of a comprehensive analysis and has not received comprehensive coverage in domestic and foreign historical science.

For the first time:

- by involving a wide range of sources, periodicals, and the results of scientific works in scientific circulation, the reaction of Donetsk residents to Russian aggression was comprehensively studied;

- the evolution of socio-political attitudes of local residents during 2015-2019 in the context of hybrid confrontation in the territory controlled by Ukraine and in the areas where public authorities temporarily do not exercise their powers is revealed;

- the complex of factors that influenced the mood of the population is reflected;

- characterizes the vision of the region's residents of ways to resolve the armed conflict.

Clarified:

- the conceptual and categorical apparatus of the study;
- conditions for the formation of Donetsk regional identity and its main components.

Further development has been gained:

- characterization of the causes of social disorientation of the residents of the region as a result of revolutionary changes and their vulnerability to Russian propaganda;

- peculiarities of Russian aggression technologies in eastern Ukraine, its dynamics, evolution, and goals;

- historical retrospective of the military intervention of the Russian Armed Forces in mainland Ukraine.

The practical significance of the results obtained is that the factual material and conclusions of the dissertation can be used in the preparation of publications on the modern history of Ukraine; writing thematic and generalized textbooks, manuals and monographs; in conducting further scientific research on the Russian-Ukrainian war; training of military and law enforcement personnel; in the educational process of higher education institutions; in the national-patriotic education of youth; preparation of state policy, programs and regulatory and

Keywords: *Ukraine, Russian Federation, Donetsk residents, mass consciousness, moods, aggression, Russian-Ukrainian war, information influence, propaganda, historical memory, temporarily occupied territories.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Окрема стаття у монографії:

1. Benchuk V., Trofymovich V. Hybrid aggression of Russia against Ukraine on the example of Donetsk region (2014-2022). *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2022. P. 424-433. (Особистий внесок Бенчук В. – 70%).

Статті у закордонних і вітчизняних виданнях, проіндексованих у базах даних Scopus та Web of Science:

2. Benchuk, V., and Trofymovych, V. (2023). Fakes and manipulations as tools of the information warfare of the Russian Federation against Ukraine on the example of Mariupol and their influence on the public awareness of the youth, Inequality, Informational Warfare, Fakes and Self-Regulation in Education and Upbringing of Youth, *Youth Voice Journal* Vol. IV, pp. 40-52. ISBN (ONLINE): 978-1-911634-81-2. (Особистий внесок Бенчук В. – 70%).
3. Бенчук В., Трофимович В. Урегулювання збройного конфлікту на сході України крізь призму масової свідомості донеччан на підконтрольній території (2014–2021 рр.). *Український історичний журнал*. Київ. 2022. № 4. С. 109-115. (Особистий внесок Бенчук В. – 70%).
4. Benchuk V., Trofymovich V. Evolution moods of Donetsk residents on the temporally occupied territory. *East European historical bulletin*. Drohobych. 2022. Issue 23. P. 171-180. (Особистий внесок Бенчук В. – 70%).

Статті у наукових фахових виданнях України:

5. Бенчук В., Грицюк В. Перші бої за Іловайськ в серпні 2014 р. *Воєнно-історичний вісник*. Київ. 2019. Вип. 1 (31). С. 37-54. (Особистий внесок Бенчук В. – 50%).

6. Бенчук В. Суспільно-політичне та силове протистояння в українському місті Маріуполь навесні 2014 року. *Воєнно-історичний вісник*. Київ. 2019. №. 3 (33). С. 5-22.
7. Бенчук В. «Російська весна» в Маріуполі (лютий-червень 2014 року). *Вчені записки Таврійського університету імені В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. Київ. 2019. Т. 30 (69). С.7-12.
8. Бенчук В. «Російська весна» в Маріуполі на сторінках газети «Приазовский рабочий» (лютий-червень 2014 р.). *Військово-науковий вісник*. Львів. 2020. Вип. 33. С. 224-239.
9. Бенчук В., Трофимович В. Реакція жителів Донецької області на збройну агресію Росії проти України у 2014 р. *Військово-науковий вісник*. Львів. 2020 Вип. 34. С. 172-199. (Особистий внесок Бенчук В. – 70%).
10. Бенчук В. Суспільно-політичні події в Україні у дискурсі донецьких мас-медіа грецьких національних меншин (2014-2015 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог. 2020. Вип. 30. С. 61-65.
11. Бенчук В., Трофимович В. Технологія гібридної війни Росії проти України (на прикладі Донеччини). *Військово-науковий вісник*. Львів. 2021 Вип. 36. С. 3-26. (Особистий внесок Бенчук В. – 70%).
12. Бенчук В. Геополітичні настрої донеччан в умовах збройного конфлікту (2014-2021 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог. 2022. Вип. 33. С. 48-54.
13. Бенчук В., Трофимович В. Загальна оперативна обстановка в зоні проведення АТО (серпень 2014 р.). *Військово-науковий вісник*. Львів. 2022. Вип. 38. С. 149-166. (Особистий внесок Бенчук В. – 70%).

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів

дисертації:

Тези та матеріали наукових конференцій:

14. Бенчук В. Розвідка боєм 10 серпня 2014 р. у м. Іловайськ. *Війна на Донбасі. 2014-2018 рр: Збірник наукових праць за матеріалами IV Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції*, 11 квітня 2019 р. Київ. С. 20-25.
15. Бенчук В. Т-72-Б3: бойовий шлях на території України. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції*. 16-17 травня 2019 р. Львів. С. 321.
16. Бенчук В. Доктрина Валерія Герасимова як віддзеркалення стратегічного військового плану РФ. *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції*, 25-26 червня 2019 р. Львів. С. 77-79.
17. Бенчук В. Ставлення жителів Донбасу до територіальних поступок РФ в умовах війни (2015-2022 рр.). *Московсько-українське мілітарне і світоглядне протистояння: історія та сучасні виклики: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції*, 10 листопада 2022 р. Кам'янець-Подільський. С. 139-141.
18. Бенчук В. Порушення ЗС РФ міжнародного гуманітарного права на прикладі українського міста Маріуполь. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції*, 23 листопада 2022 р. Київ. С. 35-36.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	12
Вступ.....	14
РОЗДІЛ I. Історіографія, джерела та методологія дослідження.....	19
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	19
1.2. Джерельна база.....	40
1.3. Теоретико-методологічні засади.....	46
РОЗДІЛ II. Особливості формування донецької ідентичності.....	56
2.1. Соціально-економічні чинники формування світогляду донеччан...56	
2.2. Політичні й культурно-духовні аспекти формування донецької ідентичності.....	71
РОЗДІЛ III. Реакція мешканців Донецької області на російську агресію в 2014 р.....	93
3.1. Ставлення населення до російсько-української війни і настрої на підконтрольній території України.....	93
3.2. Висвітлення засобами інформаційного впливу суспільно-політичного протистояння і збройного конфлікту.....	114
РОЗДІЛ IV. Зміна настроїв різних верств донецького суспільства у 2015-2019 рр.....	135
4.1. Суспільно-політичні настрої мешканців на підконтрольній українській владі території.....	135
4.2. Трансформація свідомості населення на тимчасово окупованих територіях.....	149
4.3. Урегулювання збройного конфлікту крізь призму масової свідомості донеччан на підконтрольній території України.....	161
Висновки.....	170

Список використаних джерел та літератури.....	174
Додатки.....	226

Перелік умовних скорочень

АН СРСР – Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік

АТО – Антитерористична операція

ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВПО – внутрішньо переміщені особи

ГУВС – Головне управління внутрішніх справ

ГПУ – Генеральна прокуратура України

ЄС – Європейський Союз

«ДНР» – «Донецька народна республіка»

ЗС РФ – Збройні сили Російської Федерації

ЗСУ – Збройні сили України

ККПСД – Координаційний комітет патріотичних сил Донбасу

КМІС – Київський міжнародний інститут соціології

КМУ – Кабінет Міністрів України

КПУ – Комуністична партія України

«ЛНР» – «Луганська народна республіка»

МБРР – Міжнародний банк реконструкції і розвитку

МВС – Міністерство внутрішніх справ

НГУ – Національна Гвардія України

НАНУ – Національна академія наук України

ОБСЄ – Організація з безпеки та співробітництва в Європі

ОДА – обласна державна адміністрація

ООС – Операція Об'єднаних сил

ОРДЛО – окремі райони Донецької та Луганської областей

РФ – Російська Федерація

СБУ – Служба безпеки України

СКМ – Систем Кепітал Менеджмент

СНД – Співдружність Незалежних Держав

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату

УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

Вступ

Актуальність теми. В лютому 2014 р. Російська Федерація, скориставшись безпековою слабкістю України, на тлі суспільно-політичної кризи захопила півострів Крим й інспірувала збройний конфлікт на Сході України. На тимчасово окупованій території ворог створив анклав, що характеризувався його ментальним відторгненням від України та використанням місцевих політичних, людських та матеріальних ресурсів проти України. Це призвело до формування «двох Донбасів» – українського й проросійського.

24 лютого 2022 р. Росія здійснила повномасштабне вторгнення на кількох оперативних напрямках. Найбільш криваві, трагічні й складні події відбулися в Східній операційній зоні. Ворог, намагаючись захопити українську територію, знищував цілі міста, не рахуючись із жертвами серед цивільного населення. Таким чином повністю були зруйновані Волноваха, Вугледар, Маріуполь, Лиман, Бахмут та інші населені пункти.

Особливою жорстокістю відзначились місцеві колаборанти з так званої «ДНР», які знищували усе, що пов'язано з Україною. Для патріотично налаштованого населення створили умови, в яких воно або залишало свої рідні домівки, або під страхом фізичної розправи змушене було проявляти лояльність перед «ноюю владою». Це розділило регіон на дві непримирені сторони, оскільки масштабні бойові дії не оминули жодного жителя. Багато хто втратив своїх рідних та близьких, домівки, майно, мирне життя.

Деокупація й реінтеграція тимчасово окупованих територій – складне завдання, з огляду на події 24 лютого 2022 р. набуло надважливого значення. Тому об'єктивне дослідження історичних процесів, що відбувались у Донецькій області в період АТО/ООС, обумовлено не лише науковим, а й військовим і суспільно-політичним інтересами та слугуватимуть пришвидшенню Перемоги і повоєнному облаштуванню України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках науково-дослідної програми кафедри історії

України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка в рамках фундаментального наукового дослідження молодих вчених «Російсько-українська війна: історичні витоки, виклики для національної безпеки, формування засад політики пам'яті» (№ 0123U100588).

Метою дисертаційної роботи є комплексне дослідження реакції населення Донецької області на агресію Росії проти України впродовж 2014-2019 років.

Для реалізації визначеної мети поставлено завдання **дослідити:**

- стан наукового доробку теми, інформативні можливості джерельної бази, методологічні методи дисертаційного дослідження та тлумачення дефініції «масова свідомість»;
- вплив соціально-економічного сегмента на формування свідомості донеччан;
- особливості політико-ідеологічних чинників на становлення донецької ідентичності;
- реакцію місцевих жителів на збройну агресію РФ;
- висвітлення донецькими засобами масової інформації тогочасних суспільно-політичних подій;
- еволюцію настроїв українського населення на підконтрольній та на тимчасово окупованій території України протягом 2015-2019 років;
- урегулювання збройного конфлікту крізь призму масової свідомості донеччан на підконтрольній владі України території.

Об'єктом дослідження є збройна агресія Російської Федерації проти України, а **предметом** – її віддзеркалення у масовій свідомості населення Донецької області протягом 2014-2019 років.

Хронологічні рамки дисертації визначені тематичною спрямованістю та завданнями й охоплюють період від 20 лютого 2014 до 9 грудня 2019 років. Нижня межа пов'язана з початком збройної агресії Російської Федерації проти України. Верхня – обумовлена самітом лідерів країн нормандського формату у

Парижі за участю Президента України Володимира Зеленського. У зв'язку з необхідністю поглибленого, зокрема ретроспективного, аналізу окремих чинників теми для з'ясування передумов, які вплинули на свідомість донеччан, допущене залучення фактичного матеріалу, що виходить за вказані часові межі.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Донецької області в межах юридично закріплених адміністративних кордонів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що агресія РФ проти України у масовій свідомості мешканців Донецької області не отримала окремого спеціального дослідження в українській історіографії, попри свою суспільну значущість й актуальність. Конкретні положення, які визначають наукову новизну дисертаційної роботи, полягають у тому, що:

уперше:

- шляхом залучення до наукового обігу широкого кола документальних джерел, періодичних видань комплексно досліджено реакцію донеччан на російську агресію в 2014 р.;
- розкрита еволюція суспільно-політичних настроїв місцевих жителів впродовж 2015-2019 рр. в умовах збройного конфлікту на території підконтрольній Україні, та на теренах, на яких органи державної влади тимчасово не здійснювали своїх повноважень;
- відображено комплекс чинників, які впливали на масову свідомість населення;
- охарактеризовано бачення жителів регіону шляхів врегулювання війни.

Уточнено:

- понятійно-категоріальний апарат дослідження;
- умови формування донецької регіональної ідентичності та її основні складові.

Набули подальшого розвитку:

- характеристика причин суспільної дезорієнтації донеччан унаслідок Революції Гідності та їх вразливості перед російською пропагандою;
- особливості гібридної війни, динаміка, еволюція, цілі;
- історична ретроспектива військової інтервенції ЗС РФ на материкову частину України.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що фактичний матеріал та висновки дисертації можуть бути використані при підготовці видань із новітньої історії України; написанні тематичних і узагальнених підручників, посібників та монографій; під час проведення подальших наукових досліджень російсько-української війни; підготовці особового складу військовиків та правоохоронних органів; у навчальному процесі вищих навчальних закладів; у національно-патріотичному вихованні молоді; реалізації державної політики, програм і нормативно-правової бази для деокупації й реінтеграції тимчасово окупованих територій.

Особистий внесок автора. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові положення, висновки та результати, що виносяться на захист, одержані здобувачем одноосібно. Наведені в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення ідей здобувача.

Апробація результатів дослідження. Про результати дослідження доповідалося на 11 наукових конференціях: 6 щорічних регіональних наукових викладацько-студентських конференцій «Дні науки» (Острог, 2018-2023); IV Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Війна на Донбасі. 2014-2018 рр. (Київ, 2019); Міжнародна науково-технічна конференція «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ» (Львів, 2019); Міжнародна наукова конференція «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття» (Львів, 2019); Всеукраїнська науково-практична онлайн-конференція «Московсько-українське мілітарне і світоглядне протистояння: історія та сучасні виклики» (Кам'янець-Подільський, 2022); III

Міжнародна науково-практична конференція «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (Київ, 2022 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднені у 18 наукових публікаціях, із них: 1 стаття у колективній монографії; 3 – у закордонному і вітчизняних виданнях, проіндексованих у базах даних Scopus та Web of Science; 9 – у наукових фахових виданнях України; 5 – у матеріалах наукових конференцій. З наукових праць, які видано у співавторстві з науковим керівником та іншими науковцями використано лише ті результати, які належать автору. Співвідношення авторських текстів Трофимович В. / Бенчук В. – 30% / 70%, Грицюк В. / Бенчук В. – 50% / 50%.

Структура дисертації зумовлена поставленими метою і завданнями та побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається з переліку умовних скорочень, змісту, вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків, загальним обсягом 240 сторінки. Основний текст складає 173 сторінок. Список використаних джерел і літератури налічує 517 позицій (найменування українською, російською, англійською та польською мовами).

РОЗДІЛ I. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Російсько-українська війна викликала жвавий суспільно-політичний і науковий інтерес, що призвело до появи численних досліджень різних галузей науки. Їх аналіз дає можливість визначити, наскільки проблемні питання, пов'язані зі збройною агресією, знайшли своє висвітлення, а які потребують подальших розробок. Історіографію умовно поділено на дві великі групи: українську та закордонну.

Російська агресія аналізується переважно у вітчизняній науці, оскільки українське суспільство мало «особливі» стосунки зі своїм сусідом, а тому військова інтервенція з боку останнього стали неочікуваними. Це змусило Україну переглянути двосторонні відносини, переосмислити їх і здійснити нову інтерпретацію.

Більшість авторів до повномасштабного вторгнення РФ на українську територію використовували термін «гібридна війна». Деякі з них зробили значний внесок у з'ясування її цілей, методів, технологій – Тимур Андрієвський [237; 238], Дмитро Веденнєв [265], Володимир Горбулін [286], Євгеній Дикий [298], Олександр Долженко [302], Микола Дорошенко і Василь Ткаченко [306; 420], Олександр Левченко [347], Василь Панасюк і Олександр Феденко [372], Борис Парахонський та Галина Яворська [373], Григорій Перепелиця [381], Сергій Полумієнко [394], Катерина Попович [395], Юрій Радковець [401], Михайло Цюрупа [434] та інші.

Зокрема Григорій Перепелиця один із перших розкрив механізм гібридної війни, звернувши увагу на те, що захоплення Криму й військова інтервенція на Донбасі мали суттєві відмінності у стратегії реалізації сценаріїв. Якщо у першому випадку було застосовано класичний набір інструментарію гібридної війни, то у другому додані компоненти «громадянської» і диверсійної війн, а

також збройний терор [381]. Ця та інші наукові розвідки лягли в основу ґрунтовної праці щодо проблем україно-російських взаємовідносин як у новітній історії, так і в умовах військового протистояння. Крім того, тут було відображено реакцію місцевого населення на ворожі дії РФ. При цьому автор спирався на дослідження Київського міжнародного інституту соціології «Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014» [202].

Окремої уваги заслуговують монографії Євгенія Магди, котрий проаналізував явище гібридної війни та виділив її важливі компоненти на прикладі України – енергетичну, інформаційно-психологічну, історичну, політичну, а також розглянув механізми їх використання [195]. В одній із них він попереджав та застерігав Європу від небезпеки, яку для її єдності та стабільності несе Росія. Головна теза, яку автор доводив у своїх працях, полягала у тому, що мета гібридної війни була не у захопленні й володінні територією у класичному розумінні військового мистецтва, а контроль над настроями громадян країни-жертви [194].

«Світова гібридна війна: Український фронт», підготовлена науковцями Інституту стратегічних досліджень під керівництвом Володимира Горбуліна, стала першим у вітчизняній та світовій історіографії дослідженням українського кейса нового типу війн, свого роду класикою серед праць із цієї теми. У ній було визначено дефініцію «гібридна війна» з детальним розглядом окремих її складових. Побіжно проаналізовано як змінилися суспільно-політичні настрої місцевого населення в умовах збройного конфлікту [206]. У колективній монографії «Донбас і Крим. Ціна повернення» були визначені причини втрати української території та умови реінтеграції й відновлення українського контролю над тимчасово окупованими районами [188]. Також слід виокремити інші дослідження Володимира Горбуліна «Як перемогти Росію у війні майбутнього» та «Над прірвою. 200 днів російської війни». Останнє опубліковане у співпраці з Валентином Бадраком. У першому, автор спираючись на свій багатий досвід роботи у сфері державної безпеки й оборони, наукову підготовку, переосмислив зміни, досягнення, прорахунки, які

відбулися у сфері національної безпеки та оборони напередодні повномасштабної війни [288]. А в другому дослідники описали та проаналізували особливості перших 6 місяців російського повномасштабного вторгнення після 24 лютого 2022 р. [285].

Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова у колективному збірнику вітчизняних і закордонних вчених ««Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи» акумулював цілі, механізми та засоби гібридної війни [279]. Серед наукового доробку цього осередку варто згадати і працю «Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання», де були відзначені геополітичні наслідки військового протистояння, зміни на тимчасово окупованих територіях, можливі сценарії врегулювання ситуації та ставлення до цих подій громадян України [267].

Особливості війни Росії проти України вивчала також Українська неурядова аналітична організація Центр глобалістики «Стратегія ХХІ» видавши працю «Гібресія Путіна. Невійськові аспекти війн нового покоління». Розглянувши російську агресію її фахівці проаналізували причини провалу плану російських політтехнологів «Новоросія», серед яких головними визначили переоцінку проросійських настроїв місцевого населення, недооцінку самоорганізації українського суспільства для спротиву збройній агресії та бойового потенціалу ЗСУ [463].

У колективній монографії «Гібридна війна: in verbo et in praxi» завдяки полемологічному і конфліктологічному підходам, охарактеризовано феномен гібридного протистояння. Розглянувши його соціокультурну складову, вони зазначили, що гібридна війна – «не новий, але дуже актуальний вид війни, виражений не тільки у військовій площині», бо в ньому комбіновано поєднуються конвенційні, іррегулярні та асиметричні засоби. Загалом в роботі підсумовано, що РФ продовжує «ментально і мілітарно атакувати Україну, застосовуючи головний засіб – комплексну систему маніпуляцій масовою свідомістю» [182]. Вартий уваги збірник, виданий Луганським національним університетом імені Тараса Шевченка, в якому методом міждисциплінарного

підходу – історії, філософії, соціології, політології, економіки, педагогіки, психології – розкрито особливості гібридної агресії на Сході України [278]. Серед подібних досліджень потрібно згадати «The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects», у якому теж подібною методологією розкрито як приховану, так і широкомасштабну фазу війни [214].

Політичний, соціогуманітарний, соціокультурний, філософський виміри агресії здійснили Тимур Андрієвський [217], Ярослава Верменич [264], Василь Гулай [294], Олександр Дахно [221], Роман Додонов [186], Сергій Зубченко [316], Лариса Нагорна [363], Ігор Рущенко [205] та інші. У своїх наукових розвідках вони звертають увагу на виклики, перед якими постало українське суспільство в умовах військового протистояння, доводячи серйозність проблем, без вирішення яких українському суспільству не вдасться перемогти агресора.

Низка дослідників серед джерел збройного конфлікту відзначали особливості історичних взаємовідносин двох держав – Леонід Залізняк [314], Ігор Піляєв [387], Сергій Сегеда і Василь Шевчук [408], Ігор Рущенко [204]. Ця думка підтримується авторським колективом науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗСУ в праці «Україна в умовах воєнно-політичного конфлікту: історія та сучасність» [427]. Під егідою Інституту історії України НАН України також було опубліковане колективне науково-популярне видання у 2-х томах, у якому в «історичній ретроспективі розглянуто багатовікову російсько-українську конфронтацію». Цінність роботи полягає у тому що тут зібрано погляди науковців різного фаху, а також розкриті проблемні питання породжені повномасштабним вторгненням від 24 лютого 2022 р. [378; 379].

Інформаційну складову війни виділили: Дар'я Алексеєва, Максим Булик та Ірина Грідіна [234], Вікторія Бойченко та Іванна Чобіт [251], Микола Гетьманчук [277], Василь Гулай [295], Дмитро Золотухін [250], Василь Ільницький, Володимир Старка та Микола Галів [320], Олександр Комарчук [223], Олександр Курбан [341], Олеся Куцька і Микола Туранський [342; 344], Ольга Лазоренко [345], Євгеній Магда [354], Олег Петречко та Святослав

Журавльов [382; 383; 384], Георгій Почепцов [397; 399], Олександр Саєнко [502], Ганна Сасин [406], Лідія Смола [409], Володимир Ткач [419], Михайло Требін і Таїсія Чернишова [421], Роман Хардель, Віталій Виздрик та Олександр Мельник [447], науковці Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба у колективному дослідженні «Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії» [385]. В розрізі цієї проблеми слід відзначити матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України» [323], аналітичну доповідь Інституту стратегічних досліджень «Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії» [322], колективну монографію дослідників згаданого Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Війна інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс» [178], «Гібридна війна Росії проти України. Як перемогти на інформаційному фронті» [280] та статтю Марії Подибайло, яка дослідила роль волонтерського руху в Маріуполі у протистоянні негативному впливу інформаційних технологій ворога. Цінність останньої роботи полягає також у тому, що в ній наведені дані соціологічного опитування, організованого у зазначеному місті у квітні 2014 р. щодо ставлення його мешканців до територіальної цілісності України [390].

Міжнародний і геополітичний аспекти російської агресії встановили – Степан Віднянський та Андрій Мартинов [177], Олександр Власюк і Сергій Кононенко [179], Володимир Горбулін [287], Сергій Зубченко [317], Олександр Лисенко [292; 483], Сергій Немирич [492], Григорій Перепелиця [380; 381], Олександр Потехін [396], Степан Прийдун [228], Василь Ткаченко [210], Володимир Трофимович [424; 449], Ярина Турчин [425], Олександр Сушко [507], Леонід Шкляр [439], Юрій Шуліпа [213] та інші. Юридично-правові проблеми, породжені військовою інтервенцією, відобразили Володимир Василенко [261], Олександр Марусяк [196], Наталія Севостьянова [407], Анастасія Трофименко [422; 423] та в монографії, упорядкованої Олександром Задорожним, «Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право».

В останній авторський колектив, який складається з юристів-міжнародників, здійснив правовий аналіз окупації Криму й частини материкової України, діяльності «ДНР» і «ЛНР» та порушення прав і свобод українських громадян російською стороною на тимчасово окупованих територіях [212].

Значний внесок у дослідження перебігу бойових дій зробили дослідники Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони імені Івана Черняхівського разом з іншими структурними підрозділами Міністерства оборони. Серед їхніх праць варто виокремити: «Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України: монографія» [180]; «Досвід та уроки бойових дій з деблокування Донецького аеропорту (26-31.05.2014)» [308]; «Білу книгу антитерористичної операції на Сході України (2014-2016)» [249]. Дослідники Національної академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного у монографії розкрили історію «становлення, реорганізації та розбудови Сухопутних військ Збройних Сил України за період від 1991 до 2021 рр.», охарактеризувавши також їхню участь в АТО/ООС [200]. Михайло Гребенюк, Валерій Грицюк та Михайло Щипанський у своїх працях здійснили історичну періодизацію АТО [289] та відмітили її ключові події [445; 446]. Олеся Куцька також розкрила власне бачення етапів збройної агресії Росії проти України [343]. Крім того у співавторстві з Василем Ільницьким вона проаналізувала українську історіографію відносно періодизації російсько-української війни [319]. Юрій Стасюк у дисертації відобразив створення та функціонування добровольчих батальйонів [231].

Слід згадати окремий розділ «Україна в умовах збройної агресії Російської Федерації» у посібнику «Нариси воєнно-політичної історії України» за авторства Валерія Грицюка, Олександра Лисенка, Сергія Сегеди та Володимира Трофимовича. Вони показали власний погляд на збройний конфлікт на Сході України. Останній розглянули як «одну із ланок «гібридної війни»», мета якої полягала у дестабілізації обстановки з подальшим загостренням і військовою інтервенцією російських диверсійних груп, які здійснили приховану агресію, демонструючи її як «громадянську війну» [293].

А також «Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів»», у якій за підтримки Інституту історії України НАН України, історичного факультету Київського Національного університету ім. Т. Шевченка та Українського інституту національної пам'яті оглядово розкрито початок збройного конфлікту [391].

Після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. за дорученням Головнокомандувача ЗСУ сформовано воєнно-історичну комісію зі збору й узагальнення матеріалів, аналізу фактів і подій війни та створення на їх основі воєнно-історичних описів російсько-української війни. Комісія підготувала низку випусків, у яких розглянуто та проаналізовано найважливіші події війни [272; 273].

Заслужують уваги цивільні дослідники військових подій: Михайло Жирохов, який проаналізував застосування артилерії ЗСУ у зоні проведення АТО протягом 2014-2015 рр. [311], боротьбу за українське місто Маріуполь, у співаторстві з Романом Пономаренком [312] тощо; Серж Марко, охарактеризував військові дії протягом 2014-2016 рр. [357]; Олександр Сурков, офіцер оперативного резерву, здійснив ґрунтовний аналіз військових операцій протягом 2014-2015 рр. [416]; Ярослав Тинченко, серед публікацій якого потрібно виділити серію статей «Серпень 2014. Іловайськ» [509] та «Іловайський мартиролог 7-29(31) серпня 2014 року» [418]; «Вторгнення в Україну. Хроніка російської агресії», в якій волонтерська розвідувально-інформаційна група «Інформаційний спротив» опублікувала результати своїх кількарічних звітів. Вона сформулювала етапи російської агресії, структуру російсько-терористичних військ та особливості інформаційної війни [417]; колективна праця у 3 томах «Хроніка війни 2014-2020» [252; 253; 254].

Варто виділити праці інших, в яких описані окремі епізоди збройного конфлікту, що стали символами українського спротиву: колективні дослідження – «АД 242. Історія мужності, братерства та самопожертви» [233]; «Добробати» [300]; «У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту» [426]; Артема Шевченка «Слов'янськ. Початок війни» [436]; Юрія Бутусова

«Подвиг і трагедія Іловайська» та «Іловайськ. Фатальні рішення» [259; 260]; Аліну Павлюк «Іловайська трагедія 2014 р.: події та відповідальність» [371] та інших.

Значний пласт наукових розвідок опубліковано у збірниках Всеукраїнської конференції «Війна на Донбасі», котрих вийшло 5 випусків, та у наступних виданнях: «Воєнно-історичний вісник» Національного університету оборони України імені Івана Черняховського; «Військово-науковий вісник» Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного; «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія»; «Український історичний журнал» Інституту історії України НАН України.

Розглянуті дослідження мають важливе значення для розкриття проблеми збройної агресії РФ проти України, але вони не ставили собі за мету з'ясувати як донеччани відреагували на російську військову інтервенцію, прояви змін у масовій свідомості в умовах гібридного протиборства. Частково це було розкрито у фундаментальній праці працівників Інституту історії України НАН України «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави». Тут вперше в академічній історіографії, Володимир Головка та Лариса Якубова показали політичну та соціально-економічну динаміку боротьби України проти агресії, хронологічні рамки якої доведені до 2016 р. Аналізуючи події 2014 р., автори зазначають, що їх активними учасниками були місцеві агенти впливу, політичні маргінали, російські громадяни та спецслужби РФ. Тому на початковому етапі збройний конфлікт мав характер протистоянь спецслужб, а після вторгнення загону Ігоря Гірка («Стрелкова») – відкритого міждержавного протистояння у вигляді гібридної війни. Зроблено спробу осмислити позицію місцевої влади у тогочасних подіях, однак, як визнають самі науковці, це завдання ускладнене малою базою. Проте доступні джерела дали змогу дійти до висновку, що актори на сепаратистській сцені Донбасу були начебто старі (місцеві авторитети), але замовники в них вже були інші – з Москви [215].

Ще в одній колективній монографії Інституту історії України НАН України, написаній в рамках дослідницького проєкту «Донбас і Крим у суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи», розглянуто історичний шлях регіонів – Криму та Донбасу, основу їх опорності українському проєкту та інтервенцію Росії зокрема. Відносно суспільно-політичного протистояння на Донбасі автори вважають, що там відбувся аналогічний Майдану соціальний вибух, але з протилежним вектором – у сторону Митного Союзу. Однак протестний потенціал мешканців регіону був підхоплений і використаний проти української державності. Разом із тим, як відзначається далі, до кінця березня 2014 р., проросійські мітинги втратили свою масовість, а після захоплення обласних адміністрацій і проголошення «ДНР» влада останньої поширювалася лише на захоплені приміщення. Втім нерішучі дії української влади дали можливість «республіці» опанувати суспільно-політичну ситуацію у регіоні й захопити частину території [410]. До аналогічних висновків прийшла і Лариса Якубова в індивідуальному дослідженні ««Русский мир» в Україні: на краю прірви» [441]. В одній із своїх статей Володимир Головка описав дії агресора й реакцію українського військово-політичного керівництва на них. На його переконання, мирні ініціативи тогочасного новообраного президента Петра Порошенка були обумовлені тим, що «місцеве населення на Донбасі у своїй більшості не підтримало сепаратистів» [283].

Український науковець Михайло Станчев разом із американським істориком російського походження Юрієм Фельштинським, проаналізувавши початок збройного конфлікту, розцінили його як «диверсійну операцію» з метою політичної дестабілізації ситуації в Україні, в якій головну роль відіграли місцеві агенти впливу, проросійські «сепаратисти» та спецслужби РФ. На їх думку, остання використовує українську територію як плацдарм для подальшої агресії на європейських теренах з метою розв'язання Третьої світової війни [412]. Павло Гай-Нижник у низці досліджень також здійснив загальну історичну рефлексію міждержавних відносин обох країн та збройного

конфлікту. До того ж, він один із перших, хто почав використовувати термін «колабораціонізм» на адресу місцевого населення, яке підтримало російську агресію в 2014 р., на відміну від поширеного «сепаратизм» [176; 276].

Євген Голибард, простеживши російсько-українські відносини з 1994 р., зробив висновок, що збройна агресія – це «етнічний конфлікт», оскільки «імперіалістична Росія і росіяни ненавидять українців і хочуть мати свою Україну». Разом із тим, відзначив нечисельну підтримку серед донеччан проросійських дій, вважаючи, що лише 2-3% місцевого населення брало у них участь. Наводячи приклад Донецька, вказав на те, як у «трьохмільйонному Донецьку п'ять тисяч російських мітингувальників голими руками взяли штурмом прокуратуру і СБУ» [282].

Безпосередньо ставлення місцевого населення до російської агресії вивчали – Богдан Буткевич [256; 257], Віктор Войналович та Наталія Кочан [181], Денис Казанський [325; 326], Ілля Кононов [479], Ігор Лосєв [351], Юрій Ніколаєць [367], Олена Стяжкіна [415], Ігор Тодоров [208], Євгеній Шибалов [437] та інші.

Богдан Буткевич розділив Донбас на чотири ментально-електоральні зони у ставленні до російської агресії. Він спробував довести, що «лінія розлому на Донбасі проходить зовсім не за національністю, а за станово-класовим поділом». Проте, навіть учасники проросійських мітингів з-поміж місцевого населення нібито «виступали не так за уявну Росію, як категорично проти України, яка в них асоціюється з усім поганим, що тільки є у світі» [256; 257]. Ігор Лосєв дав спрощену характеристику українським силам, які підтримали проросійський рух. Серед них провідну роль відіграв «альянс ватників і фраків», тобто місцевої еліти та патерналістських/люмпенізованих жителів. Останні «не становили абсолютної більшості населення Донбасу», проте завжди були «базою для всіх проросійсько-прорадянських рухів і настроїв» [351]. Євгеній Шибалов найбільш деталізовано розкрив українську складову «російської весни», розділивши її на групи й підгрупи: на «ідейних», «антикиян»,

«зраджених» (місцевою елітою, Україною), «парашутистів» (військові й політичні консультанти з Росії) та «адреналінових туристів» [437].

Ігор Тодоров у своїй науковій розвідці «Особливості ментального сприйняття України у Донецькому регіоні», написаній в рамках наукових досліджень «Студії з регіональної історії», один із перших, спираючись на соціологічні дані, проаналізував ставлення донеччан до російської агресії. Для цього він використав соціологічне дослідження Громадської організації «Донецького інституту соціальних досліджень», проведене 26-29 березня 2014 р. у Донецьку, й опитування «народного референдуму» ККПСД, здійснене на початку травня в 48 з 66 територіальних одиниць обласного підпорядкування обох регіонів – Донецька та Луганська. На його переконання, навесні 2014 р. відбулася «ретельно спланована і заздалегідь підготовлена спецоперація, яка базувалася на місцевих реаліях», а сама свідомість донеччан «була серйозно травмована як політичними змінами в країні, так і їх трактуванням домінуючими в регіоні проросійськими медіа». Попри те, спираючись на соціологічні дані, автор переконаний, що більшість місцевих жителів не були прихильниками як «федералізації», так і відокремлення свого регіону [208]. Олена Стяжкіна шляхом осмислення поведінки населення в роки Другої світової війни в умовах нацистської окупації намагалася окреслити актуальне питання майбутнього після перемоги – ставлення до населення, яке залишилося жити у «ДНР». У своїй науковій розвідці вона застерігає не повторювати помилки минулого й не шукати серед тих, хто залишився, «правильну» поведінку [415].

Ставлення релігійних громад Донеччини до інтервенції Росії розкрили Віктор Войналович та Наталя Кочан. Беручи до уваги конфесійну різноманітність релігійної карти регіону, вони продемонстрували поведінку кожної окремої релігійної громади. Наприклад, УПЦ МП відкрито підтримала дії агресора, а деякі її представники навіть зі зброєю у руках брали участь у бойових діях у складі терористичної організації «Російська православна армія». УПЦ КП та УГКЦ підтримували єдність України й тому зазнали переслідувань

з боку бойовиків. Також зазнали гонінь представники протестантських груп, які намагалися зайняти аполітичну позицію, й юдейських громад, оскільки «ДНР» проголосила «державну релігію», тобто – УПЦ МП [181].

Юрій Ніколаєць намагався дослідити дискурс донецьких мас-медіа щодо суспільно-політичних подій в умовах збройного конфлікту. В основному він проаналізував лише контент газети «Донецький кряж», яка була рупором проросійських сил і підтримувала ворожі дії РФ, поширюючи інформаційні тези, розроблені в Москві. Попри те, що окрім вищезгаданого регіонального видання, дослідником були використані інші інформаційні ресурси, але загальнонаціонального характеру, автор зробив висновок, що у мас-медіа Донбасу «стали поширюватися судження про необхідність збереження соборності України із критикою сепаратистських висловлювань та настроїв і підкресленням того факту, що абсолютна більшість жителів України висловилися проти розколу держави» [367].

Ілля Кононов, використавши дані, отримані під час опитування в рамках проекту «Життєві світи Сходу і Заходу України», проведеного протягом травня-липня 2014 р., ввів в обіг термін «луганський синдром». Він є ситуативним і психологічним явищем, як «атомічна переорієнтація значних мас населення регіону на агресора з метою пошуку безпеки». Цей синдром активно розвивається в «республіках», оскільки його підтримка РФ є «однією зі складових гібридної війни». Проте, як зазначив науковець, він сформувався не лише під впливом зовнішніх чинників, а й внутрішніх, головними серед яких – економічний занепад і соціальна несправедливість [479].

Ірина Грідіна та Катерина Чульська простежили процес трансформації регіональних еліт Донецької та Луганської областей в умовах гібридного протиборства. Вони вважають, що Кремль зробив ставку на місцевих маргіналів, а не на місцеву українську владу. Остання намагалася використати суспільно-політичні заворушення навесні 2014 р. у своїх цілях, однак, сама того не зрозумівши, стала елементом російської гри [291]. Вадим Денисенко, досліджуючи формування та функціонування політичного режиму Віктора

Януковича у своїй докторській праці, також дійшов до висновку, що «донецька еліта використала сепаратистські рухи собі на користь, для подальших торгів із Києвом», не усвідомлюючи подій, що відбувалися [185]. Денис Казанський вважає, що представники КПУ абсолютно підтримували проросійські сили, а серед членів Партії Регіонів не все так однозначно, оскільки в її лавах було кілька центрів впливу, котрі переслідували різні цілі, відповідно – по різному сприймали тогочасні процеси [325; 326].

Низка авторів намагалася розкрити еволюцію суспільно-політичних настроїв донеччан в умовах війни. Зокрема, Микола Дмитренко та Елла Лібанова шукали відповідь на питання: «Чому саме Донбас став ареною військового протиборства?». Розглянувши причини, котрі призвели до цього, вони прийшли до висновку, що в регіоні «поступово накопичувався ризик-потенціал. Його нагромадження, разом з агресивним зовнішнім впливом, призвело до збройного протистояння». Крім того, майже безкровне захоплення Криму породило у масовій свідомості частини донеччан уявлення про можливість аналогічного сценарію для свого регіону. Тому останні й підтримали дії агресора, але без його втручання не «вдалися б до збройних дій, але воно і не надто демонструвало свою підтримку центральної влади, зокрема, зусиллям щодо стабілізації обстановки». До того ж, використавши дані Інституту соціології НАН України, автори показали ставлення місцевих жителів протягом 2014-2015 років до федералізації, питання мови, свого соціально-економічного становища [299].

Олена Кривицька описала особливості донецької ідентичності, відзначивши, що «стрижнем соціальної структури завжди були не етнічні, а соціально-економічні ієрархії». Вона відмітила її важливі складові, а також з'ясувала причини формування «особливості регіональної ідентичності». Авторка також розглянула еволюцію настроїв місцевого населення впродовж 2014-2015 рр. відносно історичної пам'яті, геополітичних орієнтацій, ідентичності [334].

Ігор Рущенко «проаналізував розвиток колективної свідомості на Сході України у зв'язку з перебігом російсько-української гібридної війни у 2014-2015 рр.». Спираючись на власні соціологічні дослідження, він продемонстрував, що на звільнених територіях «домінують проукраїнські тенденції, відновлюється почуття громадянськості», а на тимчасово окупованих, навпаки, поширюється так званий «луганський синдром». Це поняття автор розумів як «настрої, характерні для заручників, потерпілих з високим рівнем міфологізованої свідомості». Таким чином він доводить, що у результаті російської агресії й розмежування території на підконтрольну та не підконтрольну утворилося два ментально різних Донбаси [405].

Марія Золкіна у своєму науковому доробку відобразила «нові суспільно-політичні реалії та загальні зрушення у сфері суспільних настроїв у період 2014-2016 рр.». Використавши низку соціологічних досліджень вона проаналізувала тенденції у ставленні жителів регіону до адміністративно-територіального устрою, самоідентифікації та комплексу питань, пов'язаних зі збройною агресією. Таким чином нею підсумовано, що «поступово, але поки що стабільно, відбувається консолідація суспільства навколо деяких принципових позицій», зокрема у питанні завершення війни [211].

В аналітичній доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України «Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання» розглянуто «внутрішньополітичні та зовнішньополітичні умови, причини і чинники», які призвели до суспільно-політичної кризи в 2014 р. Тут розкрито особливості регіональної ідентичності, трансформацію думок протягом 2014–2015 рр., а також запропоновано механізми покращення ситуації в регіоні з метою забезпеченням національних інтересів України [393].

Вартий уваги науковий проєкт «Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі», реалізований кафедрою філософії та соціології Луганського національного університету ім. Т. Шевченка підкерівництвом Іллі Кононова. Польові дослідження були проведені у північних районах Луганської

області протягом 2016-2018 рр. Крім аналізу результатів емпіричних досліджень тут запропонована також теоретична концепція масової свідомості. У своїх судженнях дослідники намагалися довести, що у масовій свідомості луганчан причинами збройного конфлікту на Сході України є наступні: геополітичне протистояння між РФ і США, військова інтервенція Росії, повстання місцевих жителів проти «українських націоналістів», які прийшли до влади в результаті революційних змін. Ці тези мають однакову рівноцінну потужність, що свідчить, як зазначають автори, про «наявний фактор громадянського протистояння серед самого населення» [197].

Малодослідженою залишається проблема тимчасово окупованих територій, їх трансформація, перетворення, умови повсякденного життя тощо. Це зумовлено об'єктивними причинами – втратою цими територіями інформаційної суб'єктності. Водночас Ірина Грідіна намагалася розкрити зміни, концентруючись на освітній сфері. Вона слушно підмітила, що Росія не прагнула її інтегрувати у російське поле, а використати як інструмент для «розповсюдження плацдарму війни проти України» [290]. Також цю тему ґрунтовно розглянули Сергій Мовчан, Марія Суляліна та Андрій Галай [485], а Ольга Пашкова розкрила особливості функціонування воєнізованих таборів для неповнолітніх [377].

Варто згадати працю луганської та донецького журналістів Марини Воротинцевої й Дениса Казанського. У своїх розслідуваннях вони описали соціально-економічний і політичний розвиток власних регіонів, намагаючись знайти відповідь на питання: «Чому Донбас став уразливим перед «російською весною?». І вже у самому пролозі зазначили, що «конфлікт на Донбасі був спровокований цілою низкою як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, що мали синергетичний ефект». Розглядаючи реакцію місцевого населення на російську агресію, слушно зауважили, що попри об'єктивно складну ситуацію, вона не була безнадійною внаслідок того, що проросійські радикальні настрої не були домінантними. На противагу їм, постав потужний місцевий патріотичний рух. Однак, боротьбу за регіон виграли проросійські сили із-за «рішучих дій

бойовиків, що приїхали воювати з Росії, а також зрадницької позиції місцевих еліт» [275].

Власний погляд на ці події виклав інший донецький журналіст Максим Віхров у своєму науково-публіцистичному дослідженні історії Донбасу. На його переконання, в 2014 р. місцева влада, розпалюючи «сепаратистський сценарій», стала сама елементом гри, яку вела Москва. Себто суспільно-політичний бунт виявився лише зовнішньою обгорткою російського вторгнення. Також автор підняв низку важливих питань, які дають можливість глибше проаналізувати технологію гібридної війни – участь російських «туристів» у масових суспільно-політичних заворушеннях, спеціальні обстріли житлових кварталів міст бойовиками та звинувачення у цьому ЗСУ з метою розпалювання ненависті до всього, що пов'язано з Україною [270].

Маріупольський дослідник Сергій Пахоменко проаналізував роль ідентичності «в протистоянні внутрішніх українських суб'єктів конфлікту на Донбасі». Він відзначив, що регіональна еліта, формуючи донецьку регіональну ідентичність з метою використання її у своїх політичних технологіях, не допускала відкритого відторгнення регіону. Втім, втручання агресора й «організація та координування масових сепаратистських протестів весни 2014 р., а потім російське військове втручання у це протистояння забезпечили результативність сепаратистського руху і тривалість військового конфлікту» [375; 376]. Науковці Маріупольського державного гуманітарного університету в колективній монографії дослідили «історичні, суспільно-політичні, соціокультурні чинники, що впливали на формування цивілізаційного зламу» на Донбасі в 2014 р. Таким чином, вони також спростували історичний «сепаратизм» регіону, відзначивши внутрішні й зовнішні фактори в його зародженні. Перші, на їх думку, «ґрунтуються на соціокультурній, економічній специфіці регіону, що пов'язана з історичними особливостями його заселення і соціально-економічного розвитку, специфікою прикордоння, (т. зв. борделенду) та політикою регіональних еліт по культивуванню регіональної ідентичності у вузько прагматичних,

електоральних цілях» [203]. Андрій Портнов, навпаки, не вважає фактор регіональної ідентичності важливим чинником у виникненні війни. На його думку, головними серед них є факт спільного кордону з Росією та «нейтральна» позиція місцевої влади. А також нездатність української влади вчасно й адекватно відповісти на виклики на початковому етапі, коли протестувальники лише захоплювали державні установи [496].

Важливою складовою масової свідомості донеччан була історична пам'ять. Тому Віталій Масненко та Віталій Тельвак у низці наукових розвідок дослідили її. Вони проаналізували формування «memory studies» у Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим, особливості історичної політики та комеморативної практики окупантів на тимчасово окупованих територіях і дійшли висновку, що на Донбасі «йде процес формування відмінних ідентичностей» як результат активної історичної політики агресора. Автори дали власні рекомендації стосовно формування української історичної політики з метою протистояння ворожій пропаганді [296; 359, 360]. Їх певним чином підтримала Юлія Абібок, яка показала як російська окупаційна адміністрація на тимчасово захоплених територіях використовує історичну політику та комеморативну практику з метою зміни ідентичності місцевого населення [442]. Історичну пам'ять в Україні як інструмент політичного впливу розглянув Володимир Бабка. Він зауважив, що «історичні теми та діячі оцінювались діаметрально протилежно в різних частинах України». Це було елементом суспільно-політичної напруженості в умовах військового протиборства. Серед жителів Донеччини автор підмітив яскраво виражені прорадянські погляди на минуле України, що зумовлені історичною політикою в регіоні [218].

При описі співпраці українського населення з агресором використовувалися різні дефініції – «сепаратисти», «колаборанти» тощо. Як бачимо, Констянтин Вітман, Наталя Горло, Ірина Червінка та інші розглянули питання «українського сепаратизму». Ірина Червінка переконана, що у випадку і Криму, і Донбасу не було сепаратизму в класичному його розумінні. Це був

«псевдосепаратизм», бо на півострові «спостерігається сепаратистські прагнення штучно заселеного некорінного населення, а на сході – «замовний» сепаратизм, підсилений професійними та непрофесійними військовими формуваннями іншої держави» [435]. Подібної думки дотримується і Наталя Горло, котра, досліджуючи моделі політики іредентизму, у своїй докторській дисертації доводить, що РФ під виглядом захисту прав російськомовної групи українського населення намагалась задовольнити свої загарбницькі прагнення [220]. Інші погляди у Константина Вітмана, який, розглядаючи історичні джерела сепаратизму, дійшов до висновку, що у 2014 р. нібито «більшість населення Донбасу», використовуючи сепаратизацію, намагалось продемонструвати свої вимоги та захистити власні інтереси [268].

Серед *закордонної історіографії* також відзначається об'ємний масив досліджень. Водночас у них акцентується увага на механізмах російської гібридної війни, її складових, зокрема – інформаційній, впливі на міжнародні відносини, геополітичному балансі сил тощо. Зважаючи на особливості вказаної теми, ми не будемо їх конкретизовано виділяти, а зупинимось на тих працях, які дотичні до нашої проблематики [321].

Західні автори Гвендолін Сассе (Gwendolyn Sasse) та Аліса Лакнер (Alice Laskner) з'ясували, як змінилася ідентичність жителів Донецької та Луганської областей, аби зрозуміти, чи збільшується фізичне та політичне роз'єднання між контрольованою та тимчасово окупованими територіями. Цінність їхньої роботи полягає у тому, що проаналізовано трансформацію ідентичностей жителів тимчасово окупованих районів, територій підконтрольній Україні, внутрішньо переміщених осіб і тих, які виїхали до РФ. Спираючись на дослідження Центру східноєвропейських та міжнародних досліджень (ZOiS), вони зробили висновок, що в осіб, які проживають на підконтрольній території та ВПО, зменшилась частка регіональної ідентичності, а українська, навпаки, – збільшилась. Серед жителів тимчасово окупованих територій та українських біженців, які виїхали до РФ, зменшилась ідентифікація себе як українських громадян [448].

На думку американського історика японського походження Гіроакі Куромія (Hiroaki Kuromiya), війна почалася винятково через російську агресію, хоча він вважає, що «вторгнення відбувалися внаслідок спонтанних рішень» російського керівництва. Важливими для осмислення й роздумів є його тези відносно того, яке майбутнє може чекати Донбас. А саме: якщо ж він повернеться в Україну, з одного боку, – необхідно буде «дати раду зі злочином і карою, а також прощенням і примиренням», а з іншого – «пройти довгу і складну трансформацію від індустріального до постіндустріального життя». Загалом автор підсумовує, що Україні важливо не відмовитися від тимчасово окупованих територій, а навпаки – повернути їх назад [482].

Британський та канадський політолог українського походження Тарас Кузьо (Taras Kuzio) розкрив передумови та причини російської агресії, особливості міждержавних взаємин, умови формування донецької ідентичності та військового вторгнення зокрема. Проаналізувавши суспільно-політичне протистояння в 2014 р., автор відзначив, що проросійський рух був нечисельним і не мав масової підтримки серед донеччан. Водночас позиція місцевої влади й силовиків, спільний кордон із РФ призвели до успішної інспірації збройного конфлікту. Цінною є його комплексна характеристика рушійних сил «російської весни», що склалися з різних місцевих і російських організацій та рухів – євразійського, неонацистського та ультра націоналістичного спрямування. У роботі використані усні джерела з обох сторін, що значно підвищує її значущість. Опосередковано згадано, як місцеві жителі ставилися до дій Кремля. Проаналізовано трансформацію ідентичності в умовах гібридного протиборства. Тут відзначено, що на підконтрольній території збільшилася частка тих, хто має українську, а не регіональну ідентичність. Разом із тим, зроблено слушний висновок, що попри позитивну динаміку в ідентифікації, вітчизняним партіям «не вдається заангажувати населення» через свою слабкість [336].

Американський історик Тімоті Снайдер (Timothy David Snyder) у праці «Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка» розцінив події на Сході України

навесні 2014 р. як російське вторгнення. Це було обумовлено «кримським «успіхом»», що і сприяло плануванню кремлівськими радниками державного перевороту у південно-східних регіонах нашої держави. На його переконання, до травня місяця офіційна Москва зазнала невдачі, а тому змінила свою стратегію. Її суть полягала у перетворенні регіону в «джерело постійної нестабільності для України». Разом із тим, автор вважає, що війська регулярних частин росіян на Сході України з'явилися в другій декаді серпня і вже 13 числа вели бої проти українських силовиків під Сніжним [411].

Нідерландський політолог Марсель Х. Ван Херпен (Marcel H. van Herpen) у «Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого» зробив глибокий аналіз досвіду війн РФ у Чечні, Грузії та Україні. На його думку, мета Володимира Путіна в останній не обмежується материковою територією та узбережжям Чорного моря. Її максимум – «возз'єднання» шляхом поглинання всієї України. Тому для досягнення цієї мети передбачено кілька сценаріїв, кожний з яких взаємопов'язані, а їх етапність буде залежати від того, наскільки це дозволить зробити українська сторона і Захід. Також він відзначив, що більшість українців, у тому числі й донеччани, прагнули залишитися у складі унітарної держави й тому чинили опір агресору [358].

Британський репортер Дейвид Патрикаракос (David Patrikarakos) дослідив, як соціальні мережі впливають на сучасні збройні конфлікти. Для аналізу він обрав і військову інтервенцію Росії на материкову Україну, яке розцінював як інспіроване РФ, оскільки вона скористалася нестабільністю в Україні, підтримала місцеву «п'яту колону» і «упродовж квітня-травня захопила контроль над кількома східними містами та містечками». Цінність його праці полягає у тому, що він розкрив схему роботи російських ботоферм, які брали активну участь в інформаційному протиборстві. Також описав деталі розслідування Bellingcat (спільнота журналістських розслідувань, що спеціалізується на фактчекінгу та розвідці відкритих джерел), завдяки якому було доведено, що саме російсько-окупаційні війська 17 липня 2014 р. збили пасажирський авіалайнер МН-17 [374].

Серед російської історіографії слід виділити Антона Антонова-Овсієнка [239], Олексія Жучковського [313], Андрія Зубова [473], Михайла Литвинова [484], Бориса Немцова [365], Сергія Норіна [493; 494], Анатолія Циганка [433] та інших.

Військовий історик Анатолій Циганок показав «російський погляд» на події на Сході України. На його думку, проросійські мітинги були обумовлені «несприйняттям силової антиконституційної за характером зміни влади в Україні, відмовою нового керівництва враховувати думки й інтереси значних груп російськомовного населення». Не менш заангажованими є його роздуми про те, що на початку мета проросійського руху була незрозуміла, оскільки він виступав то за збереження статусу російської мови, то за автономію, то за повернення Віктора Януковича. Проте, події в Криму породили уявлення аналогічного сценарію для Донеччини, кристалізувавши їх остаточні наміри. Хоча автор погоджується, що проголошення «ДНР» і організація її «державних органів» були незаконними, але порівнює ці події з ситуацією в Києві під час Майдану. Загалом, збройний конфлікт розцінює як «громадянську війну», виділивши цілий спектр причин, які призвели до неї. Вони зводяться до особливостей геополітики західних держав, які прагнули «переформатувати пострадянський простір під американські інтереси». Також у праці заперечується присутність російських військ на території материкової України. Загалом у роботі прослідковується риторика, притаманна Кремлю, де автор маніпулює й перекручує факти та події [433].

Протилежних поглядів дотримувалися Антон Антонов-Овсієнко, Андрій Зубов і Борис Немцов. Перший вважав, що після захоплення Криму, Росія розпочала ескалацію конфлікту на Сході України, бо «лідери сепаратистів сильно схожі на засланих з Москви представників путінських спецзагонів, які готувалися до повторення кримського сценарію». Також він спростував найбільш роздуті міфи російської пропаганди відносно нелегітимності нової української влади, загрози для етнічних росіян, єврейських погромів зі сторони «українських радикалів», гуманітарної катастрофи тощо. До того ж автор

переконаний, що навесні 2014 р. Кремль активно підтримував «республіку» зброєю та живою силою, в тому числі регулярними військами [239]. Андрій Зубов у своїх публічних виступах неодноразово прирівнював дії РФ стосовно України з діями Адольфа Гітлера у ставленні до Чехословаччини й категорично виступав проти агресії, за що був звільнений з Московського державного інституту міжнародних відносин [473; 501]. Борис Немцов підготував аналітичну доповідь, в якій звинуватив керівництво Кремля в окупації Криму та провокуванні збройного конфлікту на материковій Україні. Він детально зупинився на присутності російського сегмента на тимчасово окупованих територіях, зокрема військовиків і важкого озброєння [365].

Військові дії розглянули політолог Михайло Литвинов й історик Сергій Норін, які у своїх працях показали боротьбу за Іловайськ, перекручуючи інформацію, використовуючи ворожі ярлики на адресу українських силовиків тощо [484; 493; 494]. Олексій Жучковський дослідив життєвий шлях одного з польових командирів «ЛНР» Олексія Мозгового, який командував бандформуванням «Призрак» [313].

Отже, у рамках дисертаційного дослідження проаналізовано значний масив наукових праць щодо збройної агресії РФ проти України. Таким чином, було з'ясовано, які проблемні питання були розкриті, а котрі не отримали належного висвітлення. Тому автором була вибрана тема – реакція населення на російську агресію та трансформацію масової свідомості в умовах гібридного протиборства, так як вона не достатньо вивчена.

1.2. Джерельна база

При вивченні сучасної історії дослідник стикається з проблемою формування джерельної бази, оскільки через інформаційно-комунікативні технології історичних джерел стає надзвичайно багато, але класифікувати її досить не просто. Попри це за родо-видовими ознаками вона складається з: 1) документальних (архівні документи, нормативно правові акти (закони та

підзаконні акти), доповідні записки, листи, протоколи, постанови); 2) наративних (спогади, мемуари); 3) статистичних даних (соціологічні опитування); 4) матеріалів періодичної преси.

Важливими стали **архівні документи**, раніше не введені до наукового обігу. Вони зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Серед них варто виділити фонд 2 «Кабінет Міністрів України, відділ, група з питань паливно-енергетичного комплексу». За допомогою них проаналізовано складну та драматичну сторінку в історії Донеччини у період незалежної України – реструктуризацію вугільної промисловості [1; 2; 3]. Остання була однією з важливих економічних галузей краю, що забезпечувала соціальну й економічну стабільність для його жителів. Таким чином, її кризовий стан вплинув на формування свідомості донеччан, їх поведінку.

Також до **документальних джерел** належать нормативно-правові акти – закони України, підзаконні акти (укази президента, розпорядження уряду), інформаційні листи Донецької обласної військово-цивільної адміністрації [284 29; 33; 39; 40; 41; 45; 47; 48; 49; 50; 51]. Вони допомогли скласти уявлення про економічне становище регіону довоєнного періоду і в умовах збройного конфлікту, кроки української влади у відновленні зруйнованого соціально-економічного потенціалу. Загалом, економічний фактор відіграє важливу роль у суспільно-політичних процесах, бо має значний вплив на поведінку і мислення осіб.

У дослідженні використано **наративні джерела** – спогади учасників тогочасних подій, мемуарна література. Завдяки зібраним спогадам учасників боїв за Іловайськ Романом Зіненком (доброволець батальйону «Дніпро-1») вдалося реконструювати вторгнення регулярних російських військ на материкову частину України в серпні 2014 р. [170].

Важливим став **особистий архів автора**, котрий представлений особистими спогадами й низкою інтерв'ю. Автору вдалося поспілкуватися з особами, які, маючи активну громадянську позицію, стали безпосередніми

учасниками і свідками подій 2014 р., зокрема – військовослужбовцем, волонтером, політичною активісткою, вчителем. Внаслідок отриманих спогадів неупереджено було розглянуто суспільно-політичне протиборство навесні 2014 р., продемонстровано настрої місцевого населення, масові уявлення, а найголовніше – розкрито непомітну й надзвичайно важливу тогочасну сторінку історії України – боротьбу місцевих патріотів за єдину і неподільну Україну [161; 162; 164; 165]. Окремо слід виділити інтерв'ю з колишнім головою Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин, а нині уповноваженим парламенту з прав людини Дмитром Лубінцем. На момент «російської весни» він був депутатом Волноваської міської ради й активним учасником спротиву російській агресії [163]. Верифікувати зазначені вище спогади вдалося завдяки зіставленню отриманої інформації з іншими джерелами – соціологічними опитуваннями, періодичною пресою тощо.

Серед **мемуарної літератури** слід відзначити спомини Джона Болтона, радника президента США Дональда Трампа з національної безпеки (2018-2019 рр.) [169], Франсуа Олланда, президента Франції (2012-2017 рр.) [173], Майкла Макфола, посла США в Росії (2012-2014 рр.) [172]. Вони розповіли про особливості міжнародних переговорів відносно врегулювання збройного конфлікту та реакцію світової спільноти на нього. Використано спогади Олексія Жучковського – росіянина-добровольця, який на стороні «ДНР» брав участь у боях за Слов'янськ [171]. Шляхом їх аналізу отримано унікальну фактологічну інформацію, яка віддзеркалює початок військової агресії у квітні 2014 р.

Варто виокремити низку інтерв'ю з Ігорем Стрелковим («Гіркіним») [167], першим «міністром оборони ДНР» та Олександром Захарченком, котрий після повномасштабної інтервенції ЗС РФ на Сході України був призначений на посаду керівника «республіки» [4]. Розповіді першого дали можливість описати перехід «російської весни» від суспільно-політичного до військового

протиборства, зрозуміти, чому Донеччина стала місцем російського вторгнення тощо. А офіційні заяви другого дозволили детальніше розкрити особливості військової інтервенції на материкову Україну. Ці події стали важливими для утворення та формування російської окупаційної адміністрації у вигляді «ДНР/ЛНР».

Значущим джерелом стали **статистичні матеріали**. Використані дослідження таких соціологічних центрів – Київського міжнародного інституту соціології, соціальної групи «Рейтинг», Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Донецького інституту соціальних досліджень і політичного аналізу, Нью-імідж маркетинг груп (New Image Marketing Group) та інших.

Їх опрацювання, аналіз та порівняння дали можливість з'ясувати суспільно-політичні настрої донеччан у довоєнний період, зокрема – ставлення до державної мови, сусідньої країни, проблеми об'єднання або приєднання до останньої, релігійні вподобання, самоідентифікації тощо [14; 15; 23; 59; 60]. Отримана інформація була порівняна з соціологічними даними, зібраними у праці Іллі Кононова, для перевірки їх об'єктивності. Таким чином, розкрито особливості донецької регіональної ідентичності, її складові, масові уявлення.

Цінним для з'ясування суспільно-політичних настроїв навесні 2014 р. стало дослідження «Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014». Воно було проведене 8-16 квітня 2014 р. у південно-східних областях на замовлення видання «Дзеркало тижня», за фінансової підтримки Віктора Пінчука та однойменного фонду. Його аналіз продемонстрував ставлення місцевих жителів до революційних змін, дій російського керівництва, ідеї «республіки», приєднання або неприєднання їхнього краю до РФ, змін статусу регіону тощо.

Важливим питанням, яке намагався розкрити автор, було ставлення до адміністративно-територіального статусу області. Для порівняння у рамках роботи були використані інші соціологічні опитування. Зокрема, Донецького

інституту соціальних досліджень і політичного аналізу, який 26-29 березня 2014 р. провів опитування серед жителів міста Донецьк. А також, дослідження «За мир, порядок, єдність з Україною», проведене 11 травня 2014 р., на противагу російському «референдуму», за фінансової підтримки донецьких і дніпропетровських бізнесменів й логістики Штабу національного захисту Дніпровщини. Воно охопило 48 із 66 адміністративно-територіальних громад. Було опитано 1 млн 467 тисяч мешканців області. Показано, що більшість респондентів прагнула залишитись у складі України, але з розширенням повноважень місцевих органів влади [25].

Активізація військових дій унеможливила проведення подальшого моніторингу суспільно-політичних настроїв, який відновився після підписання Мінська-1 та стабілізації лінії фронту. Тому інтерпретація досліджень Фонду «Демократичні ініціативи Ілька Кучеріва» «Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру – загальнонаціональне опитування», КМІС, дані центру Разумкова показали еволюцію настроїв восени 2014 р., порівняно з весняними [27; 38; 58].

Подальші дослідження КМІС, соціальної групи «Рейтинг» та Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова протягом 2015-2019 рр. продемонстрували зміни у поглядах донеччан із питань геополітичної орієнтації, оцінки ними ситуації на Сході України, самоідентифікації, ставленні до мови, статусу регіону тощо. До того ж регулярні звіти вищезгаданих соціологічних центрів та опитування компанії GfK Ukraine на замовлення «Кальміуської групи» розкрили бачення жителів області щодо питання врегулювання збройного конфлікту [10; 11; 12; 13; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 30; 34; 35; 36; 54; 55; 57; 62; 61; 63; 64; 66; 67; 68; 69; 70].

Еволюцію настроїв українських громадян на тимчасово окупованій території продемонстрували опитування німецького Центру східноєвропейських та міжнародних досліджень Берлінського університету імені Гумбольдта [72] та опитування «Думки та настрої жителів окупованих територій», проведене компанією «Нью Імідж Маркетинг Груп» у рамках

проекту «Відношення до різних сценаріїв реінтеграції тимчасово окупованих територій», який був ініційований Українським інститутом майбутнього [24]. Німецькі науковці мали на меті визначити як змінилася свідомість жителів по обидві лінії фронту, зокрема з питань самоідентифікації, причин збройного конфлікту, ставленні до статусу «ДНР». Для порівняння останньої проблематики автор використав дані опубліковані Максимом Віхровим у статті на сторінках журналу «Український тиждень». Цінним для праці стало дослідження «Нью Імідж Маркетинг Груп», проведене у 2019 р. Воно охарактеризувало суспільно-політичні, соціально-економічні, геополітичні настрої на території ОРДЛО.

Одним із вагомих джерел стали регіональні **періодичні видання**, зокрема газети «Вечерний Донецк», «Донеччина», «Донецкий кряж», «Приазовский рабочий», а також інтернет-видання «Остров», «0629», «Новости Донбасса». Масив регіональних видань значно більший, проте вищезгадані найбільш поширені за обсягом охоплення читацької аудиторії, до того ж вони розкривали різні точки зору як прихильників, так і противників України.

Газетні публікації містять як інформативні, так і аналітичні матеріали. Вони були критично проаналізовані, що дало можливість прослідкувати еволюцію контенту в таких виданнях, як «Вечерний Донецк» та «Приазовский рабочий» від проросійських ідеологічних кліше до проукраїнських. Автор намагався врахувати чинники, які могли впливати на редакційну політику, зокрема – хто був спонсором або власником видання, зміна суспільно-політичних подій тощо.

«Вечерний Донецк», «Донеччина», «Донецкий кряж» виходили у Донецьку, а тому через об'єктивні чинники не всі номери стали доступні для дослідження. Найбільш інформативним і доступним був «Приазовский рабочий», який видавався в Маріуполі й охоплював читачів усього Приазов'я. Його матеріали дали можливість з'ясувати, як в одному з найбільших міст Донеччини – Маріуполі – відбувалося суспільно-політичне та військове протиборство. Також на його сторінках ґрунтовно віддзеркалено цілі

проросійського руху, що були досить плутані й непослідовні. Інтернет-видання – «Острів», «0629», «Новости Донбасса» – цінні, як інформативне джерело, яке дало можливість хронологічно відтворити події та розкрити боротьбу донеччан за збереження регіону в складі унітарної України.

Таким чином, у рамках дослідження були використані різні джерела, серед яких важливе місце займають – нарративні, матеріали періодичної преси, соціологічні опитування. Частково залучені архівні документи, що обумовлено об'єктивними чинниками: їх недоступністю через війну, а також зменшенням ролі традиційних джерел у розкритті сучасних історичних проблем.

1.3. Теоретико-методологічні засади

Процес написання дисертаційної роботи вимагає використання відповідної теоретико-методологічної бази, котра представлена комплексом методологічних підходів, принципів і методів наукового дослідження. Їх поєднання обумовлено багатоплановістю теми, різним ступенем розробки окремих аспектів, специфікою джерельної бази та стратегією підготовки дисертації. До того ж, останнє потребує не лише залучення різноманітних принципів та методів наукового пізнання, а й понятійно-категоріального апарату наукової проблематики. Тому важливо дати теоретичне обґрунтування терміну «масова свідомість».

Дослідження останньої є актуальним завданням у зв'язку з поширенням сучасних інформаційно-комунікативних технологій і постанням інформаційної ери. Тому, це дає можливість кожній особі ставати джерелом інформації та впливати на мислення і поведінку людей. Це змінило характер сучасних збройних конфліктів. Відтепер ворожий удар спрямований не лише на фізичне знищення противника, а й на свідомість жертви з метою керування нею у своїх інтересах.

Поняття «свідомість» з'явилося завдяки французькому вченому Рене Декарту. Він вважав, що вона є частиною нематеріального світу людини. Її

формування відбувається через мислення, а воно є умовою відтворення тієї структури світу, в якій здійснюється діяльність суб'єкта [413, с. 87]. Інший фахівець – Еміль Дюркгайм – виділив її двошаровість: колективну, що відображає суспільство, в якому знаходиться особа, й індивідуальну, яка показує саме те, що відрізняє її від інших [470].

Праці про людську свідомість з'явилися лише наприкінці XIX ст. Це було обумовлено промисловою революцією і збільшенням частки міського населення, які призвели до появи масових професій і, відповідно, до поширення обмежених способів життя. Крім того, це стало результатом деструктуризації звичних психологічних типів і появою нових, ще неструктурованих, «некласичних» форм суспільного світогляду. Втім, слід відзначити, що тогочасні автори ще не використовували термін «масова свідомість», застосовуючи інші тотожні поняття [432, с. 95].

Першим її проаналізував французький лікар Гюстав Лебон, який спостерігав за вітчизняним суспільством в умовах франко-пруської війни 1870-1871 рр. На підставі своїх спостережень він написав працю. Для позначення «свідомості» було використано слово «душа», а для «маси» – «організм». Останній складався з індивідів, які, незважаючи на свій рід діяльності, соціальний статус або світогляд, перебуваючи у контакті, формували зовсім інший соціум, де почуття, погляди й думки у всіх однакові. Для їх активної діяльності потрібна була «душа». Рушійними силами останньої виступали образи й емоції, котрі небезпечні через те, що під їх діями індивід у натовпі нібито спав або перебував під дією гіпнозу, що робило його легкою здобиччю для навіювання [346, с. 189, 286-287].

Також свої погляди, паралельно з Гюставом Лебоном, виклав інший французький вчений Габріель Тард. Замість терміну «душа» він використав власний – «суспільні опінії». Під словом «опінії» автор розумів сукупність суджень і бажань. Так звана «душа» поєднана з іншими колективними духовними утвореннями – загальними традиціями нації й рішенням вищого розуму, тобто влади. У громадському дусі серед цих компонентів опінії

розвиваються найпізніше, але з їх появою вони відіграють провідну роль у формуванні свідомості. Таким чином, на його переконання, «справжніми фабриками влади» є кафе, клуби, салони, крамниці, будь-які місця, де відбувається контакт у процесі розмов [508]. Разом із ними свій внесок у характеристику свідомості зробив італійський соціолог Сціпіон Сігіле, котрий у своїх висновках перегукувався з однодумцями. Також він відзначив, що люди у масі поводяться інакше, ніж коли вони окремо, аж до того, що рішення, котрі ними приймаються спільно, можуть кардинально відрізнятись від тих, які вони ухвалюють одноосібно. Вищезгадані праці стали класичними з психології натовпу та дали поштовх для подальших досліджень [505].

Новий етап досліджень припав на міжвоєнний час. У цей період активно працювали Зігмунд Фрейд [512], Герберт Блумер [453], Карл Густав Юнг [515], Хосе Ортега-і-Гассет [370] та інші. Вони значно доповнили різноманітні трактування мас і їх свідомості й сформували її академічний напрямок. Однак, вони також рідко використовували термін «масова свідомість».

Австрійський психоаналітик і психолог Зігмунд Фрейд активно полемізував із Гюставом Лебоном. У цій дискусії перший прийшов до власних важливих висновків. Він вважав, що у масі індивід потрапляє в умови, в яких позбавляється совісті або почуття відповідальності, бо ядром останньої є «соціальний страх». Сам натовп легко піддається навіюванню, бо він довірливий, позбавлений критики й мислить образами, які не мають жодного реального відношення до дійсності. Крім того, він не знає ні сумнівів, ні відчуття невизначеності. Індивід, знаходячись у масі, повертається до первісної, інстинктивної поведінки, що зумовлює її безособовість [512].

Американський соціолог Герберт Блумер погоджувався з висновком Зігмунда Фрейда про те, що в масі індивід стає безособовим і йому притаманна поведінка натовпу. До того ж, він один із перших дав дефініцію таких понять як «маса» та «натовп». На його думку, «натовп» – це фізична присутність осіб, а для маси вона необов'язкова. Для того, щоб перший перетворився в останню стадію потрібна «колективна душа». Вона формується

незалежно від того чи знаходяться індивіди у безпосередній близькості один до одного, чи ні. Наявність масової душі свідчить про однакові цілі, почуття, поведінку і спосіб мислення людей, з яких складається маса. Таким чином для утворення останньої потрібна спільна свідомість, що формується незалежно від індивідуальних рис кожної складової частини цієї маси [453].

У цьому контексті важлива концепція швейцарського психоаналітика Карла Густава Юнга – «колективного несвідомого». Згідно з нею, індивідуальне несвідоме складається в основному з елементів, які людина раніше усвідомлювала, але вони згодом зникли зі свідомості – були забуті чи придушені. А в колективного несвідомого, навпаки, певні елементи ніколи не були у свідомості, але з'являються завдяки спадковості. Себто індивідуальне несвідоме базується в основному на комплексах, а колективне – на архетипах. Саме останнє впливає на поведінку мас, а їх формування відбувається на підставі міфів, які передаються від покоління до покоління. Проте, слід зазначити, що з кожним новим поколінням з'являються нові архетипи [515].

Іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет у своєму есе «Бунт мас» об'єктом роздумів обрав «масу» з огляду на те, що наступило її політичне панування з метою «втішатися насолодами, які досі були призначені для небагатьох». Він визначив «масу» наступним чином: «Усілякий і кожний, хто ані у добрі, ані у злі не вимірює себе особливою мірою, а відчувається таким же, як і усі, та не тільки не засмучений, але й задоволений тим, що він не відрізняється від інших». Однак, попри значну характеристику натовпу, в праці не було приділено належної уваги свідомості [370, с. 18-19].

У подальшому настав застій у вивченні останньої. Це було пов'язано зі структуризацією суспільства і домінуванням культу «індивіда» в західній науці. У радянській науці, своєю чергою, домінував класовий підхід поділу соціуму, тому пріоритетом було вивчення психології класів [307, с. 122-123]. Новий етап у вивченні масової свідомості припав на другу половину 60-х років ХХ ст. і був пов'язаний з науковою роботою радянського вченого Бориса Грушина. Саме останній уперше вжив це поняття і зробив найбільший внесок у його вивчення.

Основні свої ідеї він виклав у праці «Масова свідомість: проблеми визначення та досвід дослідження». Автор побудував лінійну класифікацію свідомості. У результаті виділив три складові духовного освоєння дійсності:

- чуттєва. До неї відносяться такі взаємопов'язані частинки – емоційний образ, переживання, афекти, вольові імпульси, бажання тощо;
- раціональна або когнітивна. Її компонент складають логічне уявлення, нейтральне судження, норми, думки, постановка цілей та інші;
- ірраціональна (уява або фантазія). Вона складається з вірування, фантастичних образів, утопічних ідей, безглузких вигадок, міфів.

Також він визначив співвідношення свідомості до дійсності, розділивши її на такі форми:

- рефлексивну, котра показує чуттєві, логічні або фантастичні образи реальності;
- еволюційну, завдання якої генерувати думки та ставлення до життя;
- реакційну, яка виражається у реакції через вольові імпульси, нерациональні приписи.

До того ж було виокремлено два способи її виникнення – спонтанний, котрий відбувається в умовах життєвого процесу, і спеціально створений різними соціальними структурами, організаціями. Після завершення наукової кар'єри Бориса Грушина у вивченні масової свідомості знову настав кризовий період [184, с. 104-105, 109-112].

Наступний етап припав на другу половину 80-х років ХХ ст. і триває по сьогоднішній день. Тут варто відзначити таких науковців: Олесю Дроздовську [307], Ярослава Любивого [353], Сержа Московіча [488], Дмитра Ольшанського [369], Олександра Уледова [431] та інших.

Французький вчений Серж Московічі у характеристиці свідомості відмітив важливі деталі з огляду на різницю між індивідуальним сприйняттям

реальності й колективним. У першому випадку формуються вірні знання, а в іншому, через соціальні чинники, провокуються спотворення і відхилення у переконаннях і знаннях про світ індивідуумів [488]. Російський філософ і соціолог Олександр Угледов вважав, що масову свідомість слід розглядати як важливу форму світосприйняття суспільства, тому що вона пояснює його мотиви діяльності й поведінки [431, с. 172]. Окремий внесок у розкритті основних елементів масової свідомості, які пов'язані з певними структурами – соціальними орієнтирами, цінностями, ідеалами, почуттями, емоціями – здійснив вітчизняний дослідник Ярослав Любовий. Крім того, він приділив значну увагу особливостям її функціонування [353, с. 112, 116].

Вагоме значення має дослідження Дмитра Ольшанського, який дав власне визначення поняття «масова свідомість», визначивши її сутність як «особливий, специфічний вид суспільної свідомості, властивий значній неструктурованій безлічі людей («масам»)). Тому в ній зображені знання, уявлення, цінності й зразки поведінки, які поділяють, з тих чи інших обставин, сукупність індивідів. Її структура містить у собі два рівні – емоційно-дієвий і раціональний. Перший відіграє головну роль, тому він затуляє собою раціональні цінності й поведінку. Другому притаманні когнітивні компоненти – перш за все, загальнодоступні знання, а також інформація, яка масово обговорюється і поділяється [369, с. 20-21].

Олеся Дроздовська проаналізувала історіографію і намагалася пояснити понятійно-категоріальний апарат масової свідомості. Таким чином, вона прийшла до висновку, що «цей феномен є надзвичайно складним і, звичайно ж, вимагає подальшого вивчення», тому що «його тлумачення залишаються доволі неоднозначними» [307, с. 137].

Отже, дослідивши появу і постання «масової свідомості», потрібно пояснити до якої точки зору схиляється автор. Найбільш прийнятною дефініцією, у рамках роботи, є тлумачення Дмитра Ольшанського, як особливий вид суспільної свідомості, що характерний неструктурованій кількості людей, у яких відбиваються знання, уявлення, норми, цінності та

зразки поведінки, котрі притаманні їм з тих чи інших обставин. Тому, враховуючи дослідницькі завдання, обрано саме це визначення.

Зважаючи на значне використання соціологічних досліджень, в яких дані публікують в регіональному розрізі, потребують уточнення географічні межі таких регіонів як «Донбас» і «Східна України», так як їх подають у звітах опитувань. До першого входять сучасні кордони Донецької й Луганської областей, а до другого – Харківської, Донецької та Луганської.

Для розв'язання поставлених у дисертаційній роботі мети та завдань була використана відповідна теоретико-методологічна база, представлена комплексом методологічних принципів і методів наукового дослідження. Під філософським поняттям «методу» автор розглядає спосіб досягнення певної цілі, тобто сукупність засобів теоретичного та науково-практичного осягнення дійсності. А під «принципом» (лат. *principium* — початок, основа) – провідну ідею певного напрямку діяльності. Методологічні засади дослідження становлять принципи об'єктивності, історизму, науковості, багатофакторності, всебічності.

Наукова об'єктивність дала змогу незаангажовано аналізувати інформацію, встановлювати ступінь її тенденційності, інтерпретувати незалежно від соціокультурних й інтелектуальних особливостей науковця. Проте, історичні факти та події дослідник пропускає через свою свідомість, тому вони стають його власним поглядом або образом. Через те принцип *історизму* застосовувався, по-перше, для розгляду внутрішніх та зовнішніх обставин, об'єктивних і суб'єктивних чинників, щоб визначити взаємозв'язок явищ і подій, які впливали на формування регіональної ідентичності жителів Донеччини та їх поведінку. А, по-друге – для викладення матеріалу за проблемно-тематичним та хронологічним спрямуванням.

Ідентичність формується у масовій свідомості, що поєднує в собі історичну пам'ять, узагальнені думки кожної людини, в яких наявні духовно-ідейні вартості, досягнення і трагедії у близькій та далекій історичній перспективі. Тому використання *багатофакторності й всебічності* дали

можливість визначити вплив різних аспектів – соціально-економічних, політичних, культурно-духовних, геополітичних – на думки/погляди та, відповідно, поведінку донеччан в умовах гібридного протиборства.

Зазначені принципи реалізовані шляхом використання як спеціально історичних (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний) так і загальнонаукових методів (аналіз, синтез, метод контент-аналізу, порівняльний, критичний аналіз джерел, усної історії).

Історико-генетичний метод розкриває властивості, функції й зміни досліджуваної реальності у процесі її історичного розвитку. Його використання дало можливість прослідкувати ідеї/образи у свідомості донеччан напередодні російської агресії, виявити її вразливість перед ворожою пропагандою, а також еволюцію настроїв як на підконтрольних Україні територіях, так і на тимчасово окупованих землях.

Історико-порівняльний – через зіставлення дає можливість виявити загальне й особливе в історичних явищах, досягнути пізнання різних історичних ступенів розвитку одного й того самого явища. Таким чином були охарактеризовані суспільно-політичні настрої як на українській території, так і у так званій «ДНР», що сформувало висновок про появу феномену «двох Донбасів».

Історико-системний метод направлений на вивчення об'єктів і явищ минулого як цілісних історичних систем: аналіз їх структури та функцій, внутрішніх і зовнішніх зв'язків (морфології), а також динамічних змін (генезис). Він дозволив відтворити особливості історичного розвитку Донеччини, комплексно розглянути формування регіональної ідентичності, основні її складові, процеси, які впливали на них.

На усіх етапах дослідження відбувалося виокремлення у предметі вивчення головних ознак із паралельним конструюванням на їх основі історичних закономірностей. *Аналіз та синтез*, протилежних по суті процедур, проте взаємопов'язаних між собою, (адже перший – це лише початок дослідження, а другий – це вже завершення), дали можливість з'ясувати на

конкретно-історичному матеріалі тісний взаємозв'язок донецької ідентичності з історичною пам'яттю. Також розкрити принципи різних моделей поведінки місцевого населення в умовах агресії.

При *критичному аналізі джерел* важлива інтерпретація аналізованого матеріалу для об'єктивного й неупередженого підходу у розкритті об'єктів та явищ. Його застосування допомогло провести увесь комплекс робіт, пов'язаних із пошуком, виявленням, відбором джерел, їхнім критичним аналізом, встановленням інформаційної цінності та достовірності. *Порівняльний метод* встановлює спільне, особливе та окреме у досліджуваних явищах, у закономірностях їх розвитку. Завдяки його застосуванню було проаналізовано геополітичні орієнтації донеччан, їх ставлення до української мови, ідентичності, «ДНР», встановлення миру тощо.

Контент-аналіз (від англ. *contens* зміст) – метод якісно-кількісного аналізу змісту документів з метою виявлення або виміру різних фактів і тенденцій, зафіксованих у них. За його допомогою було проаналізовано висвітлення місцевою регіональною пресою суспільно-політичних подій та початку російської агресії, тенденційність матеріалів ЗМІ, чинників, що впливали на редакційну політику тощо.

Метод *усної історії* використовувався під час проведення польових досліджень. Збір інформації відбувався шляхом проведення інтерв'ю. Пошук респондентів відбувався приватним шляхом методом «снігового кому», тобто коли дослідник намагався знайти їх з кола своїх друзів чи знайомих. Серед різних типів інтерв'ю за тематичною спрямованістю й інформаційним матеріалом було обрано проблемний тип (*single-issue interview*), який спрямований на вивчення конкретної історичної події, ситуації чи явища. За характером інтерв'ю були, як структуровані (спрямовані лише на відповіді інтерв'юєра), так і неструктуровані або наративні (в ході яких питання не були визначенні заздалегідь, а формувалися у процесі розмови) [300, с. 39-41].

Висновки до I розділу

Отже, проаналізовано значну кількість наукової літератури з проблеми російсько-української війни з метою вивчення, які аспекти отримали достатнє висвітлення, а які не отримали належної уваги. Найбільша увага приділена питанням переосмислення нового характеру сучасних війн, геополітичним змінам, які відбулись в результаті російської агресії, перебігу військових дій. Водночас ставлення місцевого населення до агресії, еволюція суспільно-політичних настроїв донеччан в умовах збройного конфлікту, аналіз чинників, які впливали на їх поведінку, не отримали належного вивчення. Потребують більш ґрунтовних досліджень реакція місцевої влади, зважаючи на патерналістські стосунки в регіоні між владою і суспільством, думки на не підконтрольній території, перетворення та зміни у них. Але це завдання ускладнене з об'єктивних причин – відсутністю/не доступністю джерел.

У рамках дослідження використано різноманітні джерела, переважно – наративні, статистичні та матеріали періодичної преси. Серед них важливе місце займають соціологічні опитування. Вони дали можливість розкрити настрої донеччан, які впливали на їх поведінку й ставлення до тогочасних подій. Залучено значний масив матеріалів регіональної періодичної преси. Незначний сегмент склали архівні документи. Це зумовлено їх недоступністю для опрацювання та введення в науковий обіг, а також розвитком інформаційно-комунікативних технологій, які зменшують роль традиційних документів.

Наявна наукова література, джерела, застосовані принципи та методи дозволили авторові виконати поставлені завдання у рамках дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ II

Особливості формування донецької ідентичності

1.1. Соціально-економічні чинники формування світогляду донеччан.

Як слушно підмітила Лариса Нагорна, концептуалізація визначення «регіональна ідентичність» ускладнена розмитістю обох понять, від яких походить цей термін. Однак його можна пояснити як своєрідний ключ для конструювання регіону в політичному, соціальному, інституційному просторах. Важливим чинником, який впливає на його формування, є соціально-економічні умови розвитку регіону [199, с. 66]. Особливо це актуально для Донбасу, який є не історичним регіоном, а штучним утворенням, сформованим в умовах специфіки свого економічного розвитку [296, с. 16].

Ця територія була буферною зоною між кочовими й землеробськими цивілізаціями, що використовувалася татарськими й ногайськими ордами. Тому до середини XVI ст. ці землі були неосвоєними, незаселеними та непідвладними будь-якій державі через небезпеку, яка тут чатувала [410, с. 15]. Втім упродовж кількох століть вони були місцем для тих, хто прагнув врятуватися від переслідувань або поневолення [359, р. 553].

Заселення цих просторів відбувалося синхронно вихідцями з українських територій й московських земель. Вони рухались один одному назустріч, а на місцях перетину засновували змішані поселення [340, с. 37]. У процесі освоєння нові жителі здійснювали розвідку і розробку корисних копалин. Зокрема, тут були знайдені великі поклади солі, що призвело до потужного розвитку соляного промислу й економічних взаємовідносин [187, с. 38].

Ліквідація Запорізької Січі призвела до підпорядкування цих територій Російській імперії. У 1779 р. вона провела на них перепис населення. Згідно отриманих відомостей, частка українців тут становила 64,76%, молдаван –

11,3%, росіян – 9,85%, греків – 6,31%, вірмен – 4,76%, грузин – 0,45%, інших – 2,57% [410, с. 24-25]. Наступним кроком з боку імперії стала економічна експансія: у 1795 р. був побудований Луганський ливарний завод, а в с. Лисяча Балка (сучасний – Лисичанськ) кам'яновугільна шахта глибиною 36,2 м.

Першій половині XIX ст. притаманне подальше заселення краю, що значно зменшило кількість неосвоєної землі та наукове дослідження природних багатств. Першу геолого-стратиграфічну експедицію очолив харківський інженер Євграф (Єгор) Ковалевський. Він обстежив близько 80% території регіону, виявив межі простягання покладів корисних копалин, заклав основи вивчення тектоніки басейну та дав опис гірських порід. Саме він ввів термін «Донецький кряж», від якого і пішов топонім «Донбас» [305, с. 205].

Продовжила вивчення регіону іноземна експедиція на чолі з французьким професором П'єром Гійомом Фредеріком Ле-Пле. Її результати були опубліковані в 4-х томній праці «Дослідження кам'яновугільного Донецького басейну», в якій були значні природознавчі матеріали з геологічними картами. Згодом їх активно використовували іноземні підприємці, зокрема Джон Юз, який став одним з фундаторів промислового перевороту на українських землях й засновником міста Юзівка (сучасний Донецьк) [414, с. 66].

Передумовами для індустріалізації Донбасу стала низка взаємопов'язаних чинників: поразка Російської імперії у Східній (Кримській) війні (1853-1856 рр.) [304, с. 23]; скасування кріпосного права в 1861 р. і звільнення величезної кількості робочої селянської маси, яка перебувала у пошуках засобів для існування [189, с. 604-605]; збільшення споживання і попиту на метал та вугілля у зв'язку з потужним розвитком промисловості [222, с. 13-14].

Будівництво Донецької залізниці в 1878 р. та іноземні інвестиції сприяли бурхливому розвитку вугільної галузі. У результаті станом на 1898 р. тут працювало 1009 шахт, видобуток яких станом на 1900 р., у порівнянні з 1860 р., зріс у 115 разів і складав 691,4 млн пудів або 69 % від загальноімперської частки [189, с. 626]. Зростання видобутку вугілля, відкриття Криворізького залізорудного басейну, розбудова транспортної логістики, яка поєднала

Криворізький і Донецький регіони, створили сприятливі умови для розвитку металургійної промисловості [222, с. 18].

В останній третині XIX – на початку XX ст. цю територію прирівнювали до американського Дикого Заходу. Втім, попри величезні можливості й дивіденди, які отримували інвестори, там панувала жорстока експлуатація робітників, а умови праці були небезпечними. Головна мета капіталістів полягала у максимальних прибутках, тому вони не приділяли належної уваги соціальним питанням для покращення умов життя [193, с. 297].

Реформаційний період призвів до величезних міграційних процесів і, відповідно, демографічних змін. Нові поселення, які виникали навколо нововідкритих шахт і заводів, називалися «емігрантськими». Як показують дані земських статистиків про співвідношення прибулих і місцевих робітників у кам'яновугільній галузі Бахмутського повіту на середину 1880-х років, із 2939 осіб, які мешкали у шахтарських селищах (не рахуючи 694 особи з Юзівки), 1983 – прийшли з різних російських губерній, 309 – місцеві й 147 – з інших повітів Катеринославської губернії [301, с. 53]. Це відбилося на національному складі населення. Згідно з всеросійським переписом 1897 р., тут проживало 62,5% українців, 24,2% росіян, 4,2% греків, 3% німців, 2% євреїв та інших, що свідчить про збільшення частки росіян проти 1779 р. [478]. Вони переважали у тих поселеннях, які виникли на підставі вугільного промислу, де складали 74 %, а українці – 26 %, та металургійного – відповідно 69% проти 31% [269, с. 77-78].

Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. був закладений фундамент «українського» села і «російського» міста. З того часу як вважає луганський дослідник Ілля Кононов, «основу етнічної структури Донбасу становлять українсько-російські відносини, а всі інші етнічні групи мають справу з цією реальністю і змушені так чи інакше адаптуватись до неї». Себто відбувся українсько-російський синтез, який став основою етнотериторіальної спільноти регіону [478]. До того ж слід відзначити, що це вплинуло на подальшу «русифікацію» регіону, оскільки, як відзначав Володимир Кулик, «вище

соціальне становище дає людині більше можливостей диктувати умови комунікації тим, хто перебуває нижче за неї». Тому потужна урбанізація й наплив нових емігрантів на роботу призводили до «асиміляції зурбанізованих меншин із низьким соціальним статусом» [337, с. 35].

На 1917 р. Донбас відігравав провідну роль для імперської економіки й давав їй 87 % вугілля, 70 % чавуну, 57 % сталі, понад 90 % коксу, понад 60 % соди й ртуті. З початком революції за нього вели боротьбу різні політичні сили. Серед самого населення побутували махновські настрої, які приваблювали їх свободою і правом вільно розпоряджатися майном або землею. Проте перемогли більшовики, які політикою «воєнного комунізму», остаточно знищили місцеву економіку [187, с. 61].

У грудні 1925 р. на XIV з'їзді ВКП (б) було прийнято курс на індустріалізацію. Разом з нею проводилася колективізація сільського господарства. Проте, між двома економічними галузями існувала суттєва відмінність: наявність у сільському господарстві приватної власності безпосередніх виробників на засоби виробництва та її відсутність у промисловості [338, с. 8]. Відповідно радянська держава до соціально-класових груп ставилася вибірково. Як відзначив історик Станіслав Кульчицький «з елементами патерналізму щодо робітничого класу і з елементами терору проти сільських виробників» [339, с. 284].

Наслідки такої політики можна прослідкувати в статистичних відомостях щодо втрат серед селян від терору голодом, який був спеціально організований радянською владою. Як демонструє останнє дослідження, прямі втрати по Україні протягом 1932-1934 рр. становили 3,9 млн, з яких 3,6 млн – це сільське населення, а решта – міське. У порівнянні з іншими областями, де панував голод, Донецька зазнала найменших втрат у 1932 – 28,7 тис., 1933 – 175,2 тис., 1934 – 26,9 тис. На думку істориків, це зумовлено «стратегічним значенням для центрального уряду розміщеної тут промисловості» та привілейованим становищем місцевих робітників, які внаслідок достатніх продовольчих пайків могли допомогти своїм родичам із села [274, с. 93, 95, 114].

В умовах форсованої індустріалізації та колективізації відчувався дефіцит робочої сили. Тому була запроваджена практика робочої еміграції з сусідніх республік. Під час першого етапу переселення в листопаді-грудні 1933 р. на добровільній основі були переселені селяни з російських і білоруських земель. Загалом по Україні розселено було 21856 господарств (117 тис. осіб), із них – 3710 (19 тис. селян) на Донбасі. В січні 1934 р. відбулась друга хвиля, але вербували добровольців вже і з української території. У результаті прибуло 8 153 господарств, з яких 4 580 станом на 1935 р. вибули назад. Більшість із тих, хто повернувся назад, були вихідцями з російських областей, оскільки їм важко було прижитися на нових землях [309, с. 137-148].

Загалом населення у міжвоєнний період збільшилось. В 1926 р. його чисельність складала 3 млн, а в 1937 р. – вже 4,3 млн. Але зростання відбулося внаслідок збільшення частки міського населення, яке проти 1926 р., виросло на 324%, а сільське, навпаки, – зменшилося, склавши 68% від 1926 р. [340, с. 150-151].

Головна причина зростання населення полягала у потужному розвитку промисловості. Радянська влада прагнула відновити економічну міць, закладену в дореволюційний період. Основними галузями капіталізації були: вугільна, металургійна та машинобудівна [338, с. 33-35]. Розвиток донбаського вугілля відбувся на тлі його зменшення в загальносоюзному масштабі. Якщо у 1913 р. його питома вага в загальноімперському масштабі складала 87%, то у 1937 р. – 60,3% (через збільшення видобутку в Кузбаському басейні з 2,7% до 13,9%, Уралі – з 4,2% до 6,5% та Підмосковному регіоні – з 1% до 6%) [410, с. 110].

Відбулося повторне відродження регіону, проте, якщо в імперський період приватні інвестори прагнули прибутків, то у міжвоєнний час власником стала держава, яка прагнула відновити економіку, плекаючи загарбницькі геополітичні плани. Відповідно, умови індустріалізації, праці й життя робітників у порівнянні з початком ХХ ст., не змінилися: були такими ж жахливими, без належної уваги до соціальних питань [340, с.175-178].

У цей період, на думку Лариси Якубової, відбулися «фундаментальні зміни в базисі соціально-економічних процесів, що лежали в підоснові етновідтворення громад Донбасу як складової частини Південно-Східної України». Грандіозні масштаби індустріалізації склали «ментальну матрицю донбасівців», відсторонивши в масовій свідомості політику коренізації в 1920-х роках [440, с. 180].

Національна політика радянської влади була контрверсійна. Тері Мартин визначив її як «одночасний перебіг процесів націєтворення та націє знищення». Це було зумовлено курсом «коренізації» протягом 1920-х – початку 1930-х рр., а потім її згортанням [209, с. 406]. Андреас Каппелер такий стан справ розцінив як «поворот від прагматично-гнучкої національної політики до репресивної» [191, с. 286]. У процесі її проведення на Донбасі українці, на противагу росіянам, стали титульною нацією. Це викликало рішучий спротив останніх. Але після згортання українізації та повернення до дореволюційних принципів вони відновили статус титульної нації й повернули собі всі переваги у культурно-освітній сфері [225, с. 13].

Крім того, в роки Великого терору в регіоні були запуснені репресії за етнічними ознаками. Загалом, органами НКВС було заведено щонайменше 33774 політичних справ. За підрахунками історика Володимира Нікольського – члена комісії, яка працювала над систематизацією репресій в Донецькій області – з них розстріляно 27-30 тис., з яких 9367 належали до національних меншин – німців, поляків і греків [281, с. 352-353]. Стосовно них репресивними органами були віддані окремі директиви: оперативний наказ НКВС СРСР №00485 від 11 серпня 1937 р. призвів до проведення «польської операції»; №00439 від 25 липня 1937 р. – щодо німців; №50215 від 11 грудня 1937 р. – відносно греків [226, с. 26]. Як вважає дослідник історії радянських спецслужб Роман Подкур, мета етнічних акцій полягала не лише у вилученні потенційно «політично неблагонадійних» осіб, а й в запобіганні демонстрації ними їх національно-культурної самоідентифікації. Таким чином навколо російського

великодержавного шовінізму радянська влада почала конструювати основи «радянської людини» [389, с. 121].

Також у 1938 р. була проведена адміністративно-територіальна реформа, у процесі якої Донецька область була розділена на дві – Сталінську й Ворошиловградську. Тому 62% росіян стало проживати у центрі та на заході – у Сталінській області, а 38% – на сході, у Ворошиловградській. Найменше їх проживало на півночі та на південному заході, а саме: в Старобільському (5 %) та Маріупольському (6 %) округах, які мали аграрно-ремісничий характер [225, с. 10]. Загалом етнічний склад можна проаналізувати лише за переписом 1926 р., згідно з яким частка українців складала 64%, росіян – 26%, греків – 3,3%, євреїв – 1,9%, німців – 2,2%, інші – 2,6%, оскільки у переписі 1937 р. відсутні дані поділу за національним критерієм [340, с. 148].

Після звільнення Сталінської області від німецьких військ у вересні 1943 р. радянська влада відразу вжила заходи щодо відновлення економіки. У пріоритеті була кам'яновугільна промисловість, яка за роки війни втратила 882 шахти. У відбудові зруйнованого регіону брали участь особи, набрані шляхом добровільної мобілізації з інших областей, примусового залучення військовополонених, та з числа радянських в'язнів і депортованих мешканців західноукраїнських областей [366, с. 208-210]. Протягом 1944-1959 рр. в область прибуло 7,85 млн осіб, з яких 5,32 млн вибуло, а 2,53 млн залишилося на постійне місце проживання. Станом на 1959 р. частка українців в області складала 2,3 млн або 56,4% від загальної кількості, росіян – 1,6 млн або 38,2%, решта – інші національності: греки, євреї, татари [368, с. 19-22].

У перші повоєнні десятиліття край залишався головною паливною базою, тому він забезпечувався згідно з першою категорією постачання. До того ж радянська пропаганда утворила окремий культ шахтарів й регіону зокрема. Але нещадна багаторічна експлуатація вугільного басейну призвела до збільшення собівартості вугілля, зношення технічного обладнання, погіршення умов праці. Розв'язання цих проблем потребувало величезних капіталовкладень і реформування галузі [238, с. 17-18]. Серед інших причин, які призвели до

поступового занепаду економіки у регіоні слід відмітити наступні: використання Донбасу «як сировиної бази для відбудови інших частин» СРСР та перехід на інші джерела енергії – нафту та природний газ [229, с. 263].

Варто зауважити, що на радянську економіку великий вплив мала закулісна боротьба номенклатурних кланів, через лобізм перерозподілялися величезні ресурси. Паливні інтереси наприкінці 1950-х – на початку 1960-х роках у Москві представляв вугільний міністр Олександр Засядько, місцевий уродженець. Протягом 20 років (1965-1985 рр.) чорну металургію СРСР очолював ще один виходець із Донецького краю – Іван Казанець [185, с. 54]. Проте, у донецькій вугільній галузі відбувся спад рентабельності та її частка у загальносоюзному масштабі через розвиток інших викопних регіонів. Це призвело до появи плану реструктуризації, який хотів запровадити новий міністр Борис Братченко. Але йому завадив Володимир Дегтярьов – перший секретар Донецького обласного комітету КПУ. Він особисто зустрівся з Леонідом Брежнєвим і не дав провести структурні реформи [269, с. 179, 193]. У 1970-х роках через відсутність інвестицій та зношеність основних фондів виробництва почався занепад і металургійної промисловості [410, с. 185].

Економічна відбудова вплинула на зміни у соціальній сфері робітників. Наприкінці 1940-х років відбулося динамічне зростання зарплат, запроваджено практику щорічних винагород за вислугу, а наприкінці 1950-х система розрядів і тарифної сітки. Покращилися виплати з фондів соціального страхування для лікування й оздоровлення [219, с. 17-18, 21]. Виросли грошові накопичення в ощадкасах. Збільшилося пенсійне і продуктове забезпечення. Це відобразилося на зміні раціону: зменшилося споживання хліба, круп, картоплі, макаронних виробів, на тлі зростання вживання висококалорійних продуктів – м'яса, риби, жирів, молочних продуктів [335, с. 202-208].

Змінилося ставлення до соціальної інфраструктури. З середини 1950-х років пріоритетом для фінансування стали не лише виробничі об'єкти, а й соціальні. Збільшилися інвестиції у житлове будівництво і сферу охорони здоров'я. Протягом 1956-1960 рр. було побудовано значну кількість

«хрущовок», які склали понад 72% всього житлового фонду [219, с. 21]. Зміцніла матеріально-технічна база підприємств побутового обслуговування, а з налагодженням внутрішнього та міжміського сполучення – транспортна інфраструктура. Відбулося становлення мереж професійно-технічних середніх спеціальних навчальних закладів. Хоча розбудова соціальної сфери не досягнула рівня тогочасних потреб. Однак, порівняно з попередніми періодами, часи після повоєнної відбудови у масовій свідомості закарбувалися як «золоті», бо стабільно покращувалися умови життя і матеріальне становище [224, с. 12-14].

Вагомий вплив на становлення світогляду жителів регіону мала національна політика держави, яка поглибила принципи сталінських часів у сторону «знеособлення, знищення суттєвих культурних відмінностей між націями й етнічними групами, їх інтеграції в радянську систему» [364, с. 118]. У 1958 р. була проведена шкільна реформа. Вона передбачала навчання і вивчення української мови на добровільній основі. Це сформувало штучні умови в яких російська мова мала вигляд «прогресивної», на відміну від української – «селянської». Таким чином у національно-культурній сфері постали процеси, які вели до невідворотного руху в позанаціональне комуністичне суспільство з чітким формуванням нової історичної спільноти – «радянського народу» [410, с. 206-209].

Ці процеси, а також поширення практики змішаних шлюбів призвели до свідомого переходу представників інших національних груп до російської самоідентифікації [227, с. 12]. Як наслідок, згідно зі статистичними даними за 1989 р. в Донецькій області зменшилась частка українців., бо з 5,3 млн, що там проживали 2,7 млн визнали себе українцями, 2,3 млн – росіянами, 83 тис. – греками, 77 тис. – білорусами, 28 тис. – євреями. Це відобразилося й на визнанні української як рідної мови: 1959 р. – 87,6%, 1970 р. – 78,3%, 1979 р. – 71,6%, 1989 р. – 66,4% [368, с. 22-23].

Орієнтація радянської економіки на військово-оборонні потреби, відкриття нафтових і газових родовищ в Сибіру, відсутність структурних реформ

спричинили занепад донецької паливної бази. Це відобразилося на становищі шахтарів і призвело до їх виступів у 1989 р. Згідно з соціологічним опитуванням, проведеним радянською соціологічною Асоціацією АН СРСР, основні причини їх невдоволення полягали в наступному: 86% – дефіцит найважливіших продовольчих та промислових товарів, 79% – низька заробітна плата, 62% – короткі відпустки, 50% – недосконале пенсійне забезпечення тощо [255, с. 24].

Радянське керівництво відреагувало на масові страйки та, щоб змінити ситуацію, прийняло Постанову № 608 1989 р. Ради Міністрів СРСР. Вона передбачала підняття окладів праці, збільшення собівартості вугілля, надання підприємствам більшої економічної свободи тощо [349, с. 166-168]. Влада не дотрималась взятих на себе зобов'язань. Це викликало нові виступи. 11-15 червня 1990 р. в Донецьку відбувся I Всесоюзний з'їзд шахтарів. На ньому було обговорено й політичні вимоги у питанні створення республіканського галузевого органу. Для досягнення цієї мети шахтарі підтримали ідею спільної боротьби з політичними діячами, котрі виступали за національне самовизначення України [284, с. 300-301].

Союз національно-демократичних політичних сил і шахтарів був взаємовигідний, але із глибокими суперечностями. Останніх цікавили соціально-економічні вимоги, а політичні – були інструментом для їх реалізації. На думку доктора історичних наук, професора Зої Лихолобової це було пов'язано із їх прагненням не стільки незалежної України, як із збільшенням самостійності УРСР, зокрема в економічних питаннях, у складі СРСР [232, с. 39]. Але підтримуючи демократичні гасла національно-патріотичних сил вони надали своєму руху національного змісту і зіграли свою роль у боротьбі за незалежність [216, с. 28].

Розпад СРСР призвів до розриву економічних зв'язків та занепаду провідних галузей української економіки [340, с. 533]. Протягом 1992-1994 рр. валовий внутрішній продукт скоротився, за одними оцінками, на 56%, за

іншими – на 62,5%, а промислове виробництво – на 42,1%. Багато експертів це назвали як «шок без терапії» [190, с. 530].

Вугільна галузь опинилася у катастрофічному стані, оскільки з 250 шахт, які працювали, усі були збиткові. Боротьба шахтарів не припинилася. Вона активізувалася влітку 1993 р., що призвело до підписання угоди між КМУ і міжобласною координаційною радою страйкарів. У протоколі відзначалося, що соціально-економічне становище погіршилося через розрив економічних зв'язків з країнами СНД, недостатнє кредитно-грошове фінансування, інфляційні процеси. Проте підписана угода, яка складалася з 39 пунктів, нічого не змінила. Тому наприкінці 1993 р. кілька шахтарських організацій, за підтримки місцевої влади та політичних сил, звернулися до президента й в.о. прем'єр-міністра України з проханням про зустріч для напрацювання колегіального плану та розв'язання проблем [1, арк. 115, 125, 225].

Були розроблені програми для виходу з кризи вугільної галузі: КМУ, зі свого боку, – «Про стан справ у вугільній промисловості України і основних напрямках її розвитку в 1995 р.», а президент, зі свого – «Про стабілізацію роботи вугільної промисловості в 1995 р.». Ними передбачалися значні дотації з державного бюджету і створення стабілізаційного фонду, в який з інших галузей – металургійної, хімічної, електричної, окрім атомної, перераховували 5% від реалізованої продукції [2, арк. 11, 25, 27].

7 лютого 1996 р. з'явився інший Указ Президента № 116/96, який передбачав певні заходи для ефективного функціонування шахт і здійснення структурної модернізації в умовах ринкових перетворень. У ньому зазначалося, що збиткові підприємства мають бути або закриті, або передані в оренду, або приватизовані. Інфраструктурні об'єкти, підпорядковані їм, переходили у комунальну власність місцевих органів влади [49, с. 2]. КМУ видав постанову, в якій проаналізував становище галузі й відзначив, що якщо у I кварталі 1995 р. обсяг видобутку вугілля становив 23,8 млн тонн, то у I кварталі 1996 р. – вже 19,4 млн. Відзначалося зниження продуктивності праці, зростання собівартості продукції та кредиторської заборгованості, яка станом на 1 квітня 1996 р.

становила 172,9 трлн крб, а борги з виплати заробітної плати – 45,7 трлн [48, с. 8].

У 1996 р. Інститут економіки промисловості НАН України підготував доповідну записку для уряду «Соціальна ціна закриття збиткових шахт». У ній проаналізовано вплив реструктуризації на інфраструктуру монолітних міст і селищ, соціальну захищеність звільнених працівників тощо. Висновки були негативні, бо соціальні об'єкти населених пунктів залишилися без підтримки. Крім того, як показало опитування, проведене у рамках вищезгаданої доповіді, самі шахтарі перебували в глибокій соціально-психологічній кризі. Вони не були впевнені у своєму майбутньому, не отримували по кілька місяців заробітних плат і жили у борг.

З метою зниження негативних наслідків український уряд на чолі з Павлом Лазаренком у 1996 р. підписали кредитний договір для реструктуризації вугільної галузі із Міжнародним банком реконструкції та розвитку і взяли позику у розмірі 300 млн доларів. Вона мала надійти двома траншами по 150 млн. Згідно з Постановою Верховної Ради України № 543-XIV від 23 березня 1999 р., отримані кошти були спрямовані до державного бюджету, а вже з нього передбачалося виділення еквівалентної суми у гривнях, для закриття неперспективних шахт і зменшення соціальних наслідків [3, арк. 207-209, 212, 226-227, 233, 236].

Реструктуризація стала одним з найдраматичніших періодів в історії регіону. Вона вплинула на свідомість донеччан, бо соціальна інфраструктура багатьох мономіст забезпечувалася через матеріальне виробництво традиційних галузей [393, с. 43]. Відповідальним за проведення реформи було профільне міністерство, яке по чергово очолювали вихідці з Донецького регіону – Сергій Поляков, Юрій Русанцов, Станіслав Янко та Сергій Тулуб. Однак їм не вдалося мінімізувати негативні наслідки, а навпаки – поглибити [378, с. 50-58].

Мета реструктуризації не була досягнута з кількох причин:

- систематичне недофінансування. Згідно із розрахунками на закриття шахт необхідно було виділити 8,799 млрд грн, а надали

3,188 млрд грн. При цьому найменш забезпеченою була стаття щодо соціального захисту робітників;

- неефективне та нецільове використання коштів. Найгучніша справа пов'язана з грошима МБРР, які використали не за цільовим призначенням;
- недостатня кількість створених нових робочих місць для працевлаштування звільнених шахтарів. Згідно із даними Рахункової палати, наприклад, на 510 нових робочих місць (із 981 запланованих) працевлаштовані були лише 169 гірників. Така ситуація склалася через розкрадання бюджетних коштів [405, с. 5-6].

Соціологічне дослідження Центру Разумкова в 2004 р. у низці шахтарських міст продемонструвало вплив реструктуризації на настрої населення. 72% респондентів найголовнішою проблемою вважали низький дохід, 78% незадовільно оцінювали свій матеріальний стан, а 48,2% ситуацію в місті сприймали як катастрофічну і безперспективну [352, с. 22-23]. Винуватцями їхнього становища, як вони вважали, були МФВ та Світовий банк, себто американці, бо для виділення нового траншу кредитів вони вимагали від українського уряду закриття нерентабельних підприємств. Місцева влада маніпулювала цими фактами, підігриваючи відповідні настрої [192, с. 40].

Іншою провідною галуззю Донецької області був гірничо-металургійний комплекс. Частка цієї галузі у другій половині 1990-х років по відношенні до ВВП складала близько 22-24%. 14 липня 1999 р. був прийнятий Закон України «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України», який змінив ситуацію на краще [45, с. 14]. У результаті вже в 2000 р. виробництво зросло на 17%. Згідно з даними Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, чистий прибуток виріс на 57,2 %, а експорт у 1,9 раз. Збільшилася рентабельність

продукції, що складала 26,3 %, а також перерахування до бюджетів всіх рівнів – на 48,2 % і Пенсійного фонду – на 52,2 % [183, с. 132].

Розвиток металургії до світової економічної кризи 2008 р. демонстрував позитивну динаміку – відбувалася модернізація і впровадження нових технологій у виробництві, розширився асортимент продукції високих переділів, що дозволило забезпечити скорочення енергомісткості виробництва, підвищилася якість продукції. Металургійні підприємства вийшли на перші місця в Україні за кількістю впроваджених інновацій [329, с. 22]. Проте економічна криза негативно вплинула на подальший розвиток гірничо-металургійного комплексу. Він так і не зміг відновити докризові показники, що призвело до суттєвого зниження його потенціалу [183, с. 164-165].

Вугільна промисловість, на відміну від металургійної, постійно була нерентабельна і збиткова. Донецька область щорічно отримувала багатомільярдні дотації. Вони не використовувалися за своїм цільовим призначення, а розкрадалися чиновниками. Проте місцеві керівники переконували людей у тому, що їхній край «головна промислова база країни з потужним економічним й експортним потенціалом та вагомою роллю у формуванні державного бюджету» [393, с. 43-44].

Після невдалої реструктуризації держава намагалася її врятувати шляхом впровадження нових програм, однією з яких була ініціатива «Українське вугілля» розроблена на період 2001-2010 років. Однак, як зазначалося в останній державній програмі «Про схвалення Концепції реформування та розвитку вугільної промисловості на період до 2020 року», «незважаючи на вживання певних заходів і підтримку галузі з боку держави, динаміка основних показників стану державного сектору вугільної промисловості свідчить, що криза в галузі тільки посилюється. Майже 96% шахт понад 20 років працюють без реконструкції». Загалом документ підсумовував, що програма «Українське вугілля» не реалізована значною мірою через недостатнє фінансування, яке із запланованого склало лише 31% [51].

Станом на 2012 р. вугільна галузь належала до приватного і державного секторів. У недержавному знаходилося 49 шахт, які видобували до 61,0 млн т (71%) від загальної частки, а в державному – 99 шахт, які давали 24,8 млн т (29%). Державні підприємства були дотаційними. Внаслідок складних природних умов і низького рівня технічного виробництва, продуктивність праці в Україні у середньому становила 31,4 т на одного робітника на місяць, проти, наприклад, російських 127,0 т. Однак, український уряд намагався їх «підтримувати на плаву» виділяючи бюджетні кошти [235, с. 10-18].

Разом із приватним й державним існував і третій сектор – нелегальний видобуток, який належить до сфери кримінальної діяльності – так звані «копанки». Вони набули масового поширення після проведення реструктуризації у другій половині 1990-х років, коли місцеве населення не мало інших засобів для існування. У період президентства Віктора Януковича, на думку журналіста Дениса Казанського, «копанки» повністю контролювалися злочинним угрупованням. Останнє серед експертів й журналістів іменувалось «Сім'я». Її лідером був син експрезидента – Олександр Янукович. У 2010 р. підприємство ТОВ «ДРФЦ», яким той володів, встановило контроль над 5 збагачувальними фабриками, які постачали державі мільйони тонн вугільного палива на мільярди гривень [327, с. 260-261].

Отже, Донбас – це штучно утворена територія, сформований як економічний район. Його сучасні обриси були закладені у після реформаційний період у другій половині ХІХ століття. Але нещадна експлуатація природних багатств призвела до виснаження та економічного занепаду цього краю. Деніндустріалізація краю потребувала структурних перетворень місцевої економіки через занепад соціальної інфраструктури, зубожіння населення, яке ностальгувало за втраченою економічною міццю. Все це сприяло формуванню світогляду місцевого населення зорієнтованого на «золотий період» радянських часів.

1.2. Політичні та культурно-духовні аспекти формування донецького регіону.

Крім соціально-економічного колапсу регіон зазнав ідентифікаційної дезорієнтації через розчарування у радянській владі. Це спровокувало формування регіональної ідентичності з метою забезпечення відчуття приналежності до якоїсь конкретної чітко окресленої у соціальному просторі спільноти [332, с. 263]. Тому висновок соціолога Геннадія Коржова цілком слушний – «її постання обумовлено компенсаторною функцією», тобто вона замінила втрачену й не утворену нову державну ідентичність [331, с. 40].

Вона формувалася в умовах складних політичних процесів як на місцевому, так і центральному рівнях. Місцева номенклатура розпочала боротьбу з офіційним Києвом з метою отримання контролю над промисловою базою. У 1993 р. Донецький страйковий комітет, контрольований керівниками підприємств, висунув до парламенту вимоги з дев'яти пунктів. Основними серед них були: федералізація України й надання області господарсько-економічної незалежності. Згодом, обласна рада запропонувала провести економіко-правовий експеримент у вигляді створення вільної економічної зони у Донецько-Придніпровському регіоні.

А вже на весні 1993 р., на позачерговій сесії облради, прийнято рішення з вимогою до облдержадміністрації запровадити норми тимчасових відрахувань у державний бюджет до поки не буде розглянуто «федеративне» питання. А для посилення тиску було спровоковано виступ шахтарів. 8 червня почалися масові протести, в яких взяло участь 157 шахт і 17 шахтобудівних управлінь. Їх підтримали обласні депутати, котрі мали намір, окрім підготовки звернення до вищих органів влади, винести на сесії питання про автономію. Питання статусу регіону підтримав і керівник Національної профспілки гірників України, проте його позицію з більш як 10 вугільних об'єднань підтримало лише 2 [462].

У процесі переговорів Київ пішов на поступки: зокрема було призначено позачергові парламентські й президентські вибори; Юхима Звягільського

(директора шахти ім. Олександра Засядька й очільника Донецька), переведено на посаду віце-прем'єра; прийнято Указ Президента № 560/93 від 26 листопада 1993 р. «Про делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській обласним державним адміністраціям повноважень щодо управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності» (з метою стабілізації економіки, запровадження ринкових відносин, подальшого розвитку регіонів і забезпечення більш ефективного управління державним майном). Цим указом передавалися економічні об'єкти у комунальну власність місцевій владі, яка ставала їх фактичним власником і розпорядником [39, с. 1].

Однак, частина шахтарів продовжила свій виступ у зв'язку з чим Юхим Звягільський, вже у ролі в.о. прем'єр-міністра, у своєму листі від 14 липня 1993 р. звернувся до ГПУ з вимогою «доручити відповідним прокурорам звернутися до суду з метою визначення страйку підприємств виробничого об'єднання «Краснодонвугілля» незаконним і відшкодування винними збитків, завданих державі» [1, арк. 112-113].

Задоволення окремих вимог не зупинили відцентровані дії місцевої влади. Так, 6 грудня 1993 р. область перестала перераховувати до державного бюджету 7 млрд купоно-карбованців щоденно. Парламент рішуче виступив проти таких дій та змусив поновити сплату грошей. У відповідь 15 березня 1994 р. обласне керівництво, не маючи на це законних підстав, на власний розсуд встановило норму перерахувань [462]. А 27 березня провело на території області «референдум»/«дорадче опитування громадської думки», на якому було 4 запитання:

1. Чи має Україна стати федеративною республікою;
2. Чи має російська мова стати другою державною поряд з українською;
3. Чи має російська мова, поряд з українською, стати мовою діловодства, освіти й науки на обласному рівні;

4. Чи має Україна приєднатися до Статуту СНД і брати повноправну участь в економічному союзі та міжпарламентській асамблеї держав Співдружності.

У ньому, згідно з відомостями поданими його організаторами, взяло участь 72% жителів Донецької області, більшість яких підтримали ці питання. Але ніяких юридичних наслідків воно не мало [336, с. 286].

Новообраний президент Леонід Кучма розпочав рішучу боротьбу з місцевими кланами. З його ініціативи в 1995 р. було подано законопроект «Про державну владу та місцеве самоврядування». Ним передбачалося наступне: районними й обласними радами, у двомісячний термін після набрання законом чинності, обрати нових голів (де ці посади суміщали керівники державних адміністрацій), утворити виконавчий апарат та делегувати державним адміністраціям частину своїх повноважень [43, с. 11]. Закон вступив у дію лише в 1997 р. Разом із тим, президент здійснив інші важливі кроки, які збудували виконавчу владу на місцях і, фактично, сформували президентсько-парламентську модель державного управління.

Згодом президент України підписав Указ № 85/95 від 27 січня 1995 р. «Про фінансово-промислові групи в Україні», що дав можливість створити на Донеччині Індустріальний Союз Донбасу (ІСД). Його засновниками стали провідні місцеві політики й бізнесмени – Віталій Гайдук, Євгеній Щербань, Рінат Ахметов, Ахать Брагін [52, с. 11]. Головний його бізнес-інтерес полягав у постачанні газу державним підприємствам на території області. Це відкривало перед ними далекосяжні перспективи, оскільки велика їх концентрація в області потребувала величезних обсягів блакитного палива. До того ж, у лютому 1996 р. губернатор області Володимир Щербань видав постанову № 71, яка змушувала всі промислові об'єкти купувати газ саме у «ІСД». Це дало можливість групі нагромадити капітал, за який вона під час приватизації заволоділа промисловими об'єктами [275, с. 35-36].

Подальші події: призначення Павла Лазаренка в 1996 р. на посаду прем'єр-міністра, який був неформальним лідером дніпропетровського клану,

суперника донецьких; серія гучних вбивств місцевих політичних і бізнесових лідерів Донеччини; призначення Віктора Януковича головою обласної державної адміністрації та прийняття Закону України № 356-XIV від 24 грудня 1998 р. «Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області» змінили політичний ландшафт регіону. Цей документ передбачав значні преференції у митній і податковій сферах, що створило сприятливі умови для контрабанди й ухилення від сплати податків [47, с. 12]. З приводу цих змін політолог Тарас Кузьо висловив думку, що це стало наслідком переговорів й досягненням домовленостей між центральною владою і «донецьким кланом» [336, с. 287]. До подібних висновків прийшла й польська дослідниця Марта Студенна-Скруква, яка вважає, що першим кроком до досягнення компромісу між Леонідом Кучмою та донецькою групою стало усунення з посади губернатора Сергія Полякова, протеже Павла Лазаренка. Його замінив Віктор Янукович [207, с. 349].

Вірогідність політичних домовленостей прослідковується у змінах електоральних настроїв. Під час виборів 1994 та 1998 рр. більшість місцевого електорату віддавали перевагу КПУ. Їх підтримка була зумовлена такими причинами:

- невирішеність соціально-економічних проблем, а навпаки, поглиблення, внаслідок неефективного впровадження ринкових реформ. Це призвело до розчарування від незалежності, що простежуються в опитуваннях. В 1994 р. соціологічна служба Центру «Демократичні ініціативи» за участю Інституту соціології НАН України в південно-східних областях провела опитування, поставивши респондентам запитання: «Якби референдум відбувся сьогодні...?», то 66% опитаних на Донбасі проголосували б проти незалежності. Ця тенденція мала загальноукраїнський характер, як показують дані по іншим областям – в Харківській проти проголосували б 30%, Миколаївській – 36%, Дніпропетровській – 36% [478]. З часом ці настрої поступово еволюціонували в сторону зменшення частки противників незалежності, бо подальші дослідження показали, що

у 2008 р. на Сході України проти проголосували б 39,6 % респондентів [59];

- тривала приналежність регіону до радянської системи цінностей призвела до глибокого закріплення у масовій свідомості патерналістської моделі поведінки. У роки незалежності вона отримала новий імпульс, завдяки власникам економічних об'єктів [331, с. 50].

Під час президентських виборів 1999 р. під керівництвом облдержадміністрації був утворений блок «За єдність, злагоду і відродження». До нього увійшла низка неурядових громадських організацій і партій для підтримки кандидата в президенти Леоніда Кучми. Для останнього був забезпечений потужний державно-адміністративний ресурс [336, с. 318]. Тому в Донецькій області в I турі за нього віддали 31,96% голосів, а за лідера КПУ Петра Симоненка – 39,4%, а в II, відповідно, 52,9% та 41,23% [7]. Згодом, під час розшифрування записів, зроблених у робочому кабінеті Леоніда Кучми майором державної охорони Миколою Мельниченком, була зафіксована розмова, у ході якої донецький губернатор доповідав про фальсифікування виборів на користь тогочасного президента [487].

На зламі 1990-х – на початку 2000-х років на Донеччині почала формуватися нова політична сила, навколо якої об'єднався весь «донецький клан». Свою історію вона почала в 1997 р. з утворенням Партії регіонального відродження України на чолі із тогочасним мером Донецька Володимиром Рибакком. 7 листопада 2000 р., на її III партійному з'їзді, відбулася реорганізація у зв'язку із приєднанням до неї інших політичних сил – Партії праці (Валентин Ландик), «За красиву Україну» (Леонід Черновецький), Партії солідарності України (Петро Порошенко) та Всеукраїнської партії пенсіонерів. Її назва була змінена на Партію регіонального відродження «Трудова солідарність України». Проте, на позачерговому з'їзді вона знову перейменувалася вже на Партію Регіонів, яку очолив тодішній голова Державної податкової адміністрації Микола Азаров [362, с. 16].

Під час парламентських виборів 2002 р. Партія Регіонів ввійшла до складу пропрезидентського блоку «За єдину Україну». Він отримав найбільшу підтримку в області, порівняно з іншими регіонами, що дало можливість президентській команді значно посилити свої позиції у парламенті. Після відправлення у відставку уряду Анатолія Кінаха на його місце призначено Віктора Януковича. В експертному середовищі немає однозначної думки щодо причин такої перестановки. Сам Леонід Кучма це пояснював успіхами донецького губернатора на попередньому місці. Проте, політологи вважають, що таке рішення зумовлено вдячністю за лояльність, або політичною грою. Під останнім мається на увазі прагнення тогочасного керівника держави залишитися при владі, всупереч Конституції України, якою передбачалося лише два президентських терміни [215, с. 279-281].

В 2004 р. відбулися чергові президентські вибори, де головними конкурентами були Віктор Ющенко і Віктор Янукович. Перший представляв опозиційні сили та прозахідний вектор розвитку держави, а другий був представником влади та проросійського вектору. Ця президентська кампанія, на думку багатьох істориків, соціологів, експертів, продемонструвала умовний розкол України на західну та східну. Втім аналіз попередніх президентських виборчих кампаній і соціологічні дані продемонстрували не розкол, а різну регіональну свідомість, яка була поглиблена з метою виборчих маніпуляцій. Під час виборів президента в 1994 р., де головними претендентами були Леонід Кучма і Леонід Кравчук, почалася побудова образів, з одної сторони, «агента Кремля», який обіцяв російській мові статус другої державної й поглиблення взаємовідносин із РФ, а з іншої – «націоналіста» і «западенця». Відповідно, за першого проголосували у південно-східних областях, а за другого – у західних і центральних [403, с. 11-15].

Ця виборча технологія – протиставлення проросійського кандидата проти націоналістичного – за спогадами Володимира Горбуліна (першого секретаря РНБО та радника з питань національної безпеки кількох президентів України), була запропонована виборчому штабу Партії Регіонів. Російські політичні

технологи, які розробляли Віктору Януковичу стратегію виборчого процесу, розкрутили її [168, с. 171-172]. Вони використали ностальгію жителів Донеччини за радянським минулим, підкреслили економічну і регіональну особливість краю, поширили відомі гасла – «Донбас на коліна ніхто не поставить!», «Донбас порожняк не гонить!», «Донбас годує Україну» [208, с. 329]. Фактично, як стверджує українська дослідниця Юлія Ситник, це призвело до «прививання зневажливого ставлення до решти українців й комплексу «вищої раси», що тривалий час було чи не головною ознакою так званого «донецького патріотизму» [230, с. 143]. Також через мас-медіа пропагували політичні наклепи і ярлики проти Віктора Ющенка і його прихильників, що вони «фашисти» та «американські агенти». У разі їх перемоги донеччан лякали примусовою українізацією, залізною завісою на кордоні з РФ, припиненням постачання газу тощо [403, с. 46].

Для перемоги Віктор Янукович пішов на масові фальсифікації. Це викликало суспільне обурення і масові протести. Регіональна влада також приєдналася до них, визнаючи того чи іншого кандидата своїм президентом. Найбільш радикальні кроки зробили представники Донецької та Луганської областей. Вони звернулися до місцевих рад з пропозицією провести Всеукраїнський з'їзд депутатів у Харкові. Крім того, на сесії Луганської облради було прийнято рішення про створення виконавчого комітету, який мав би виконувати функції облдержадміністрації, а також робочі групи для формування податкової, платіжної, фінансової систем. На Донеччині влада пішла ще далі, заявивши про намір створення власних воєнізованих формувань і проведення місцевого референдуму про державний устрій [275, с. 90].

Пропозицію луганських колег підтримав губернатор Харкова. 28 листопада 2004 р. у Северодонецьку відбувся з'їзд органів місцевого самоуправління і виконавчої влади південно-східних областей. На ньому планувалося, згідно 13-го пункту постанови Харківської облради від 26 листопада 2004 р. «Про заходи щодо стабілізації суспільно-політичної ситуації в області», обговорити створення Південно-Східної Автономної Української

Республіки (ПіСУАР) у межах Автономної Республіки Крим, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Луганської, Одеської, Херсонської, Миколаївської областей у разі визнання перемоги Віктора Ющенка [215, с. 352-353]. Тут були присутні майже 3 500 депутатів із 17 областей, 159 народних депутатів, посол РФ Анатолій Корсун, як офіційна особа, та мер Москви Юрій Лужков. Однак, такі плани не підтримали більшість керівників південно-східних областей, що призвело до провалу сепаратистського сценарію [412, с. 109-113]. Варто відзначити, що саме під час цих подій Центр Разумкова зафіксував найбільшу частку прихильників приєднання регіону до РФ – 30,7%. На ці настрої вплинула пропаганда виборчого штабу Віктора Януковича. Зазнавши поразки, лідери Партії Регіонів зникли з політичної арени. Згодом вони повернулися, бо нові положення Конституції України змінили форму державного правління на парламентсько-президентську. Це давало їм нові можливості для боротьби за владу [38, с. 5-6].

Під час місцевих виборів 2006 р. Партія Регіонів здобула тотальну перемогу на Донеччині, що стала її базовим регіоном. Вона активно впливала на політичний, соціокультурний та ідеологічний наративи в області. Контроль над мас-медійним простором дозволив транслювати та формувати контент з відповідною матрицею цінностей, що впливало на масову свідомість донеччан. Як показав аналіз регіонального інформаційного поля, зроблений доктором історичних наук, професором Юрієм Ніколайцем, у першій половині та середині 1990-х років основними темами були економічна політика, українізація краю, російськомовне населення. А наприкінці 1990-х та, особливо з 2000-х, дискурс змінився і почали з'являтися матеріали щодо образу історичної пам'яті, регіональної ідентичності. У цей же період була чітко окреслена регіональна ідентичність [187, с. 459-460].

Слід зазначити, що поширення регіональної приналежності не було винятково донецьким явищем. Після здобуття Україною незалежності суспільство перебувало у стані «пострадянської шизофренії». Він характеризувався невизначеністю українців у багатьох питаннях – щодо

прихильності до капіталістичної чи соціалістичної моделі розвитку, хто Україні ворог, а хто союзник тощо. Цей перехідний період був обумовлений втраченою світоглядною системою та не сформованою новою. Її концептуалізація не відбувалася через перебування українських регіонів у складі різних держав і відсутність державної програми з побудови політичної нації. Партії використали регіональний історичний досвід у своїх електоральних цілях, сформувавши таким чином політичну географію України, що була похідною від її історії [403, с. 24, 33-34].

Поширення регіональних самоідентифікацій прослідковується у опитуваннях. В 1994 р. соціологічна служба Центру «Демократичні ініціативи» провела дослідження, в ході якого жителям Донбасу поставили питання: «До якої з груп населення Ви себе зараховуєте?». На нього 23% респондентів відповіли – до України; 25% – до свого регіону; 34% – до колишнього СРСР і так далі [478]. В 2006 р., згідно з даними Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова, на Сході України 37% опитаних ідентифікували як жителі населених пунктів, 19, 1% – як мешканці регіону, 32% – України тощо. Відповіді опитаних з інших областей кардинально не відрізнялися, що свідчило про поглиблення регіональних маркерів [348, с. 14].

Також цінними для аналізу вказаного питання є порівняння Львова і Донецька, де у 1994, 1999, 2004 роках були проведені спеціальні дослідження. Вони показали, що жителі Донецька уособлювали себе зі своїм містом у 1994 р. – 55,6%, з Україною – 39,3%. У 1999 р., відповідно – 56,4% проти 39,9%, а у 2004 р. – 68,4% проти 42,1%. У Львові ситуація виглядала наступним чином: 1994 р. – 69,5% проти 73,1%, 1999 р. – 74,6% проти 74,8%, 2004 р. – 70,8% проти 72,1%. Порівняння Львова і Донецька продемонстрували, що в обох містах зростала частка ототожнення себе з регіональною ідентичністю. Єдина відмінність полягала в тому, що у Львові однаково зростала й ідентифікація себе з Україною, на відміну від Донецька, де відбувалася протилежна тенденція [355, с. 75].

Центральним стрижнем донецької ідентичності стала історична пам'ять про радянське минуле. Тут варто зазначити ностальгію за молодістю, втраченою економічною величчю та відповідальністю влади за всі сфери життя – стабільну роботу та виплату зарплат, соціальну допомогу, охорону здоров'я, освіту тощо [296, с. 20]. Марта Студенна-Скруква також переконана, що подібні настрої «не зводяться до автентичної волі реставрації Советського Союзу разом із його політичною ідеологією, це радше був вияв ностальгії за совєсткою загальноекономічною стабільністю» [207, с. 66]. Місцева влада активно підтримала ці почуття. На думку історика Георгія Касьянова Партія Регіонів підтримувала радянський наратив через «цінічний прагматизм в питанні ідеологічного забезпечення своєї економічної й політичної діяльності» [328, с. 165].

Це дало можливість використати одну з головних ідей радянської політичної культури – боротьбу «наших» проти уявного ворога – «фашистів», «бандерівців», до яких відносили всіх, хто виступав проти партії. Як вже згадувалось, антифашистський дискурс був широко використаний проти Віктора Ющенка, якого зображали «українським фюрером», а Помаранчеву революцію – «нацистським путчем». Ці ідеї продовжували ретранслювати й надалі, що породило у масовій свідомості когнітивне сприйняття жителів західних областей як «бандерівців» або «фашистів», оскільки з ними не було прямих контактів у вигляді внутрішньої мобільності чи туризму [392, с. 39-40].

Ще одним важливим елементом самоідентифікації була українсько-російська біетнічність. На неї впливала низка чинників: історичні умови розвитку регіону, де російський елемент через особливості офіційної політики у бездержавний період був домінантним; відсутність державної програми «українізації» регіону; тісний зв'язок із РФ через родинні зв'язки, торгівлю, спільність кордонів, масове заробітчанство [182, с. 225]. Це впливало на їх ставлення до РФ та ідею про об'єднання двох держав. Соціологічне дослідження, проведене КМІС в 2005 р., продемонструвало – 42,3% респондентів на Сході прагнули, аби Україна та Росія об'єдналися в одну

державу [23]. В 2008 р. ситуація не змінилася, бо цього бажало вже 44,9%. Очевидно, це можна пояснити спільним радянським минулим, стабільним зростанням російської економіки, завдяки високим цінам на нафту та газ, і захопленням «сильним» лідером, уособленням якого став Володимир Путін. Постійні подорожі до рідних і заробітчання лише посилювали ці почуття [59].

У політичній боротьбі за владу Партія Регіонів спекулювала низкою питань, особливо питанням мови. «Русифікаторська» політика СРСР, багатоетнічне населення області, перетворило російську мову на головну, котра одночасно відіграла роль мови міжнаціонального спілкування. Як показали результати перепису населення, визнання її як рідної постійно еволюціонувало: в 1989 р. на Донеччині проживало 50,7% українців, з них українською рідною вибрало 59,6% респондентів, решта – російську. Щодо національних меншин, то вони також визнали російську рідною [201, с. 166]. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. показав, що частка українців склала 56,9%, серед яких українську рідною визнали 41,2%, а російську – 58,7%. Серед національних меншин – білорусів, греків, татар, євреїв збільшилася кількість тих, які визнавали українську. Це було зумовлено підсвідомим відчуттям приязного ставлення до української держави [9].

Ці процеси були обумовлені непослідовною, суперечливою й декларативною політикою у сфері мовлення. Її підвалини були закладені законом УРСР 1989 р. «Про мови в Українській РСР», який визнавав статус української мови як державної, а радянське керівництво, своєю чергою, брало на себе зобов'язання забезпечувати її всебічний розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя. Також ним передбачалося функціонування у державній, освітній, культурній, інформаційній сферах, на рівні з державною, національною мовою більшості населення або прийнятною для населення певної місцевості (себто російської) [44].

Таким чином Україна умовно була поділена на україномовні західні й центральні та російськомовні східні й південні регіони. Формування

регіональних політичних груп впливу дозволило спекулювати на питанні мови як засобу політичної боротьби. Конфліктність у цій сфері з'являлася й поширювалася з подачі політиків, які, використовуючи соціокультурну спадщину регіонів, штучно створювали проблему і відразу намагалися знайти шляхи її вирішення [428, с. 59].

Це питання було присутнє фактично у всіх передвиборчих програмах. Більшість партій виступали за надання російській статусу другої державної або за розширення її прав. Інтерес до мови пояснювався великою часткою російськомовних виборців на електоральній мапі. Згідно з опитуванням Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, на Донбасі за надання російській мові статусу другої державної у грудні 2006 р. виступало 71,6% респондентів, а через рік – 67% [15]. Опублікована статистика в 2008 р. у праці авторського колективу, який за дорученням КМУ розробляв проєкт Концепції державної мовної політики, показала, що на Донбасі і Криму статус офіційної російської прагнуло «цілком схвально» 67% опитаних, а «в основному схвально» 23,5%. За збереження української як державної висловилося 40,2%. Але, на думку автора, подача даних по Донбасу і Криму в одному ключі не цілком коректне, оскільки ці території з соціологічної точки зору відрізняються. Відповідно, на Донеччині ці цифри нижчі [198, с. 145].

Опитування 2012 р. Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова показали, що на підтримку російської мови на Сході України виступало уже 40,4% респондентів, а за надання їй офіційного статусу в окремих регіонах – 34,6% [14]. Інше дослідження, проведене цього ж року спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва і Центром Разумкова, засвідчило, що інтерес до питання мови в Україні посів 31-ше місце [8]. А у 2013 р. лише 6,3% опитаних мешканців Донбасу вважали мовне питання одним із важливих [203, с. 117-118].

Електоральний інтерес до мови зріс із поверненням у політику Партії Регіонів. В 2007 р., напередодні парламентських перегонів, вона з метою мобілізації електорату виступила з ініціативою проведення всеукраїнського

референдуму з низки питань – щодо виборності голів обласних державних адміністрацій, позаблокового статусу України та надання російській мові статусу державної. Референдум не був проведений. Проте реалізувати свою обіцянку партія могла після обрання Віктора Януковича президентом в 2010 р. і сформуванням коаліційної більшості в парламенті. Натомість в 2012 р. був прийнятий закон «Про засади державної мовної політики», який розширював права регіональних мов, тобто російської [42, с. 9-11].

Таким чином був змінений підхід до цього питання – визнання за російською статусу регіональної замість державної. Це було обумовлено значною часткою україномовної території, населення якої було готове захищати українську. Проте двомовний стан став перехідним періодом до російської одномовності на Донеччині [350, с. 25]. Вперше статус регіональної остання отримала в 2006 р. у Харківській області, а в Донецькій – в 2012 р. Місцева влада, своєю чергою, також ухвалювала рішення, що зміцнювали її позицію. Наприклад, в 2008 р. була прийнята «Національна програма розвитку російської мови і культури у Донецькій області на 2008-2010 рр.», а Донецька міська рада в цьому ж році підтримала постанову, що вимагала від відділу освіти не допускати планового збільшення учнів з українською мовою викладання [187, с. 470].

Соціологічне опитування Руху Добровольців «Простір свободи» зафіксувало становище мов у сфері освіти за 2010/11 навчальний рік. Кількість учнів, які навчалися українською і російською, складала 46,7%, винятково українською – 18,5% [60]. Загалом до 2014 р. з російською мовою викладання працювало 182 школи, з українською мовою і російськими класами – 358, а з російською мовою й українськими класами – 148 [410, с. 253].

Щодо релігії, то духовні вірування тут відігравали меншу роль, порівняно з іншими регіонами. Соціологічне опитування 2013 р. показало, що лише 59 % респондентів вважали себе тими, що вірують. До того ж релігійна карта Донеччини доволі строката, бо, згідно зі статистикою Державного комітету з прав релігії, тут функціонувало більш як 30 релігійних конфесій. Серед них

домінантне становище займала православна, котра складала 41,1% від загальної кількості. Вона була представлена УПЦ МП – 86,8% громад від усіх православних, УПЦ КП – 4,8%, УАПЦ – 0,25% та інші церковні громади – 8,15% [332, с. 271-272].

Друге місце займав протестантизм, кількість громад якого систематично зменшувалась: якщо у 2000-их р. їх чисельність сягала 59,8% від усіх релігійних громад; 2010 р. – 46%; 2013 р. – 34,7%. У суспільно-політичному житті регіону протестантські церкви відігравали, в основному, роль благодійників, які допомагали місцевому населенню уживаним одягом, лікарськими засобами й обладнанням, продуктами харчування. Завдяки їм була поширена найбільша кількість благодійної допомоги. Вони себе позиціонували як аполітичний суспільний інститут, якого цікавило власне соціальне значення для місцевої громади [187, с. 354-356, 365-366].

Присутні були й релігійні організації міноритарних етнічних груп. Вони репрезентовані такими громадами як: мусульманською, римо-католицькою, німецькою євангелічно-лютеранською церквами, вірменською Апостольською, німецькою Новоапостольською, грузинською конфесією, різноманітними юдейськими течіями тощо. Їхні межі сягали лише етнічних громад, які вони представляли. Помітної ролі у регіоні вони не відігравали [181, с. 216-234].

УПЦ МП мала привілейований стан, з огляду на підтримку місцевої влади. Лише за сприяння Віктора Януковича під час його роботи в ОДА було побудовано 63 храми і реставровано 35. Також завдяки йому Свято-Успенському Святогірському монастирю було надано статус Лаври. Іншими великими меценатами, які будували й реставрували церкви, були Віктор Нусенкіс – російській мільярдер, який володів значними активами в області, та Вадим Новинський – також російський олігарх, але з 2012 р. – громадянин України й активний політичний діяч [187, с. 315-318].

Клерикалізм церковних діячів УПЦ (МП) та їх підтримка Партією Регіонів призвели до активної участі церкви у суспільно-політичному житті. Зафіксовані неодноразові випадки їх політичної агітації на користь останньої.

Зокрема, митрополит Донецький та Маріупольський Іларіон висловлював патерналістські промови на адресу Віктора Януковича і бажав, щоб від його політичної сили українська держава мала користь не лише на Донеччині, а й в Україні загалом. За це вона отримала підтримку в протистоянні з іншими конфесіями в питаннях контролю над громадою, церковним майном тощо [181, с. 154].

Крім того, церква підтримувала козацькі організації, котрі дотримувалися різноманітної ідеології – етнічно української, слов'янської, монархічної. Вони проводили заходи з патріотичного виховання молоді у загальноосвітніх закладах, літніх таборах і під час масових акцій присвячених культурним та історичним подіям. Наприклад, під час святкування 9 травня в 2010 р. за сприяння Донецької єпархії було придбано 6 км георгіївської стрічки у рамках акції «Георгіївська стрічка», що була започаткована в 2005 р. у РФ як символ дня перемоги [332, с. 291-292]. Популяризувався Російською Православною Церквою й певними керівниками УПЦ МП російський проєкт «русский мир». Але соціологічне опитування в 2013 р., проведене Центром Разумкова, показало, що на Донбасі про нього знали лише 13% опитуваних, а 87 % нічого не чули, водночас, у західних областях чули аж 36,3%. Загалом, релігія у формуванні світогляду донеччан не відігравала значної ролі [514].

Варто розглянути вплив російсько-українських міждержавних стосунків на поведінку місцевих жителів. Їх особливості були закладені в період Московського царства. Українські території для останнього стали постачальником духовних, культурних, інтелектуальних і економічних ресурсів, що дало йому можливість стати імперією. Ці процеси тривали й у радянський період. Політична боротьба Бориса Єльцина проти Михайла Горбачова за владу призвела до «параду суверенітетів» союзних республік і проголошення ними незалежності, в тому числі, Україною. Однак, Борис Єльцин не прагнув розпаду великої держави, а тому, здобувши перемогу, намагався її зберегти. Проте непохитна позиція Президента України Леоніда

Кравчука на переговорах у Біловезькій пущі призвела до безповоротного розпаду Радянського Союзу [388, с. 335-337].

У результаті розвалу СРСР, на думку професора Каліфорнійського університету Роджерса Брубейкера (Rogers Brubaker), РФ постала найменш довершеною державою, оскільки для самих росіян та її еліти батьківщиною залишилася зникла держава [336, с. 80]. Це породило постімперський біль, який завершився несприйняттям втраченої величі та бажанням реваншу. Інтелектуальні пошуки нової національної концепції держави призвели до неоімперських ідей. Серед них варто виокремити теорію «неоєвразійства» Олександра Дугіна. Згідно з нею, Росія – це окрема цивілізація, яка має знайти своє місце у глобальному світі й побудувати власний світоустрій. Існування незалежної України сприймається як оголошення геополітичної війни російській державі, а тому факт існування першої постає найголовнішою і найбільшою проблемою для Москви [309, с. 379-382].

Інша важлива ідеологія – це ідея «русского мира». Вона виникла в першій половині 1990-х років. Її натхненниками були Станіслав Чернишов та Гліб Павловський. Але розвинула й доопрацювала низка інших інтелектуалів. Концепція «русского мира» полягає в об'єднанні людей довкола російської цивілізації, мови, культури, історичної пам'яті, православ'я. З приходом до влади Володимира Путіна ця концепція лягла в основу державної політики. Головні положення були озвучені у жовтні 2000 р. на Всеросійській конференції «Російська мова на рубежі тисячоліть». На ній було заявлено, що там, де звучить російська мова, туди й простягається кордон Росії [195, с. 63-64]. А саме словосполучення на офіційному рівні було вжито у листопаді 2006 р. під час зустрічі з представниками творчої інтелігенції, де російський президент заявив, що «русский мир» може і повинен об'єднати всіх, кому дороге російське слово [441, с. 68-77]. Український історик та політик Вадим Денисенко, вважає, що «русский мир» поєднав у собі, на перший погляд, непоєднані речі, де тісно переплелися «Сталін, церква, Микола II, Нестор Літописець і Колчак з Денікіним». Загалом його основу складають три

елементи – церковний, націоналістичний та комуністичний. Це дає можливість кожному росіянину знайти в ньому те, що йому найбільш підходить [297, с. 55].

Спільним знаменником для цих двох ідеологій є невизнання Росією України суб'єктом історичних процесів. Вона заперечує самобутність української мови, історії та самої нації. Таке ставлення спостерігається і в кремлівських керманів. За спостереженням колишнього радника президента РФ з економічних питань Андрія Іларіонова, вже у квітні 2004 р. офіційний документообіг адміністрації Кремля почав вживати словосполучення «на Україні» замість «в Україні» [398, с. 260]. Москва намагалася повернути її під свій прями контроль. Ефективним механізмом для досягнення цієї мети стало формування політичного лобі у державних структурах України. Під час президентської кампанії в 2004 р. була створена громадська організація «Російський клуб». До неї увійшла низка російських й українських бізнесменів і політиків. Вони активно підтримували Віктора Януковича, проте його поразка під час президентських виборів завдала серйозного удару по планах Кремля [206, с. 251-257].

В 2005 р. на Донеччині постала громадська організація «Донецька республіка». Вона прагнула боротися з «фашистським режимом» Віктора Ющенка й оголосити Донеччину регіоном, який має свою історію, культуру, російську мову, героїв та «ніякого стосунку до Грушевського, «української» мови, УПА і Ющенка ми не маємо» [215, с. 508]. Її символом став стяг проросійської організації «Інтеррух Донбасу», утвореної в 1990 р., який поєднав червоно-синій прапор УРСР й чорну смужку, як символ вугілля. В 2014 р. він стане «державним символом «ДНР»» [275, с. 14-15].

До утворення «Донецької республіки» в області діяла низка інших громадсько-політичних об'єднань проросійського характеру – «Російська національна єдність», «Інтеррух Донбасу», «Конгрес російських організацій України», «Рух за відродження Донбасу», «Донбаська Русь», «Російська громада», «Російський дім у Донбасі», а також партії – Слов'янська, «Російський блок», «Російсько-український союз «Русь»». Вони були досить

активні у суспільно-політичному житті через їх використання місцевою владою у своїх цілях. Підтримки серед донеччан вони не мали. Їх керівниками та членами були ідеалісти та інтелектуали фашистського, радянського або панславистського характеру [441, с. 180].

Члени вказаних об'єднань і партій систематично проходили ідеологічний та мілітаризований вишкіл у російських військових таборах. Ініціювала їх дугінська організація «Міжнародний євразійський рух», а тренували та фінансували російські спецслужби. «Донецька республіка» була найактивнішою, попри заборону СБУ на її діяльність. Вона продовжувала діяти під прикриттям місцевих осередків Партії Регіонів. В 2009 р., побоюючись, що Віктор Янукович знову програє вибори, проросійські організації озвучили намір проголосити «Донецьку федеративну республіку», до якої, окрім Донеччини й Луганщини, мали б увійти області так званої Новоросії [336, с. 118, 390].

Як бачимо тривалий час після розпаду СРСР Кремль намагався приєднати Україну до РФ. Однозначного бачення як це зробити не було. Розглядалися два сценарії – військовий і шляхом приєднання до російських політичних й економічних проєктів. Військовий передбачав різні варіанти: найскромніший обмежувався лише окупацією півострова Крим; захопленням не лише його, а й території у межах Новоросії; приєднанням і «матері міст руських» – Києва. Цих планів було чимало і всі вони були опубліковані російськими інтелектуалами у роки президенства Віктора Ющенка [465].

Прихід до влади Віктора Януковича в 2010 р. дав офіційній Москві можливість реалізувати свій план політичним шляхом – втягненням України у свої геополітичні проєкти. Протягом 2010-2013 рр. вихідці з РФ заповнили українські державні органи. Найгучнішими кадровими призначеннями російських громадян стали на посади міністра оборони та очільника СБУ, Павла Лебедева та Олександра Якименка [206, с. 257]. В 2011 р. Володимир Путін оголосив про запуск нового глобального проєкту – Євразійський Союз. Кремль прагнув, щоб до нього приєдналися країни колишнього Радянського

Союзу й інтегрувалися за прикладом ЄС. Україна тримала офіційний курс на асоціацію з ЄС, оголошений Віктором Ющенком і продовженим Віктором Януковичем [358, с. 119-120].

Останній, незважаючи на попередню риторичку з питань мови, децентралізації, геополітичного вибору, з обранням на пост президента змінив свої висловлювання. Це розчарувало місцеві проросійські організації, які попри співпрацю з Партією Регіонів, почали виконувати вказівки лише з боку Кремля. Офіційна Москва також була незадоволена українською владою. Тому, на думку Дениса Казанського, в 2012 р. Віктор Медведчук заснував власний політичний проєкт «Український вибір», який мав би очолити сили місцевих прихильників Росії, стати опозицією до влади й продовжити поширення російського нарративу. Варто відзначити, що й самі донеччани розчарувались у своїх політичних лідерах, які пояснювали економічні негаразди місцевого населення недбалою політикою «чужих». Прихід до влади «своїх» не змінив їх становище, а призвів лише до нарощування капіталу олігархами, котрі у масовій свідомості стали злом [275, с. 144-145].

В 2013 р. українські журналісти, через інсайдерські джерела, отримали аналітичний матеріал з адміністрації Кремля під назвою «О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс». У ньому стверджувалося, що підтримка Партії Регіонів і президента падає, а Віктор Янукович не має наміру відмовлятися від підписання асоціації з ЄС, оскільки боїться суспільних протестів. Наближення президентських виборів прискорив крах його режиму і можливість нової «помаранчевої» революції. У документі пропонували заходи для входження України до Митного Союзу і Єдиного економічного простору [31].

Тогочасні настрої російських посадових осіб можна відстежити через аналіз російської медійної й публічної історичної риторики, зроблений політологом Євгенієм Магдою протягом 2012-2014 рр. У ставленні до України поширювали дві різні концепції. Перша трактувала українсько-російську історію як спільну і «братську». Інша розповідала про «штучність» і

«вигаданість» українців зовнішніми силами. Тобто, формувалися два образи, з одного боку, «правильних хохлів», які брали активну участь у будівництві Російської імперії і СРСР, а з іншого – українців як «ворогів» і «фашистських, націоналістичних зрадників» [195, с. 163-164].

Напередодні Революції Гідності Віктор Янукович неодноразово зустрічався з Володимиром Путіним: 27 жовтня 2013 р. – у Сочі; 9 листопада – на російській військовій базі. Їх результатом стала відмова української влади від підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Це викликало суспільний протест, який зруйнував плани Кремля. Останній розпочав проти Майдану мереже центричну інформаційну війну для його дискредитації й підготовки до протиправних умисних дій, спрямованих на порушення суверенітету та державної цілісності України [336, с. 347].

Почав формуватися обрис майбутнього суспільно-політичного протистояння між прихильниками Євромайдану і проросійськими маргіналами. Загалом у південно-східних областях Майдан підтримували 21% опитаних, а 73% – виступали проти нього, решта не визначились [495]. Інформаційні технології, що були запущені у цей період, мають важливе значення для розуміння джерел проблем навесні 2014 р. Усі засоби масової інформації Донеччини, провладні центральні канали, місцева влада систематично й нескінченно залякували «міфічними ешелонами, заповненими бойовиками «Правого сектора». Народ дійсно повірив і, по-перше, почав серйозно боятися західноукраїнських бойовиків, по-друге, приступив до створення загонів самооборони» [459]. Варто зазначити, що у грудні 2013 р. у донеччан не було сепаратистських або федералістичних настроїв. Як показало соціологічне опитування Центру Разумкова, лише 9% респондентів на Сході України прагнуло відокремлення й приєднання до іншої держави, а 5% – створення незалежної держави у межах свого регіону [210, с. 82]. Частка тих, хто прагнув об'єднання України та РФ, загалом була значно більша. У лютому 2014 р. подібні настрої були притаманні 33% опитаним [16].

Висновки до II розділу

Узагальнюючи формування Донбасу як регіону, слід відзначити його штучну конструкцію. Він поєднав у собі території, що межували між кочовими й землеробськими цивілізаціями, між заселеними й неосвоєними землями, між свободою й терором. Його формування та сучасні обриси почали проявлятися у після реформаційний період у другій половині XIX століття. Це заклало, з одного боку, його етнічну структуру, що утворилася навколо українсько-російської біетнічності, а з іншого – соціально-економічний характер краю. Останній чинник відіграв найважливішу роль у його історичних процесах, бо він зайняв чільне місце в економіці імперій – спочатку російської, а потім і радянської.

Нещадна й екстенсивна експлуатація природних багатств регіону призвела до його виснаження та економічного занепаду. Він потребував структурних реформ із переглядом спеціалізації традиційних галузей. Але ні СРСР, ні незалежна Україна не наважилися змінити економічну політику. Це призвело до занепаду провідних галузей, соціальної інфраструктури, масового безробіття, зубожіння місцевого населення. Донеччани, втративши економічну значущість, прагнули покращення власного соціально-економічного становища.

До соціально-економічних проблем додалася криза самоідентифікації. Розпад СРСР призвів до світоглядної дезорієнтації жителів Донеччини. Відсутність національної програми, боротьба місцевої влади з центром за контроль над промисловими об'єктами призвели до формування регіональної ідентичності. Її важливою складовою стала ностальгія за СРСР, часами коли радянська пропаганда створила цілий культ регіону через його економічну значимість. Партія Регіонів експлуатувала ці настрої, сформувавши таким чином враження про донеччан як громадян з проросійськими настроями. У місцевого населення прослідковувалося компліментарне ставлення до РФ, але, як показали соціологічні опитування, більшість учаників опитувань не прагнуло приєднання регіону до неї.

Партія Регіонів у боротьбі за владу маніпулювала соціально-економічними проблемами, звинувачуючи у них своїх політичних опонентів. До того ж вона накручувала жителів Донеччини проти мешканців інших регіонів, звідки походили їхні політичні противники. Здобуваши владу Віктор Янукович і його команда не виправдали очікування щодо бажаних змін. Це спровокувало конфліктогенний потенціал, який посирила російська спеціальна інформаційна атака взимку 2013-2014 рр.

РОЗДІЛ III. Реакція мешканців Донецької області на російську агресію в 2014 р.

3.1. Ставлення населення до російсько-української війни і настрої на підконтрольній території України

Самоусунення Віктора Януковича від влади, кількомісячна інформаційна кампанія із дискредитації учасників Майдану та розчарування від управління «своїх» призвели до протестних настроїв серед донеччан. Перемогу Революції Гідності вони сприйняли як «антиконституційне захоплення влади» і «фашистський заколот». Соціологічне дослідження КМІС, проведене 8-18 лютого 2014 р., зафіксувало, що на Сході України 57% респондентів вважали причиною виходу людей на масові протести дії Заходу, котрий прагне втягти Україну в орбіту своїх політичних процесів; 68% – покладали відповідальність за ескалацію протистояння на тогочасні опозиційні політичні сили, а 52% – підтримували тогочасного президента [56]. Інше опитування, проведене у квітні цього ж року, продемонструвало, що 70,5% опитаних донеччан сприймали Майдан як «державний переворот», організований опозицією у змові з представниками Заходу. До того ж саме на них покладали провину за масові жертви серед протестувальників [24].

Мітинги проти революційних змін відбулися одночасно з втечею експрезидента України. 23 лютого у Маріуполі зібралося близько 600 осіб, які закликали до федералізації України, створення загонів самооборони й озброєння всіх присутніх з метою «захисту південного сходу України від фашистів» [144, с. 2]. Через кілька днів у Донецьку також зібралося близько 100 містян біля наметів КПУ з прапорами РФ і символікою «Донецької республіки». Вони прагнули створити «Східний фронт» проти центральної влади [511]. Їх ініціативу підтримав губернатор області Андрій Шишацький, який закликав місцевих керівників організувати загони самооборони для захисту краян від «Правого Сектора» та «бойовиків Майдану» [275, с. 193].

Одночасно російські медіаресурси активізували свою пропагандистську кампанію, формуючи відповідний контент для впливу на масову свідомість місцевого населення, розповсюджуючи хибну, перекручену й неправдиву інформацію. Найбільш організаційними були чутки про відрахування із зарплат коштів на відбудову Майдану й утримання Правого Сектора, приїзд на Донеччину «бандерівців», які мали б виселити всіх російськомовних, «геноцид» проти останніх, спланований новою українською владою тощо [513]. Як показало соціологічне опитування громадської організації «Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу», проведене у Донецьку в березні 2014 р., найбільшими фобіями та страхами містян були: приїзд «радикальних націоналістів», тобто жителів західних регіонів; прихід нової української влади та втручання європейських й американських політиків в українські справи [208, с. 331].

Поширеним явищем з інформаційного впливу стало використання інструменту смислової війни. Її суть – формування установок, які ведуть до певних інтерпретацій фактів. Тому в інформаційному просторі систематично застосовували слова і словосполучення, які у масовій свідомості донеччан мали негативний підтекст – «бандерівці», «фашисти», «неонацисти», «карателі», «хунта». Їх вербальний інструментарій еволюціонував і змінювався у залежності від ситуації [399, с. 222].

Загалом можна стверджувати, що при тогочасних умовах масова свідомість мешканців Донеччини була сильно викривлена. Доктор історичних наук, професор Ігор Тодоров відзначив, що вона «серйозно травмована як політичними змінами в країні, так і їх трактуванням панівними в регіоні проросійськими медіа. Відчуття загроз, нав'язані страхи, незахищеність – живильне середовище для нагнітання протистояння, для розпалювання радикалізму, екстремізму» [208, с. 3]. Доктор соціологічних наук, професор Ігор Рущенко додавав, що «вона є яскравим прикладом розламаного та хворої масової свідомості з проявами соціального божевілля та сценами масового психозу» [402, с. 38].

Попри невелику чисельність мітингів проти центральної влади, її противники розгорнули активну діяльність. 28 лютого на сесії Донецької міської ради з ініціативи народного депутата від Партії Регіонів Миколи Левченка виступив майбутній «народний губернатор», член організації Російська національна єдність Павло Губарєв, який озвучив «Ультиматум Народного ополчення Донбасу депутатам Донецької міської ради». Його суть зводилася до невизнання центральних органів влади й перебирання їх повноважень місцевою владою [185, с. 368-369]. Також він та його прихильники вимагали надати приміщення для військових тренувань членів «Східного фронту» й агітували жителів прийти на «народне віче» проти «бандерівської окупації». У соціальних мережах збиралися загони «російських туристів» до Харкова, Донецька, Одеси для їх участі у суспільних заворушеннях й створення картинки «внутрішнього протистояння». Була проведена мобілізація серед членів різноманітних російських організацій фашистського, націоналістичного й панславистського спрямувань [247, с. 8].

1 березня 2014 р. у низці міст Донеччини відбулися чітко сплановані антиукраїнські мітинги – Бахмуті (до 2016 р. – Артемівськ), Горлівці, Донецьку, Краматорську, Маріуполі, Слов'янську, на які прийшли від кількох сотень до кілька тисяч протестувальників. На них вимагали підтримати ультиматум «Народного ополчення Донбасу». Символами учасників протестів стали російський прапор і георгіївські стрічки, а також плакати з написами «Фашизм не пройде», «Референдум», «Росія», «Європу – в ж...пу» тощо [504] (*Див. Додаток А*).

Найчисельніший протест відбувся у Донецьку. Тут було заплановано два мітинги: один – організований органами влади шляхом примусового залучення бюджетників під назвою «Донбас за закон і порядок», інший – членами проросійських організацій. Проте вони злилися в один. За різними оцінками, на ньому були присутніми від 5 до 10 тис. осіб. Це був найбільший мітинг проросійський мітинг на Донеччині. Його активною групою виступили члени «Донецької республіки», Російського блоку та інших маргінальних

антиукраїнських організацій. Він завершився екстремим засіданням обласної ради, яка 3 березня прийняла резолюцію № 6/29-704 «Про громадсько-політичну ситуацію в Донецькій області». Вона передбачала проведення «референдуму» щодо подальшої долі регіону. Відносно питань, які мали б винести на ньому, їх планували напрацювати у подальших консультаціях [472].

Місцева влада зайняла неоднозначну позицію. З одного боку, хтось відмежувався, щоб перечекати. Як згадував тогочасний депутат Волноваської міської ради Дмитро Лубінець, «керівник місцевої адміністрації захворів, районної ради захворів, міліції захворів, прокуратури захворів, всі похворіли» [163]. А з іншого – на тлі самоусунення їх політичного лідера Віктора Януковича частина намагалася зберегти свій вплив, а тому провокувала «керований» бунт у вигляді «народного заколоту» для торгу з новим центральним керівництвом. Вона вважала, що зможе керувати місцевими проросійськими силами, бо мала з ними активні зв'язки й підтримувала їх протягом багатьох років. Однак, «п'ятій колонії» були притаманні іредентистські настрої та розчарування від Партії Регіонів, яка не виправдала їхніх очікувань [215, с. 645]. Але були й ті, хто відкрито продемонстрував свою патріотичну позицію й боровся проти російської агресії. Зокрема, депутата Горлівської міської ради Володимира Рибачака було закатовано і жорстоко вбито, а депутат міської ради Новоазовська Василь Коваленко досі вважається зниклим безвісти [291, с. 106].

На противагу проросійському руху постав потужно організований патріотичний рух, який виступав за єдину Україну. Низка обласних представництв партій і громадських організацій – «УДАР», Народний Рух України, Конгрес Українських Націоналістів та інші виступили зі спільною заявою, в якій засудили окупацію російськими військами півострова Крим, висловили підтримку новій українській владі й зазначили, що «Народне ополчення Донбасу» не представляє інтереси всіх донеччан, а лише нечисельних проросійських радикальних організацій [246, с. 177]. Згодом лідери всіх політичних сил краю, крім Партії Регіонів і КПУ, звернулися із

заявою до Володимира Путіна, в якій вимагали не втручатись у внутрішні справи суверенної держави [451]. Також на підтримку України виступили Незалежна профспілка гірників Донбасу й Донецька обласна організація «Всеукраїнське об'єднання ветеранів Чорнобиля», які відзначили, що радикальні елементи й провокатори закликають до силового повалення законної влади [464]. 3 березня деякі жителі записали відеозвернення до президента РФ, в якому засудили його агресивну політику, а наступного дня близько 2 тис. мешканців Донецька вийшли на мітинг, щоб показати – «Донецьк – це Україна». 5 березня на проукраїнський захід зібралося вже близько 5-7 тис. осіб [499].

Суспільно-політичне протистояння відбувалося в усіх містах області. Був сформований ККПСД – консультативний орган, який об'єднав місцеві патріотичні сили: політичні партії (крім Блока Юлії Тимошенко), громадські організації, журналістів, патріотичних афганців, військовиків у відставці та інших. 13 березня вони організували найбільший мітинг на підтримку України, під час якого було вбито першу жертву російської агресії на Донеччині – донеччанина Дмитра Черняхівського, керівника пресслужби міського осередку «Свободи». Це змусило українських активістів призупинити акції, але не припинити боротьбу. Вони її продовжили іншими методами – формували місцеві сили самооборони, підтримували українських військових волонтерською допомогою, проводили флешмоби «Донбас – це Україна» тощо [468; 470].

Серед жителів Донеччини відбувся розлом, але не за національною, мовною, релігійною чи станово-класовою ознаками, як стверджувала ворожа пропаганда, а на ідеологічному рівні. Дати однозначну характеристику силам проросійському сегменту складно. Але серед них слід виокремити дві течії – російську – заслану й українську. Останню журналіст Ігор Лосєв охарактеризував як «альянс ватників і фраків», в якому «фраки» – це донецька влада, а «ватники» – патерналістське і люмпенізоване населення, позбавлене схильності до самодіяльності [351, с. 20]. Вони виступали не так за Росію, як

проти України, яка в їхній свідомості асоціювалася з усім поганим, бо у радянський період вони мали роботу й стабільний заробіток, а після розпаду СРСР, внаслідок деіндустріалізації регіону й реструктуризації вугільної промисловості, втратили все [326, с. 8]. Андрій Голотяк, який у той час був педагогом Маріупольського міського ліцею, також стверджував, що деякі його колеги, які були прихильниками проросійських сил, апелювали до «золотого періоду» часів Радянського Союзу, а також міфів про «бандерівців» [161].

Найбільш розлогу характеристику українській течії дав журналіст Євген Шибалов, донецький кореспондент і активний учасник спротиву російської агресії:

- «силовики/політики». Вони стали колаборантами, бо свідомо саботували накази з центру і відкрито або таємно виступали в інтересах РФ;
- «ідейні». Члени проросійських організацій, які умисно здійснили протиправні дії й поділилися на дві підгрупи – прихильників «республіки» й просто противників української влади;
- «антикияни». Група людей, свідомість яких зазнала інформаційного впливу, і тому в їхній уяві революційні події сприймалися як «державний переворот». Однак, не всі вони прагнули чи то приєднання до РФ, чи то утворення «ДНР»: серед них були й ті, які хотіли, щоб регіон залишився у складі України, але на певних умовах;
- «зраджені». Категорія людей, яка поділилася на два типи. Першу представляли розчаровані Україною, оскільки вони не отримали очікуваних сподівань від незалежності, а другу – ті, хто повірив Партії Регіонів, яка обіцяла, що коли «свої», тобто вони, прийдуть до влади, то донеччани стануть жити краще. Ця категорія була найбільша [437, с. 3].

Журналіст Богдан Буткевич, своєю чергою, щодо ставлення до агресії поділив карту Донбасу на 4 умовні зони:

- Центральний шахтарський регіон, який починається у Красноармійському районі (до 2016 р. – Покровський район) Донецької області й тягнеться аж до кордону з Росією на південному сході Луганщини. Тут проживала найбільша частка безробітних, які постраждали від реструктуризації. Саме тут жителі найбільше підтримували проросійські сили й легко піддавалися вербуванню, особливо за матеріальну вигоду;
- Промислова частина, до якої увійшли Слов'янськ, Краматорськ Донецької області, Стаханов, Сіверськодонецьк, Лисичанськ та Рубіжне Луганської області. Звідси розпочалося збройне вторгнення, бо «без військового втручання навряд чи вдалося б «розхитати» там ситуацію»;
- Третя зона – Приазов'я – прилеглі райони до Азовського моря та Маріуполя, котрі були переважно аграрні й бідні. Проросійські мітинги тут особливо не підтримувалися через те, що зuboжиле місцеве населення думало більше про виживання;
- Четвертий регіон – аграрний пояс, що містить у собі район Красного Лиману і всі північні райони Луганської області. Тут не відбулося жодного антиукраїнського виступу, а місцеві жителі активно підтримували українську армію. До того ж 7 сільських рад Добропільського і Красноармійського районів виступили з ініціативою приєднання їхньої території до Дніпропетровської області [256, с. 12].

Російську течію також можна умовно поділити на дві групи: до першої слід віднести вищих посадових осіб РФ, її збройних сил, представників інших силових і безпекових відомств. А до іншої – ветеранів війн, добровольців, які піддалися пропаганді, членів громадських рухів і організацій, які були прихильниками сталінізму, російського православного фундаменталізму й фашизму [336, с. 389].

Уже згаданий Дмитро Лубінець охарактеризував ситуацію таким чином: 20% жителів були прихильниками України, 20% мали проросійські настрої, а

решта зайняли очікувальну позицію. Хоча склалося хибне враження, що проросістів було більше через їх потужне фінансування з «невдомих джерел», бо прихильники України витрачали кошти «з власної кишені» [163]. Подібні думки висловлювали й інші свідки тогочасних подій, з якими автор захищав суверенітет та територіальну цілісність України у складі батальйону «Донбас» [166]. Дмитро Чичера (вважається зниклим безвісти після повномасштабного вторгнення в лютому 2022 р.), згадуючи ці події у Маріуполі, відзначав, що її прихильники лише частково контролювали центр міста, а більшість мешканців навіть не відчували або не бачили, що насправді відбувається у ньому [165].

Через свою неоднорідність проросійські сили озвучували суперечливі вимоги. Наприкінці лютого-початку березня 2014 р. значне місце серед них займала боротьба з олігархами, зокрема, вимоги забрати у них все майно і роздати людям [208, с. 333]. Згодом вони вже прагнули проведення референдуму з метою федералізації, відновлення дії Закону України 2012 р. «Про засади державної мовної політики», розширення повноважень органів місцевого самоврядування, «введення миротворчих військ братського народу для захисту південно-східного населення від безчинств коричневої чуми» [244, с. 8].

«Референдум» у Криму показав можливість його повторення на материковій Україні. У березні на проросійських мітингах проводили опитування. У бюлетенях, які роздавали їх учасникам і перехожим, стояли два питання, аналогічні кримському: «Ви за приєднання Донецької області до Росії на правах суб'єкта Російської Федерації?» та «Ви за статус Донецької області як частини України?». Голова обласної ради у цій ситуації зайняв нечітку позицію. З одного боку, він заявляв, що для його проведення в українському законодавстві немає відповідної бази, а з іншого – не відкликав прийняте рішення, а, навпаки, створив робочу групу для його реалізації [450]. Обласна прокуратура звернулася до окружного адміністративного суду, який тимчасово зупинив проведення «референдуму». Проте на клопотання про заборону

проросійських мітингів суд їх дозволив, пояснюючи своє рішення тим, що, згідно з Конституцією, влада належить народу [506].

Наприкінці березня були організовані виступи на підтримку Віктора Януковича, хоча 73% опитаних донеччан не сприймали його як законного президента [25]. Найбільші мітинги відбулись у Донецьку та Маріуполі. На останньому були присутні біля тисячі осіб, які записали відеозвернення до втікача, в якому наголосили, що він – «єдиний законний президент» і тому вимагали «виконати присягу, дану українському народові» [114, с. 2]. Це відбулося на тлі офіційної заяви прем'єр-міністра РФ Дмитра Медведєва, в якій він наголосив, що експрезидент залишається «легітимним» очільником держави [444, р. 427].

До кінця березня 2014 р. чисельність проросійських акцій почала спадати. Це зауважив і донецький власкор Євген Шибалов, який на початку квітня на сторінках газети «Дзеркало тижня» писав, що «Проросісти більше не виглядають організованою й потужною силою, здатною поставити під сумнів статус східних регіонів та відчинити ворота загарбникам» [438, с. 2]. Присутність таких настроїв відмічали й самі проросійські сили, бо вони «порушили всі можливі українські закони, але утримати й розвинути революційну ситуацію їм було поки не під силу» [171, с. 25]. Це було обумовлено низкою чинників, серед яких варто виділити відсутність на території Донеччини російських військових баз, постання потужного патріотичного руху та переоцінка проросійських настроїв серед місцевих жителів.

Тим часом Кремль вирішив провести спеціальну операцію у південно-східних областях України, яка почалася 7 квітня. Її наслідком стало захоплення у Донецьку приміщень обласної ради та обласного управління СБУ з метою заволодіння зброєю. Цього ж дня була проголошена «Донецька народна республіка», організовано «штаб Південно-Східного спротиву» задля відокремлення регіону від України. Антитерористичний центр СБУ з метою

захисту територіальної цілісності розпочав у місті антитерористичну операцію [249, с. 20-21].

У ході її проведення було звільнене управління СБУ, але призупинена зачистка приміщення облради. Причини, чому антитерористична операція не була доведена до кінця, по сьогоднішній день не з'ясовані. Найбільш поширеною версією є саботаж наказу бійцями спецпідрозділу «Альфа» СБУ, які, очевидно, пам'ятали досвід проведення АТО проти Майдану та її наслідки. З метою їх заміни були відправлені силовики на чолі з Віталієм Яремою й Валерієм Гелетесем, але вони відмовилися звільняти ОДА, аргументуючи це тим, що відповідні дії не їх спеціалізація [215, с. 643]. Представники «ДНР», зрозумівши, що штурму не буде, почали вибудовувати стійку ієрархічну терористичну організацію зі створенням «тимчасового уряду» й формуванням власних парамілітарних воєнізованих груп. Попри поширення їхньої влади лише на захоплені установи, припинення точкових спеціальних операцій з боку українських силовиків призвело до взяття під контроль проросійськими силами суспільно-політичної ситуації в регіоні [449, с. 210].

«Народний заколот» не спрацював, а тому кремлівське керівництво прийняло рішення розпалити на Сході України збройний конфлікт. «ДНР» служило прикриттям для військової інтервенції. Доступні джерела не дають можливості ґрунтовно проаналізувати тогочасні справжні наміри РФ, хоча публічна риторика її вищих посадових осіб віддзеркалювала плани захоплення більшості української території. Це демонструє те, що серед оточення Володимира Путіна були різні групи впливу і, в тому числі, так звані «яструби». Але, очевидно, росіяни уважно стежили за ситуацією та настроями українських жителів і не могли не реагувати на це. Згідно спогадів Олександра Бородая, російського куратора на Донеччині у квітні-серпні 2014 р., як він пояснював своїм керівникам у Москві, що до ситуації на Донеччині слід ставитися з обережністю, оскільки «рівень підтримки наших дій буде не настільки високий і серйозний, як у Криму» [171, с. 44-45]. Як згадував Джон Болтон, радник президента США Дональда Трампа, російський президент під

час розмови з ним висловив своє обурення колишнім президентом США Бараком Обамою, котрий, нібито, «прямо дав Путіну зрозуміти, що український конфлікт можна буде залагодити, якщо Росія обмежиться анексією Криму». Але, згодом, американський лідер «передумав» [169, с. 174]. Ці спогади можуть свідчити про один із можливих варіантів, який розроблявся або розглядався у Кремлі. Тобто останній спеціально провокував заворушення на Сході України, щоб, очевидно, врегулювати питання Криму.

Російська агресія на материкову Україну активізувалася з появою російської диверсійної групи, так званої «кримської роти». Вона складалася з 52 осіб на чолі з відставним офіцером ФСБ Ігорем Стрелковим («Гіркіним»). Її вторгнення з боку Донецька забезпечувала команда «народного губернатора» Павла Губарева. Спочатку планувалося захопити Шахтарськ, але вже з прибуттям в Україну було прийнято рішення рухатися до Слов'янська. Як вважали члени цієї групи, їх основна мета полягала у підготовці відповідних умов для приходу регулярних частин російської армії [171, с. 20, 23, 28]. Відповідно, змінилася риторика інформаційних ресурсів, що супроводжували агресію, оскільки відтепер головними героями були «ополченці», під якими маскувалися Збройні Сили РФ і її добровольці. Вони позиціонуються «народними» звиязцями як «захисники» чи то «новоросійського», чи то російськомовних від українських «фашистів» і «неонацистів» [458].

Слов'янськ був обраний не випадково. Величезна протяжність спільного кордону з РФ створювала останній зручні умови для логістики у підтримці бойовиків. Це неодноразово підтверджував і один з головних персонажів тогочасних подій Ігор Стрелков, який у своєму відеоінтерв'ю 6 квітня 2021 р. сказав, що «повстання» на Донеччині відбулося завдяки тому, що поряд був кордон із Росією, звідки можна було очікувати допомоги [167]. Крім того, Донеччина – це суцільна смуга міст і саме у Слов'янську починається автомобільний шлях національного значення Н-20, який проходить через Краматорськ, Дружківку, Костянтинівку, Авдіївку, Донецьк, Волноваху та закінчується в Маріуполі. Це давало змогу зручно контролювати їх і

перекидати бойовиків між містами. На той час саме у Харкові знаходилися основні центри управління АТО й, відповідно, звідси через Ізюм здійснювалося перекидання українських військ з огляду на те, що Харківська та Донецька області були з'єднані єдиним автомобільним шляхом міжнародного значення М 03 [266, с. 153].

12 квітня було захоплено низку управлінь міліції в Бахмуті, Краматорську, Слов'янську, Красному Лимані (з 2016 р. – Лиман). У їх штурмі брали участь група Стрелкова та російська спеціальна диверсійна група, перевдягнена під «місцевих ополченців» [202, с. 551]. Доступне відео захоплення відділу міліції в Краматорську демонструє високий рівень тактичної підготовки та бойової злагодженості, що притаманне лише спеціально підготовленим військовикам [480].

Тактика проросійських сил полягала у наступному – вночі адміністративні установи захоплювали російські військовики, а потім передавали їх під контроль представникам «республіки» та зникали [163]. Це призвело до активізації проросійських сил, навіть там, де їхньої активності не було помітно раніше. Як згадувала місцева активістка Інна Мурза, що у Мангушському районі до появи Ігоря Стрелкова взагалі не було помітно суспільно-політичної напруженості. Проте з початком бойових дій у Слов'янську почалися демонстрації під російськими прапорами, на які прийшло кілька десятків осіб. Вони сподівалися на «кримський, безкровний сценарій» [164]. Українська влада, отримавши інформацію про появу «зелених чоловічків» у Слов'янську, 13 квітня 2014 р. прийняла рішення розпочати Антитерористичну операцію з метою подолання терористичної загрози й збереження територіальної цілісності України [46].

Ставлення донеччан до тогочасних суспільно-політичних подій і збройної агресії дають можливість розкрити соціологічні опитування. Перше з них було проведене громадською організацією «Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу» протягом 26-29 березня 2014 р. серед жителів Донецька. Отже, понад 31,6% опитаних містян прагнули жити в

унітарній державі, але з розширенням економічних і податкових повноважень, 18,6% – не хотіли жодних змін в адміністративно-територіальному устрої, 15,5% – підтримували федералізацію з поділом України на кілька федеральних округів, 18,2% – виступали за входження області у міждержавний союз з Росією, 8,7% – за приєднання до РФ, лише 4,7% – за проголошення так званої «ДНР», а решта не відповіли [455] (*Див. Додаток Б*).

Крім того, це дослідження показало, що 26,5% респондентів схвалювали дії проросійських заколотників, а 40,8%, навпаки, підтримували акції за єдність України. 77% – засуджували захоплення прихильниками РФ адміністративних будівель. Різне й неоднозначне ставлення було до збройної агресії – більшість виступало за мирне вирішення кризової ситуації між Росією й Україною. У випадку введення російських військ на материкову частину 46,2% вважали нормальним зайняти нейтральну, вичікувальну позицію й уникати прямої участі в конфлікті, 20,9% готові були підтримати українську армію і чинити опір, а 21,5%, навпаки, мали намір підтримати агресора [456].

8-16 квітня КМІС, за фінансової підтримки Віктора Пінчука та однойменного фонду, провело спеціальне дослідження «Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014». Це ґрунтовне опитування продемонструвало суспільно-політичні настрої згаданих регіонів навесні 2014 р. і міфічність «Новоросії» [263, с. 3].

Згідно з ним, опитані донеччани не визнавали нову владу законною: 74% - в. о. Президента України Олександра Турчинова; 72% – Кабінет Міністрів України на чолі з Арсенія Яценюком; 49,5% – Верховну Раду України; визнавали легітимними відповідно: 14,3%, 16,6%, 32%, а важко було визначитися – 10%, 9,4%, 16,6%.

Окремий блок питань стосувався подій на Майдані. Вище вже частково наводилися ці результати, але важливими є відповіді, які стосувалися Правого Сектора, бо вони демонструють, наскільки була вражена масова свідомість місцевих жителів. Отже, 62% опитаних не вважали, що легенди й історії про нього, які поширювали масмедіа, є міфом. Тому 73% сприймали його як велике

військове формування, яке користується впливом на владу та представляє загрозу громадянам і цілісності країни. Разом із тим, 56,2% оцінювали Правий Сектор як одну з десятків маргінальних груп, які не мають ваги й реального впливу у владі, але підлягають роззброєнню. Попри дисонанс у відповідях на два, по суті, однакові питання, проте по-різному сформовані, прослідковується сформований негативний смисл – озброєний націоналіст, який здійснив «державний переворот» і несе загрозу для російськомовних громадян.

Відокремлення області від України та приєднання до РФ підтримували 27,5 % опитаних, не підтримували – 52,2%, важко було визначитися – 17,3%, а решта відмовились відповідати. Разом із тим, 41,1% прагнули здійснення децентралізації й розширення прав регіону, 38,4% виступали за федералізацію, 10,6% вважали достатнім тих прав, які вже є, 8,7% важко було відповісти, інші не відповіли [25].

Інше дослідження, проведене КМІС 29 квітня-11 травня 2014 р., у питанні статусу краю показало наступні дані: 9,3% опитаних виступали за збереження останнього з тогочасними повноваженнями; 25,7% прагнуло розширення прав, 23,5% – автономії, але у складі України, 22,5% – приєднання до іншої держави, 8,4% – вийти зі складу України і створити «незалежну державу», решта не відповіли [57] (*Див. Додаток В*). Майкл Макфол, американський посол США у РФ (2012-2014 рр.), у своїх спогадах також писав, що більшість жителів регіону прагнуло залишитись у складі України. Він спирався на дослідження КМІС, проведене у квітні, та на дані Pew Research Center, які стверджували, що 70% опитаних прагнули залишитися в унітарній державі, 18% – від'єднатися від України, інші – не визначились або відмовились відповісти [172, с. 398]. Варто згадати соціологічне опитування, проведене в одному з найбільших міст Донеччини після Донецька – у Маріуполі – викладачами кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету разом зі студентами та волонтерською групою «Новий Маріуполь» 4-9 квітня 2014 р. Згідно з отриманими даними, 75% опитаних прагнули залишитись у

складі України, 12% – увійти до складу РФ, 8% – підтримували «ДНР», 5% – відмовились відповісти [390, с. 160].

Стосовно російсько-української війни 28,2% респондентів стверджували, що між двома державами йде війна, а 60,6%, навпаки, заперечували це. 17,3% були впевнені, що саме Кремль є організатором проросійських мітингів, а 60% вважали, що він не має до цього жодного відношення. Проте, 47% оцінювали справедливим захист прав російськомовних, тоді як 33,4% не сприймали подібного аргументу. Тому 48,3% розглядали можливість вторгнення російських військ на територію України. 19,3% навіть підтримували такий крок, 13,1% важко було відповісти, а 66,3% не підтримували це. На випадок військової інтервенції 11,9% готові були боротися з агресором, 12,6% – підтримували б його, 3,5% – навіть готові були приєднатися до ворожої армії, 55,4% – залишилися б вдома та зайняли нейтральну позицію, 15,6% – важко було відповісти, а 1% – не захотіли відповідати [25].

11 травня, на противагу проросійському «референдуму», за фінансової підтримки донецьких і дніпропетровських бізнесменів й логістики Штабу національного захисту Дніпропетровщини був проведений інший референдум – «За мир, порядок, єдність з Україною». За даними його організаторів у ньому взяло участь 1 млн 467 тисяч мешканців Донеччини. У територіальному розрізі він був проведений у 48 з 66 адміністративно-територіальних громадах у зв'язку з терористичною діяльністю бойовиків «ДНР» у низці міст та районів. «Референдум» продемонстрував, що 72,8% опитаних підтримували територіальну цілісність України, проти були 24,75%, не відповіли – 2,55%. Разом із тим, 84,79% прагнули розширення повноважень органів місцевого самоврядування. Таким чином, як показали соціологічні дослідження, донеччани, перебуваючи під інформаційним впливом, зазнали суспільної кризи й дезорієнтації, проте більшість прагнула залишитися у складі України [454].

Частина мешканців продовжувала чинити опір російській агресії. Наприклад, вже в окупованих терористами Слов'янську й Краматорську відбулися мітинги за унітарну Україну, які були розігнані озброєними

бойовиками [461, 517]. Розуміючи, що суспільно-політичне протистояння переросло у військову агресію, частина донеччан об'єднались у батальйон територіальної оборони «Донбас», який навесні звільнив від терористів Великоновосілківський район, а в бою за Карлівку зазнав втрат – 5 загиблих. Згодом, протягом липня-серпня 2014 р., його сили взяли участь у звільненні таких населених пунктів – Бахмута, Лисичанська, Попасного, Іловайська та інших [162].

Активну діяльність розгорнув і ККПСД, який звернувся до української влади з проханням ввести на територію Донеччини додаткові військові формування на підтримку наявним силам. Також, на противагу «референдуму», вони організували альтернативні «народні збори». На них були присутні представники 66 адміністративно-територіальних громад області, які виступили проти «республіки». З їх ініціативи, 17 квітня у Донецьку була організована велика акція на підтримку єдиної України, що відбулася на фоні чотиристоронньої зустрічі за участі представників нашої держави, США, ЄС і РФ з метою врегулювання кризової ситуації в державі. Варто згадати, що саме у цей день Володимир Путін на пресконференції оголосив територіальні межі так званої Новоросії й претензії на неї [495]. Остання масова акція у Донецьку під назвою «Донецьк – це Україна» відбулася 28 квітня, яку силою придушили прихильники «ДНР» [215, с. 647] (*Див. Додаток Г*).

Незважаючи на агресивне поширення проросійських сил, завдяки спротиву місцевих патріотів, на кінець квітня, згідно з інформацією департаменту внутрішньої політики Донецької ОДА, у 5 містах і 13 районах збереглися державні символи. У 4 містах і 1 районі була присутня атрибутика «ДНР», а одночасно України й «республіки» – в 6 містах і 1 районі [474].

Після російської інтервенції прибічники Росії визначилися зі своєю метою – проведення «референдуму». 22 квітня на «сесії» так званої «ДНР» було обговорено питання, що мало бути у бюлетені, а саме: «Чи підтримуєте Ви проголошення суверенної Донецької Народної Республіки з подальшим її входженням у Митний союз?» [242, с. 10]. Аби місцеве населення взяло у

ньому активну участь було ухвалено рішення організувати його у два тури. Перший планувався на 11 травня. На ньому мали визначитися: підтримувати чи не підтримувати «Акт державної самостійності «ДНР». Другий – на 18 травня. Тоді хотіли озвучити питання про приєднання останньої до складу РФ. Таким чином, була проведена чергова інформаційно-психологічна операція проти масової свідомості, оскільки на фоні збройного конфлікту з жертвами й на тлі іншого прикладу – «мирного» приєднання Криму до складу РФ – місцеве населення очікувало, що після «референдуму» настане мир. Але відбувся лише один тур, а другий був скасований після проведення першого [467]. До подібних висновків прийшли і науковці Микола Дмитренко та Елла Лібанова. Вони відзначили: «Окупація Криму, що передувала подіям на Донбасі, її безкровність, значне підвищення пенсій і зарплат у бюджетній сфері, агресивна пропаганда, зумовили масові очікування щодо без хворобливого переходу Донбасу під протекторат РФ» [299, с. 46].

Результати «референдуму» були оголошені 12 травня 23:30, одразу після закриття «виборчих дільниць». Їх фіктивність підтвердили й російські незалежні експерти, котрі заявили, що офіційна явка не відповідає дійсності. «Величезні черги» в інформаційних картинках були штучно створені через малу кількість місць, де можна було «проголосувати» [491]. До того ж, на «референдум» прийшли особи, які підтримували унітарну Україну і прагнули таким чином висловити свою позицію й продемонструвати абсурдність «республіки» [161]. Як згадував бізнесмен і тогочасний власник низки підприємств у шахтарському місті Торецьк Віталій Кропачов, кількість учасників волевиявлення була мізерною [174].

Таким чином, під вівіскою «ДНР» РФ сформувала окупаційну адміністрацію, яку очолили її куратори: політичний блок – російський громадянин Олександр Бородай, який посів пост «прем'єр-міністра», а військовий – Ігор Стрелков – став «міністром оборони» [267, с. 36]. Кремль намагався приховати свою агресію, прикриваючись нібито «внутрішнім конфліктом» між російськомовними й україномовними, або прихильниками

російської та української ідентичностей. Тому важливим завданням для нього було вербування якомога більшої кількості місцевого населення для участі в боротьбі проти української армії. Проте охочих було мало. Про неготовність донеччан брати в руки зброю неодноразово зазначали й головні учасники «ополчення». Зокрема, вже 17 травня 2014 р. Ігор Стрелков у відеозверненні зазначив, що з 4,5 млн жителів Донеччини до їхніх лав записалося лише біля тисячі осіб [73]. Інший член терористичного угруповання «Народное ополчение Донбасса», росіянин-доброволець Сергій Лашин, також в одному з інтерв'ю розповідав про те, що провідну роль у 2014 р. відіграли добровольці з РФ [175]. Найбільш боєздатні формування «республіки» склалися з російських найманців, а місцеві колаборанти забезпечували відповідну «картинку» для ЗМІ. З червня почалася активна підтримка бойовиків важким і артилерійсько-ракетним озброєнням, обслуговуванням яких займалися військовослужбовці регулярних частин ЗС РФ [279, с. 48].

Терористи намагалися запустити маховик кровопролиття, щоб створити з української армії у масовій свідомості образ «карателя». Їх головна тактика полягала у використанні мирного населення як живого щита, облаштуваючи свої позиції у житлових кварталах. З них вони спеціально проводили атаку проти українських бійців і артилерійські обстріли, щоб нівелювати вогонь у відповідь або спровокувати зустрічний вогонь по цивільним об'єктам [25].

Трагічна провокація відбулася 9 травня у Маріуполі, організована терористичною групою, керованою місцевим жителем Олегом Недавнім (більш відомим як «Мангуст»). Вона напала на міське управління міліції під час масових заходів. У результаті між ними й правоохоронцями відбулося бойове зіткнення [481]. Провокатори поширили серед учасників мітингу з нагоди дня перемоги неправдиві чутки та скерували їх до місця силового протистояння. Введені в оману містяни почали наближатися до українських військовиків, викрикувати образливі слова. Аби зупинити їх, останні почали стріляти у повітря, а коли це не подіяло, під ноги, а кулі, попадаючи в асфальт,

рикошетили й наносили поранення людям. Внаслідок, значних втрат зазнали українські силовики і цивільне населення [130, с. 18].

Подальше військове загострення з використанням важкого озброєння – різноманітних ракетно-артилерійських гармат і реактивних систем залпового вогню збільшувало масштаби руйнувань інфраструктурних об'єктів та жертв серед мирного населення. Також «ополченці» свідомо і цілеспрямовано обстрілювали житлові квартали міст, звинувачуючи у цьому українську армію. Як згадували очевидці обстрілів Донецька, перед початком таких провокацій, зазвичай, приїжджали російські журналісти, котрі відразу демонстрували події по телебаченню [466].

Саме на липень-серпень 2014 р., коли українська армія почала звільняти окуповану територію, припадає найбільше репортажів російських телеканалів з демонстрацією наслідків артобстрілів, жахливих подробиць загибелі цивільного населення, нібито масових страт «ополченців» і «мирних жителів» українськими військами, на адресу яких вживали термін «карателі» [458].

Зважаючи на професійну, матеріально-технічну й кількісну перевагу ЗСУ й інших силових відомств, сили «ДНР» зазнавали втрат. На серпень місяць лінія фронту впритул наблизилася до Донецька, який брали в оточення, відрізаючи ворожі лінії комунікації від баз постачання. Це загрожувало знищенням терористичних військ й існуванню «республіки». Такий розвиток подій змусив російське керівництво спланувати й здійснити спільну військову операцію ЗС РФ із бойовиками, що отримала назву «Северный ветер» [240, с. 78]. За словами американського історика Тімоті Снайдера, це була «російська контратака проти української армії» [411, с. 187].

Їй передували військові та політичні приготування. Росіяни здійснили тривалу ракетно-артилерійську підготовку, обстрілюючи зі своєї території українські позиції на прикордонні. Витіснивши ЗСУ від кордону, вони захопили цю територію. Наступним кроком кремлівських кураторів було проведення перестановки серед військово-політичного керівництва «республіки». Замість російських громадян – Олександра Бородая й Ігоря

Стрелкова «республіку» очолив місцевий представник Олександр Захарченко. З отриманням нових повноважень на початку серпня 2014 р. він оголосив, що іррегулярні частини «ДНР» готові до контрнаступу, який мав розпочатися через кілька днів [4].

Його повідомлення відбулося на фоні офіційної заяви Володимира Путіна, що РФ спрямовує в Україну перший «гуманітарний конвой», доставити який мали 280 вантажівок. Ця «допомога» була однією з найбільших за всю історію конвоїв [245, с. 158]. А вже 15 серпня на засіданні «уряду» Олександр Захарченко оголосив про введення у бій резервів армії «Новоросії» [303, с. 42]. Цей «резерв» зафіксували вітчизняні та західні журналісти. Вони повідомляли про перетин українського кордону колонами російської бронетехніки, в якій було декілька десятків БМП, БТР і вантажівок. Зокрема, близько 50 БТРів проїхали пропускний пункт Ізварине, а потім «розчинилися у полях» [500].

Загалом, на материкову частину України вторгнулося 8 російських батальйонно-тактичних груп, які нараховували особового складу – понад 6 тис. осіб; танків – до 70 од.; бойових броньованих машин – до 270 од.; артилерійських систем – до 90 од. [5, с. 16]. 24 серпня бійці української 51-ої ОМБр, які перебували в районі Іловайська, під час бою з однією із російських колон взяли у полон 11 псковських десантників 98-ї дивізії. Вони стали головним доказом присутності ЗС РФ на материковій Україні [170, с. 403-404].

Проте згодом контрнаступ російських військ у взаємодії з бойовиками призвів до оточення українських військових на трьох напрямках – Маріупольському, Луганському та Іловайському. На останньому відбулися найбільш трагічні події через те, що іловайське угруповання, котре складалося в основному з добровольчих батальйонів, було повністю взяте в кільце. Їхнє командування прийняло рішення розпочати переговори з російськими представниками на місці та виходити з оточення. Попри досягнуті домовленості, вихід «зеленим коридором» завершився розстрілом українських колон, величезними втратами та суспільно-політичною деморалізацією української спільноти [371, с. 37].

У результаті 5 вересня 2014 р. Тристороння контактна група (посол ОБСЄ Хайді Тальявіні, Леонід Кучма, посол РФ в Україні Михайло Зурабов, очільники «ДНР» і «ЛНР» Олександр Захарченко та Ігор Плотницький) підписали «План мирного врегулювання ситуації на Сході України». В його основу лягли попередньо запропонована дорожня карта Петра Порошенка та ініціативи Володимира Путіна. Проте підписання цього документу не припинило бойові дії, але призвело до їх локалізації та переконало офіційний Київ у неможливості силового розв'язання конфлікту [202, с. 627]. Підписання Мінська-1 призвело до недопущення військової поразки «ДНР» і розділення Донецької області на території, підконтрольні Україні та на яких органи державної влади тимчасово не здійснюють своїх повноважень.

Тимчасове зупинення активних бойових дій дало можливість дослідити настрої місцевого населення, які порівняно з весняними змінилися. Проведені опитування Фонду «Демократичні ініціативи Ілька Кучеріва» і КМІС відносно державного устрою зафіксували: 38,7% – респондентів підтримували ідею федеративного устрою; 30% – децентралізацію; 6,6% – вважали, що регіону достатньо тих прав, які він має, а 24,7% – важко було відповісти. Разом з тим, інший блок питань показав, що 32% – не були проти незалежності «ДНР», а 16% – за приєднання до Росії. Крім того, 53% прагнули виведення ЗСУ з території області, оскільки 56% не вважали, що між Україною і РФ йде війна, а 63% із них не покладали вину за кровопролиття на останню [58].

Опитування центру Разумкова на Донбасі показало наступне: 13% його учасників вважали, що на Сході України відбувається війна між Україною і Росією; 11,4% – сепаратистський заколот, підтриманий Росією; 33,3% – «громадянська війна» – конфлікт між патріотами й проросійськи налаштованими громадянами України; 34,3% – боротьба за «незалежність Донецької та Луганської народних республік», а 8% – інше або не змогли відповісти. На думку 40,2% – винна в цьому Україна, 33,9% – обидві сторони, а 13,3% – РФ, а 12,6% – важко визначитись [37, с. 73].

Такі зміни в настроях були обумовлені перебуванням донеччан під потужним інформаційно-психологічним впливом російських медіаресурсів. Оскільки з інтервенцією російських парамілітарних і військових груп відбулася зачистка українського інформаційного простору. Терористи відразу почали захоплювати телевізійні вежі з метою відключення українських телеканалів і розпуску місцевих газет, які відмовилися співпрацювати з ними й продукувати їхній контент.

Соціологічне опитування, проведене у жовтні 2014 р., продемонструвало, що більшість довіряли саме російським ЗМІ: 16,7% опитаних повністю їм довіряли; 62,7% – частково; 12,2% – взагалі не довіряли, 8,4% – не визначились, а українським: 17,2% – повністю довіряли; 45,5% – частково; 35,1% – взагалі не довіряли, 2,2% – не відповіли [26]. Інший чинник, який вплинув на такі зміни – виїзд значної кількості донеччан – 1,5 млн осіб, змушених тікати від війни, серед яких були і патріотично налаштовані громадяни [296, с. 24].

Отже, зневіра донеччан від управління Партії Регіонів, кількомісячна інформаційна кампанія із дискредитації учасників Майдану, самоусунення Віктора Януковича спровокували протестні настрої. Суспільно-політичні заворушення призвели до протиборства між патріотами та проросійськими силами за адміністративно-територіальний статус краю. Згідно з даними різноманітних соціологічних опитувань, більшість респондентів виступало за збереження регіону у складі України. Але російська військова інтервенція розділила регіон на дві частини: підконтрольну Україні та на тимчасово окуповану.

3.2. Висвітлення засобами інформаційного впливу суспільно-політичного протистояння та збройного конфлікту.

Як уже відзначалося, важливу роль у російській агресії відіграв інформаційний компонент. Тому для більш ґрунтовного розуміння, чому донеччани по-різному сприймали тогочасні події, варто проаналізувати контент

мас-медіа, що впливали на їхню свідомість. У рамках дослідження ми не можемо осягнути весь медійний простір Донеччини, тому автором була вибрана низка газет – «Вечерний Донецк», «Донецкий кряж», «Донеччина» та «Приазовский рабочий», які були визначальними через попит серед читачів. Потрібно дати стисло характеристику цим часописам. «Вечерний Донецк» і «Приазовский рабочий» входили до складу бізнес-структур Ріната Ахметова. Перша виходила накладом у 30 тис. примірників і поширювалася в усій області, а інша – в межах Приазов'я. «Донецкий кряж» – загальноукраїнська газета, що на своїх сторінках розповсюджувала проросійський контент. «Донеччина» – це одне з рідкісних україномовних видань у регіоні, виходило двічі на тиждень накладом у 5 000 примірників. Його співзасновником була обласна державна адміністрація.

«Вечерний Донецк»

Під час революційних подій газета була голосом влади, а тому компонувала інформацію для дискредитації Майдану і його прихильників. На сторінках розміщувалися статті, в яких нібито «підтверджувався» факт інспірування зовнішніми силами суспільно-політичного протистояння у Києві. В одній з них розповідалося про розмову між американськими чиновниками, які обговорювали питання входження тогочасних лідерів української опозиції до складу нового Кабміну, а тому останні розцінювались як «маріонетки американського уряду» [151, с. 4]. В іншій – що Революція Гідності була інспірована західними спецслужбами з метою отримання «слухняного сателіта» в обличчі української влади, яка буде виконувати їх вказівки [111, с. 6].

Після самоусунення Віктора Януковича риторика не змінилася. Була розміщена заява губернатора Андрія Шигаєва, в якій він обіцяв, що місцева влада захистить донеччан від «екстремістів» [123, с. 1]. Противників революційних змін було оцінено як прибічників «легітимної влади». Їх мета полягала у самоорганізації громадського об'єднання «Східний фронт» для

захисту від Правого Сектора, приїзд якого очікували. Нова центральна влада розцінювалась як «незаконна» через те, що вона прийшла шляхом «державного перевороту». Разом із цими матеріалами публікувалися світлини з проросійських виступів, на яких були зображені плакати з написами «Українському фашизму місце на нарах», «Геть бандерівську окупацію» тощо. Проте, слід відзначити, що про проведення заходів прихильниками нової української влади також згадували [77, с. 1; 135, с. 1].

У наступних номерах, випущених протягом березня, редакційна риторика зазнала змін. У визначенні сил, які виступали з антиукраїнськими гаслами, почали використовувати такі терміни як «проросійські активісти», «проросійські радикали», «російські прихильники». Попередній ярлик – «мирні протестанти», відносно них відтепер брався у лапки. Крім того, їхні гасла й тези також писалися у лапках, зокрема – «захоплення регіону бандерівськими фашистами», «стати на сторону народу», «народна влада», «народний губернатор». Останнього називали ще «самозваним губернатором» [103, с. 1].

Авторками матеріалів були Олена Журба, Марина Землемір і Ольга Маєвська. Суспільно-політичне протистояння вони розцінювали як боротьбу між «соборниками», тобто прихильниками єдиної України, та проросійськи налаштованими особами, котрі прагнули федералізації. Матеріали були зваженими й політично коректними, оскільки звинувачення на адресу патріотів у тому, що вони нібито, «заслані бандерівці та фашисти» визнавалися абсурдними і доводилося, що серед них були місцеві жителі [85, с. 1-2].

Трагічні події 13 березня, коли під час нападу на колону прибічників унітарності було вбито Дмитра Черняхівського, розцінювалися як справжні «бойові дії». Відзначалося, що нападники були вкрай агресивні, бо кидали у своїх противників важкі предмети, били їх підручними засобами та вже скривавлених змушували ставати на коліна [106, с. 1]. Через вкрай агресивні дії антиукраїнських елементів патріоти змушені були тимчасово припинити свої акції і тому газетна колонка висвітлювала діяльність перших. Вони захопили контроль над вулицею, стали сміливішими й активнішими, намагаючись

захопити не лише приміщення обласних органів влади, а й силових відомств [102, с. 1; 109, с. 1]. Окрім того, було опубліковане офіційне звернення Віктора Януковича, в якому він закликав українців вимагати проведення «референдуму» [121, с. 1].

Після проголошення «ДНР» і початку збройного конфлікту було опубліковане інтерв'ю Тамари Давиденко з Юрієм Сивоконенком, головою обласного фонду ветеранів ОМОН (Отряд милиции особого назначения) під назвою «Нас просто сжгли, как спички». У ньому викривлювалася інформація про Майдан, оскільки респондент розповідав, що кожної ночі представників правоохоронних органів атакували «бойовики», які у день зникали й замість них з'являлися «жінки й священники». Він заявляв, що протестувальники отримували грошову винагороду і тому попри «невеликий відсоток жителів Києва на мітингах, їх основу складали безробітні», які просто прагнули заробити «легких грошей» [79, с. 5, 11].

Надалі у контенті часопису прослідковується прихильність до «республіканських» сил. Щодо них відтепер вживалися інші визначення – «активісти», «протестувальники», «мирні мітингувальники», «невірні» київській владі», а щодо їх озброєних представників – «ополченці», «загони самооборони». Їхні дії, котрі були спрямовані проти територіальної цілісності та суверенітету України, розглядалися як «федеративні справи». Також активно висвітлювалася діяльність «ДНР» щодо утворення «державних органів влади», «народної армії», з інтерв'юванням їх керівників. Спроби української влади захиститися від агресора сприймалися як «підштовхування України у безодню громадянської війни». Слід зауважити, що авторкою деяких з цих публікацій була Ольга Маєвська, котра у попередніх своїх матеріалах використовувала інші ідеологічні кліше [104, с. 1-2; 105, с. 1; 108, с. 1-2; 141, с. 1; 142, с. 1-2;].

Продовжувалася дискредитація України та її збройних сил. Для прикладу, в охопленому військовими діями Слов'янську, Олена Руда здійснила репортаж. У ньому вона розповідала як українська армія, за підтримки бронетехніки й вертольотів, здійснила напад на один із блокпостів, контрольований чи то

«народним ополченням», чи просто «активістами» з-поміж місцевих. На адресу українців було використано позначення «турчинові війська», які постають мародерами й нападниками на мирних жителів. Це подано таким чином, що для них нібито донеччани – не люди, а «бидло, сепаратисти й терористи» [143, с. 1].

Однобічно висвітлювалися події 2 травня в Одесі. Матеріал, присвячений їм, був наповнений негативними конотаціями, який віддзеркалював пропагандистські кремлівські тези. Зокрема, вже у самій назві статті «Одесская Хатынь» був закладений елемент смислової війни. Наочними є цитати, в яких розповідалося, що прихильники єдиної України «йшли на бійню, як на свято. Молоді патріоти радісно і рішуче розбивали бруківку на мостовій». Вони, наспівуючи державний гімн, почали «закидати приміщення (Будинок профспілок) «коктейлями Молотова», а особливо агресивні – стріляли по вікнах. Тих, хто врятувався із охопленого полум'ям приміщення, добивали дубинками та змушували повзти по коридору ганьби». Не менш емоційна і викривлена інформація була щодо реакції української влади й суспільства на масову загибель людей. Оскільки, нібито, під фотографіями жертв українці залишали радісні коментарі на зразок «майський шашлик», «кури-гриль», а офіційний Київ «радувався» і «аплодував спаленню живих людей» [125, с. 1].

На сторінках газети «референдум» розцінювався як «народне голосування» або «референдум про незалежність». На ньому, буцімто, активність місцевих жителів «побила рекорди всіх попередніх виборів». Поруч із цим була розміщена пряма мова низки українських політиків, які вважали його не легітимним і розцінювали як фарс [107, с. 1]. У цьому ж номері було інтерв'ю з народним депутатом від Партії Регіонів Миколою Левченком, який заявив, що таким чином мешканці регіону продемонстрували українській владі небажання жити разом «з бандитами й неонацистами», які відправляють «каральні експедиції на Схід» [118, с. 3]. Поруч з матеріалами, в яких підтримувався «референдум», були опубліковані заяви Ріната Ахметова й Донецької обласної ради, які виступили за збереження області у складі України [75, с. 1; 88, с.1]. Загалом, у газеті констатувалося, що в регіоні розпочалася

справжня війна, яка призвела до безпрецедентного розгулу криміналу і бандитизму [78, с. 3].

«Донецкий кряж»

Попри відсутність на сторінках видання інформації щодо протистояння у Києві, після втечі Віктора Януковича, видання почало публікувати матеріали, що викривляли ці події. Зокрема, під час мітингу 1 березня у Донецьку було проведене інтерв'ювання серед його учасників, які розповідали про своє ставлення до подій у Києві. Один із них розповідав про те, що «бойовики Правого Сектора» вривалися у квартири киян і «поводилися як фашистські окупанти в роки Великої Вітчизняної війни», інший – що у столиці «засіла кийвська хунта», якій США і ЄС «відкрито диктують свою волю» [117, с. 2].

У наступних номерах з'явилися інтерв'ю з екскерівником СБУ Олександром Якименком і головою КПУ Петром Симоненком. Перший переконував, що Революцію Гідності підтримувала і фінансувала Америка. Нібито були зафіксовані випадки, коли представники США передавали кошти дипломатичною поштою на її потреби. До того ж, за його словами, під час силової акції 18-20 лютого їхні найманці, якими керував Андрій Парубій, розстрілювали людей. Як випливає з інтерв'ю, це було зумовлено прагненням привести до влади осіб, лояльних офіційному Вашингтону [101, с. 1]. Петро Симоненко наголошував на внутрішніх обставинах подій після Майдану, стверджуючи, що у результаті революційних змін у державі було встановлено «націонал-фашистську диктатуру». На її території, начебто, розпочався «розгул озброєних бандитських формувань», параліч силового блоку, що призвело до заклику «самозваним» міністром оборони до «ультраправих угруповань» допомогти армії. Почалася практика «тотальної цензури», що, за словами очільника КПУ, є «невіддільною складовою фашистської диктатури» [153, с. 2].

Така оцінка революційних змін мала системний характер. Для прикладу, після проведення «референдуму» у Криму були опитані експерти з питання,

яким буде подальший розвиток подій. Вони продовжували повторювати тези про те, що у Києві знаходиться «самопроголошене» керівництво, яке контролюють «бойовики й нацисти». Це викликало спротив жителів південно-східних регіонів, лідерів яких арештовує, на їх погляд, «нацистська спецслужба» (тобто СБУ) об'єднана з Правим Сектором. Метою цих усіх дій, як заявив один з інтерв'юєрів, є «геноцид проти російського та російськомовного населення України» [99, с. 1]. Неодноразово відзначалася начебто ключова роль США, що «вклали» мільярди доларів у Майдан, а потім розпалювали «громадянську війну» на теренах України [136, с. 2].

У статті «Чего не может допустить Россия Путина в отношении Украины» збройна агресія РФ розцінювалась як геополітичне протистояння між Москвою і Заходом. Пояснювалося, що США втрачали свій статус «супердержави», вони вирішили тактично зберегти його за собою, вдаривши по найслабшій позиції Кремля – Україні. Через те, як впливало з тексту, саме західні держави спровокували та розв'язали «інформаційно-політичну агресію». Пропонувалося «витіснити бойовиків до західних областей і встановити санітарний кордон по польсько-радянському кордону 1939 р. (р. Збруч)» [89, с. 4].

Ця думка була продовжена в іншому матеріалі під назвою «Потерпев поражение на Украине, США покинут все пространство СНГ». Як стверджувалось, приводом для оголошення Україною АТО став візит директора Центрального розвідувального управління Джона Бреннана, а не вторгнення російської диверсійної групи на чолі з Ігорем Стрелковим. Далі розповідалося про те, що, попри намагання утвердитися в Україні, американці зазнали поразки, бо їхні «агенти» з «майданівського керівництва» не впорались із «повстанням південно-східних областей». Це призвело до підписання 17 квітня Женевських домовленостей, які розцінювались як спроба Америки «прибрати за собою й зберегти обличчя», з метою «вийти з пострадянського простору й фактично передати регіон під російський протекторат» [138, с. 3].

Проросійських протестувальників вважали «прихильниками й захисниками» конституційного ладу й демократичних свобод. «Вони нібито виступили проти «геноциду» зі сторони Галичини, яка, захопивши владу у Києві, прагнула перетворити Східну Україну на свою внутрішню колонію» стверджував в інтерв'ю донецький політолог Сергій Баришніков [116, с. 4]. Використання ними російських прапорів і прагнення приєднання до сусідньої держави оцінювалися як «емоції, що накопичувалися більш як 20 років» [117, с. 2]. Також для підтримки суспільно-політичної напруги газета тиражувала відверту брехню. Для прикладу, розповідалося про те, як після самоусунення Віктора Януковича, нова влада, буцімто, ліквідувала автономію півострова Крим і закон про мову Ківалова-Колісніченка. Повідомлялося, що на Донеччину приїхали «западенці», котрі разом з їх місцевими прихильниками нападали на всіх, хто або носив георгіївські стрічки, або відмовлявся відповідати на «Слава Україні!». Це прирівнювалося до періоду «пацифікації» на теренах Польщі у 20-30-х роках ХХ ст. [92, с. 4].

Коли суспільно-політичне протистояння переросло у збройний конфлікт, на адресу терористів у пресі почали вживати такі словосполучення як «ополченці», «народні ополченці», «повстанці», проти яких українська влада направила «стріли ідеологів «антитерористичної операції»» [100, с. 1]. Для розпалювання ненависті до ЗСУ у матеріалах газети розповідалось, що нібито останні розстрілювали мирних жителів [115, с. 4]. Загалом інспірований Москвою збройний конфлікт на Сході України розцінювався як «громадянська війна» [136, с. 2].

Після обрання президентом Петра Порошенка і проголошення ним дорожньої карти, на сторінках газети обговорювалися можливості врегулювання конфлікту політико-дипломатичним шляхом. Зокрема, в одному з інтерв'ю політолог Кость Бондаренко пропонував свій рецепт розв'язання цієї проблеми – прямі переговори з лідерами «ДНР» і «ЛНР», припинення бойових дій, амністія, відновлення Женевського процесу. Щодо Криму говорилося про те, що півострів «із яблука розбрату може бути перетворений на територію,

котра об'єднає і дасть можливість для нового співробітництва» [90, с. 3]. Мирні ініціативи українського президента оцінювалися критично. Вони сприймалися як «імітація», згадувалося, що «військовий план Вашингтона» зазнав невдачі, а українським силам потрібна була військова передишка [152, с. 4].

«Донеччина»

Після вбивства Небесної сотні на сторінках цього часопису розміщено поіменний список «загиблих героїв Майдану», а також правоохоронців [86, с. 2]. В одній із статей розповідалась особиста історія кожного донеччанина, який загинув під час масових протестів у Києві [156, с. 2]. Загалом революційні зміни для регіону сприймалися у позитивному руслі. Як зазначав соціолог, директор Інституту соціології НАНУ Євген Головаха, вони дають можливість «побудувати щасливе життя для себе, а не для кількох олігархів» [112, с. 2].

Контент газети віддзеркалював патріотичну позицію, тому захоплення півострова Крим розцінювалося, як «операція росіян», а її військовиків називали «агресорами» [74, с. 1]. Також засуджувалася постанова Державної Думи РФ щодо використання російських військ на території України. Оскільки підстава для її прийняття – нібито жертви серед громадян Росії в Криму – надумана та не відповідає дійсності [80, с. 2]. На сторінках видання розміщений розлогий матеріал із пресконференції губернатора області Андрія Шишацького, у ході якої він засудив колишню владу за кровопролиття у центрі Києва і виступив за цілісність і незалежність України. До того ж, політик визнав, що Верховна Рада України є єдиним законним органом, а з приводу геополітичного курсу зазначив, що майбутнє української держави бачить з Європою. Разом із тим, наголосив, що слід враховувати економічні ризики від підписання асоціації [157, с. 1].

Газетою висвітлювалися мітинги за єдність України. Зокрема, мирне зібрання у Донецьку 2 березня, на яке прийшло близько 1,5 тисячі містян з транспарантами «Крим – це Україна», «Російські солдати, вас чекають удома!»,

«Донбас + Україна = ми разом!». Також були опубліковані світлини з мітингу, на яких зображені протестувальники з плакатами: «Донецьк – це Україна», «Путін, руки геть від України» тощо. Відзначалося, що більшість присутніх не були учасниками Майдану, через те, що «бути українським патріотом у Донецьку – це страшно». Їх опонентів у матеріалах називали «місцевими проросійськими громадянами», а «народного губернатора» Павла Губарєва – «російським націоналістом» [81, с. 1]. На сторінках газети зазначалося, що серед прихильників «республіки» були як громадяни сусідньої держави, так і місцеві «прибічники Путіна», які захопили ОДА та поводитися вкрай агресивно, застосовуючи проти українських патріотів металеві прутки, газ, телескопічні палиці [150, с. 1].

Не підтримувалося редакцією видання рішення обласної ради від 3 березня 2014 р. № 6/29-704 «Про громадсько-політичну ситуацію в Донецькій області», яким передбачалася підготовка до проведення «референдуму». Зокрема було опубліковано відкритий лист заступника декана історичного факультету Донецького національного університету Юрія Темирова, в якому він поставив низку запитань. Серед них: «Чому кілька тисяч провокаторів-сепаратистів говорять від імені Донбасу? Чому у провокаторів на площі Леніна тільки тепер з'явилося бажання, щоб голос Донбасу почули, але не було такого бажання, коли наші земляки хазяйнували в Києві? Чи, може, цих провокаторів тоді чули у Києві дуже добре?», «Чому нас постійно лякають загонами екстремістів-бандерівців, а обласну держадміністрацію штурмують доморощені «ополченці»?» [158, с. 2].

Негативно оцінювався Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». Про його прийняття у своєму інтерв'ю висловився губернатор області Сергій Тарута: «Для мене це було настільки глибоким потрясіння, нас просто кинули, нас згвалтували». На його думку, досягнуті домовленості з росіянами – це угода «за будь-яку ціну». Тому, як він продовжував далі, за це несе відповідальність особисто президент, який, «приймаючи рішення, на жаль, не спілкується ні з

ким» [159, с. 1] (*Див. Додаток Д*). В іншому інтерв'ю він заявив, що підписані документи й прийняті на їх підставі закони є «неконкретними й допускають занадто широке трактування» [154, с. 1].

Також було опубліковане офіційне звернення ККПСД під назвою «Порошенко не врахував права жителів Донбасу». У ньому просили послухати та врахувати думки й погляди не лише «сепаратистів Донбасу, а й голоси патріотів, яких у донецькому і луганському регіонах більшість і на плечі яких ляже відновлення економіки регіону й побудова там нового українського Донбасу». Вони пропонували закласти у закон про «особливий статус» наступний алгоритм дій, згідно з яким вибори можуть бути оголошені лише у тому випадку, якщо буде відновлено повний контроль над державним кордоном, виведено з території Донеччини всі незаконні й іноземні військові формування, забезпечено рівноправність всіх суб'єктів виборчого процесу тощо [137, с. 6] (*Див. Додаток Е*).

Через кілька місяців після звільнення Слов'янська з'явився матеріал, де описано як місто відновлюється після «сепаратистів-терористів». Відзначалася допомога громадськості з різних регіонів України, а також було зроблено екскурс в події, які до цього призвели. Зокрема розповідалося, що 12 квітня «ополченці, які діяли під прапором самопроголошеної «Донецької народної республіки», захопили управління міліції, а потім, «підтримані російськими військовими», на три місяці окупували місто. Їх діяльність була оцінена наступним чином: «З метою залякування жителів вели обстріл житлових кварталів, і тим самим влаштували «спектаклі» для російських ЗМІ, щоб дискредитувати українську армію». Загалом, у статті стверджувалося, що «найманці та керівництво Росії» прагнули «силою відірвати Донбас від України» [147, с. 2]. Відзначалася ключова роль росіян у цих подіях, оскільки «Ігор Стрелков та його товариші-росіяни взяли на себе керівництво самопроголошених ДНР і ЛНР» і на їх прохання «кремлівські вовки шлють в Україну бронетехніку, «гради» та іншу зброю, боєприпаси й цілі ешелони «добровольців»» [148, с. 5]. Загалом, «республікам» пророкували «утопічну

долю», підсумовуючи, що ««ДНР» і «ЛНР» – це озброєні злочинні організації, котрі існують за підтримки Росії, мета яких полягає в недопущенні європейської інтеграції України» [139, с. 4].

«Приазовский рабочий»

Під час Революції Гідності матеріали газети систематично компонували інформацію, що містила перекручений і неправдивий зміст тогочасних подій. Зокрема, під час силового протистояння на вулиці Грушевського у січні 2014 р. в одному з матеріалів поширювалися слова ексдепутата парламенту Вадима Колісніченка про те, що нібито опозицією на Майдані керують «іноземні спецслужби», а протестувальників готували закордонні спеціалісти з питань «громадянських війн» [91, с. 3]. В іншому розповідалося про те, що майданівці – це «фашистські організації», «неонацисти», «націоналістичні радикали», «бандити», які прагнули «державного перевороту і силового захоплення влади» [98, с. 1-2].

Надалі на сторінках газети активно й детально висвітлювалося суспільно-політичне протистояння у Маріуполі, що дає змогу відтворити події вечни 2014 р. на прикладі одного з найбільших міст області. Утім, слід зазначити, що тенденційність матеріалів була спрямована на висвітлення діяльності саме проросійського руху.

Вже 23 лютого з ініціативи громадської організації «Искренность» відбувся мітинг противників Майдану, на якому побили одного з прихильників революційних змін – Євгенія Корабльова. Наступного дня на вимогу протестувальників мер міста Юрій Хотлубей зібрав представників політичних і громадських сил для обговорення суспільно-політичної ситуації. На зустрічі обмінялися думками, засудили насилля, а також домовилися про регулярні зустрічі подібного формату [145, с. 1-2].

Маріупольська влада намагалася забезпечити стабільність і порядок у місті для його життєдіяльності. Але провокатори, у тому числі місцеві депутати

КПУ, поширювали чутки про те, що Правий Сектор і «бандерівці» їдуть в місто з метою дестабілізації ситуації. Це змусило депутатський корпус заспокоювати своїх виборців: переконувати в неправдивості подібних чуток і спростовувати поширені міфи, що нібито громадяни західних областей не толерантно ставляться до російськомовних [149, с. 1-2].

На вулицях Маріуполя розпочався антагонізм між проросійськими активістами і патріотами. 1 березня 2014 р. відбувся мітинг із російськими прапорами, на якому була озвучена резолюція щодо статусу російської мови, децентралізації влади тощо. Наступного дня на черговій сесії міської ради, де зібралися і проросійські активісти, і прихильники України, було підготовлено й обговорено звернення до Верховної Ради України на основі прийнятої напередодні резолюції. Відбулися сутички й гострі дебати щодо тексту: частина депутатського корпусу й громадськості виступали за підтримку проросійських вимог, а інші – вимагали доповнити проєкт звернення з пунктом «зупинити агресію Росії на території України». Проте, був прийнятий перший варіант, без доповнень [96, с. 1-2], в якому основними положеннями були:

- відновлення Закону України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 р.;
- вимога припинити прояви «націоналізму», «фашизму» і «розпалювання міжнаціональної ворожнечі»;
- прийняти зміни до Конституції України щодо децентралізації;
- вжити дієві кроки для налагодження дружніх і добросусідських відносин із РФ [124, с. 1].

Сесія відбулась в умовах вуличного протистояння між місцевими патріотами й проросійськими силами. Останні закликали «ввести в Приазов'я миротворчі війська братського народу для захисту південно-східного населення від безчинств коричневої чуми». Також було написано лист на ім'я президента РФ з проханням надання їм підтримки [134, с. 3].

5 березня коло міської ради відбулися два мітинги. Перший – під знаменами України, який зібрав близько 2 тис. активістів і засудив введення

російських військ на українську територію. На ньому прийняли резолюцію із закликом до політиків керувати, дотримуючись Конституції й інших законів України [131, с. 2]. Інший, під російськими прапорами, засудив «нелегітимну» владу у Києві, висловив підтримку проведенню «референдуму» у Криму [132, с. 2]. Юрій Хотлубей, своєю чергою, виступив з офіційною заявою, в якій відзначив, що жителі міста – за мир і порядок, а він – за єдину Україну [122, с. 1].

15 березня прихильники Москви зібрали черговий кількатисячний мітинг, на який прийшли з плакатами: «Референдум», «Навіки з Росією». Основними їхніми вимогами були – проведення «референдуму» з питання федералізації України, вступ до Митного Союзу та «всебічна інтеграція з братніми народами країн СНД». Радикальні сегменти закликали увійти до складу сусідньої держави [243, с. 228]. Міський голова на вимоги проведення референдуму заявив: «Моя позиція: чітко виконувати волю жителів. І якщо вони вимагають референдум, ми будемо підтримувати референдум в нашому місті». Також він висловив готовність поставити це питання на голосування на сесії міської ради [113, с. 3] (*Див. Додаток Ж*).

Наступного дня був зібраний «круглий стіл» громадськості, де затвердили проєкт, який пропонував низку кроків для вирішення складної суспільно-політичної ситуації в місті:

- проведення соціологічного дослідження у регіоні щодо стабілізації політичної ситуації;
- створення громадської ради при виконавчому комітеті з повноваженнями контролю діяльності органів державної та місцевої влад;
- підтримання звернення до парламенту, в якому пропонувалося надати російській мові статус другої державної, провести децентралізацію влади й бюджету, прийняти закон про муніципальну поліцію.

18 березня, під час другого засідання «круглого столу», було прийнято рішення перенести сесію. На ній передбачалося винести питання

«референдуму» й нового звернення до законодавчого органу, але конфронтація між різними сторонами не дала можливості напрацювати спільну позицію [97, с. 3]. Проте, через 10 днів сесія відбулася. На ній розгорнулися гострі дебати, у ході яких «народний мер» міста Дмитро Кузьменко («обраний» 22 березня) виступив з пропозицією «окремо нашим регіоном налагодити стосунки з РФ» [93, с. 1-2].

Рада громадських організацій Маріуполя висловила стурбованість тим, що у місті «при активній участі спецслужб іноземної держави, при популізмі місцевих органів влади й саботажу в роботі силових структур відбувається планомірне нагнітання громадської конфронтації». Вона також підписала звернення до місцевої влади та силових органів з вимогою встановлення тимчасової заборони на проведення політичних мітингів і надання правової оцінки діям проросійських активістів [83, с. 2].

Після тимчасового затишшя, 5 квітня відбулась ескалація протестів: здійснювалися штурми прокуратури, управління СБУ і міської ради з вимогою проведення «референдуму», невизнання київської влади, яка позиціонувалась «бандерівською і фашистською» [133, с. 1]. Після проголошення «ДНР» суспільно-політичне протистояння у Маріуполі переросло у збройний конфлікт. 16 квітня відбувся штурм військової частини № 3057 НГУ, у результаті якого 3 особи загинули, а 16 отримали поранення [140, с. 1; 249, с. 9].

Радикальні й рішучі дії представників «республіки» призвели до контролю ними суспільно-політичної ситуації. 29 квітня, під час зустрічі громадськості, у черговий раз були обговорені умови для стабілізації становища. Крім попередніх, які були покладені у проєкт рішення міської ради, прийнятого 28 березня, колаборанти вимагали прийняття закону про місцеві референдуми [87, с. 2]. Наступного дня на всіх районних державних адміністраціях міста були вивішені прапори «ДНР» і виділені робочі кабінети для підготовки проведення «референдуму» [128, с. 2].

У ніч з 3 на 4 травня «республіканці» перекрили центр міста, підпалили відділення «ПриватБанку», вчинили погроми офісів і відкрили вогонь з

автоматичної зброї. Їх дії, як зазначалося у матеріалі, були зумовлені поширенням чуток, що в місті почалася АТО і зачистка міської ради [126, с. 1]. Такий розвиток подій змусив українських силовиків провести спеціальну операцію для стабілізації ситуації. У ній брали участь бійці батальйону особливого призначення МВС «Азов» та 72-ї ОМБр. Вони звільнили приміщення міської ради, але вночі воно знову було захоплене [82, с. 2, 18].

Українські військові планували повторно зачистити адміністративну установу. У будівлі Головного управління внутрішніх справ (ГУВС) була зібрана нарада з цього питання. Під час її проведення терористи вчинили напад. На інцидент прибули бійці МВС батальйону «Азов», спецпідрозділ НГУ «Омега» та ЗСУ. Підтримували їхні дії кілька одиниць бронетехніки. Варто наголосити, що проведення операції відбулося у складних умовах – у місті проходив мітинг з нагоди дня 9 травня. Тому під час силового протистояння постраждали цивільні особи, які опинилися в епіцентрі бойових дій і намагалися втрутитись у події [84, с. 1, 4]. Наслідком цього стало цілковите зруйнування будівлі міліції та жертви серед військових і цивільних (11 загиблих і 42 поранених).

У наступних номерах редакція часопису зібрала низку свідчень учасників тих подій. Завдяки їм опубліковані цінні спогади, які дають можливість реконструювати історію. Як згадували місцеві жителі, біля управління міліції, ще до прибуття українських військовиків, з'явилися «невідомі в масках, можливо, якісь терористи», які відкрили автоматний вогонь. Саме вони напали на правоохоронців у приміщенні. Інші очевидці згадували, що під час звільнення ГУВС цивільні особи почали викрикувати у бік українських силовиків образливі слова, зокрема «фашисти». Проте, вони їх ігнорували. Це викликало у провокаторів бурхливі емоції, під впливом яких вони почали наближатися до військовиків. Аби зупинити натовп, останні відкрили вогонь у повітря, а коли це не подіяло – під ноги [130, с. 18]. Як впливало з листа місцевої жительки до редакції, ці події викликали у містян вкрай негативне враження: «проти мирних жителів Південного Сходу розпочали війну. Самі

прийшли до влади шляхом державного перевороту, використовуючи ультраправі сили. Україна перетворюється в неонацистську державу, як свого часу Німеччина» [150, с. 5].

11 травня відбувся «референдум». Охочі могли висловити своє волевиявлення у 4-х виборчих дільницях. Маріупольці, налякані нещодавніми подіями, закоренились у думці, що «київське керівництво намагається «поставити Донбас на коліна» і не зацікавлене в мирному вирішенні конфлікту на Південному Сході», тому брали участь у «голосуванні» [120, с. 2].

На місцеві органи влади тиснули представники «ДНР», які від Юрія Хотлубея вимагали написати заяву на звільнення. Він, своєю чергою, переконував їх, що офіційний Київ має думати як реагувати на висловлену позицію донеччан 11 травня, а поки – місто має стабільно працювати, оскільки в іншому разі «республіка» в очах мешканців буде дискредитована. Тому він пропонував не йти на радикальні кроки, бо центральна влада у такому випадку може припинити виплати пенсій і заробітної плати. Зрештою зійшлися на компромісному рішенні – зібрати «круглий стіл». Було вирішено, що мер міста продовжує виконувати свої обов'язки, а представники «ДНР» мають право призначити комісію для контролювання діяльності виконавчої влади [95, с. 1-2].

Також 15 травня 2014 р. був підписаний Меморандум про порядок і безпеку (Спільні ініціативи по забезпеченню громадської безпеки у місті Маріуполь). Його підписантами були генеральні директори металургійних комбінатів, місцева влада, правоохоронні органи, представники терористичної організації, члени маріупольської громади та інші. Головна мета меморандуму – спільне патрулювання і забезпечення правопорядку у місті [110, с. 1].

Але така співпраця не сподобалася місцевим прихильниками «республіки». На своєму мітингу вони вимагали негайної відставки чинного мера. Крім того, звучали звинувачення на адресу «народного мера» Дмитра Кузьменка, через те, що він не відстоює їх інтереси, а йде на співпрацю з українською владою [129, с. 2].

19 травня прихильники «ДНР» перекрили залізничний рух, яким постачалася сировина для металургійних комбінатів Маріуполя. Це призвело до офіційної заяви Ріната Ахметова, який виступив з критикою на адресу «ДНР». На сторінках газети почали з'являтися напади на останню. Група «Метінвест» негайно організувала мітинг своїх робітників, на якому засудили дії «людей зі зброєю так званої Донецької республіки» та виступила проти «віртуальної Донецької народної республіки» [76, с. 4]. Завдяки їхній активній позиції вдалось організувати та провести позачергові вибори президента України в місті. Вони надали свій транспорт і водіїв виборчим комісіям, забезпечили їх охорону дружинниками. Присутність була низькою: на двох територіальних виборчих округах взяло участь у виборах 13,39%, а на іншому – 15,59%. Як стало відомо згодом, на обох переміг Петро Порошенко [94, с. 1, 4].

Після виборів відносини між підписантами Меморандуму отримали нове загострення через те, що «республіканці» почали збирати підписи з метою спонукання до складання повноважень чинного мера і депутатського корпусу. Це було обумовлено невизнанням останніми «ДНР», що свідчило про підтримку ними української влади. Прихильники квазідержави обрали собі «народного мера» Олександра Фоменка, котрий мав виконувати обов'язки до проведення нових місцевих виборів, запланованих на вересень 2014 р. Він пообіцяв, що створить «виконавчий комітет», який візьме на себе владу в місті [119, с. 2].

13 червня 2014 р. у Маріуполі українськими військовими була проведена військова операція, у результаті якої місто було звільнено. Контент «Приазовского рабочего» продовжив еволюціонувати. Поширювалися тези про те, що РФ здійснила військову інтервенцію на Сході України, підтримуючи «республіку» регулярними конвоями зброї та найманців. На сторінках газети робилися прогнози, що на випадок припинення Кремлем підтримки «ДНР» збройний конфлікт «може закінчитися у найближчі 10 днів, максимум – два тижні» [146, с. 1]. Засуджувалося вторгнення регулярних частин ЗС РФ, які захопили Новоазовськ, загрожуючи таким чином Маріуполю. Тому містяни

організували мітинг, виступивши проти присутності «десантників – сусідів, колись дружньої країни», вони прагнули показати, що «якщо Путін надумає віддати наказ і захоче ввести свої війська у Маріуполь, то його будуть чекати ці ж люди, котрі обов'язково будуть захищати своє місто» [127, с. 1]. Загалом, як зазначалося в одному із матеріалів, «ДНР, ЛНР і Новоросія – це проекти Путіна», які мали на меті відвернути увагу від Криму, а також бути «постійним джерелом напруги», аби таким чином впливати на внутрішньополітичні процеси в українській державі [155, с. 3].

Висновки до III розділу

Отже, розчарування від управління «своїх», кількомісячна інформаційна кампанія із дискредитації учасників Майдану, самоусунення Віктора Януковича від влади призвели до протестних настроїв серед донеччан. Цим скористалися, з одного боку, місцеві проросійські сили, які хотіли приєднання регіону до Росії, а з іншого – місцева влада, яка намагалася зберегти свій вплив для переговорів із офіційним Києвом. Донецькі керівники спровокували «керований хаос». Але, як показали низка соціологічних опитувань, більшість респондентів прагнула залишитися у складі єдиної України. Це призвело до суспільно-політичного протистояння у регіоні, де місцеві патріоти виступили проти російської агресії. Захоплення РФ Криму майже без спротиву, інспірування збройного конфлікту на Сході України дали можливість проросійським силам схилити ситуацію на свою користь.

Під вивіскою «ДНР» Кремль сформував російську окупаційну адміністрацію, тому він продовжив ескалацію конфлікту з використанням важкого озброєння. Українська армія з метою звільнення тимчасово окупованих територій пішла у контрнаступ, який завершився повномасштабним вторгненням ЗС РФ на материкову Україну й підписанням Мінських домовленостей. За цей час настрої донеччан еволюціонували: значно зросла підтримка «ДНР», порівняно з весняним періодом. До того ж, абсолютна більшість виключали фактор Росії як причину збройного конфлікту. Це було обумовлено тим, що по-перше, регіон залишила чимала кількість осіб, а серед них була значна частка патріотично налаштованих та впливом російської пропаганди.

Висвітлення місцевими виданнями суспільно-політичних подій та військового вторгнення було цілковито різним. Позиція видань залежала від багатьох чинників, серед яких варто виділити наступні: позиція власника/редактора, а також розвитку ситуації. «Донецкий кряж» і «Донеччина» мали незмінну риторичку. Перша була рупором проросійських

поглядів і ретранслятором кремлівської пропаганди, а друга навпаки, засуджувала російську агресію й дотримувалася патріотичної позиції.

Контент видання «Вечерний Донецк» змінювався у залежності від подій. Він дискредитував Майдан, оцінюючи його негативно, проте у березні на його сторінках друкувалися і виважені матеріали, які були прихильно налаштовані до місцевих патріотів і критично – до прихильників проросійського руху. Але після військової інтервенції характер матеріалів змінився, вони стали виступати на підтримку «ДНР». Очевидно, це було обумовлено тим, що Донецьк захопили терористи.

«Приазовский рабочий», порівняно з іншими, найбільш ґрунтовно висвітлював суспільно-політичне протистояння. Його матеріали дали можливість відтворити розвиток подій у Маріуполі. Тенденційність статей також була неоднозначна. Це було обумовлено нечіткою позицією її власника Ріната Ахметова. Але коли Маріуполь був звільнений, контент був змінений на українську позицію.

Аналіз газетних матеріалів продемонстрував, які тези поширювалися у масову свідомість, як оцінювалися тогочасні події, а також складність процесів, які пережили місцеві жителі. До того ж, вони служать наочним прикладом важливості інформаційної безпеки в умовах гібридної війни.

РОЗДІЛ IV. Зміна настроїв різних верств донецького суспільства у 2015-2019 рр.

4.1. Соціально-політичні настрої донеччан на підконтрольній українській владі території

Підписання Мінських домовленостей 5 вересня 2014 р. і прийняття Закону України від 16 вересня «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» не призвели до припинення вогню. Мінський протокол був вимушеним кроком з обох сторін, у тому числі й російської. Остання продовжила ескалацію конфлікту, а 2 листопада 2014 р. провела «вибори» на окупованій території для легітимізації своєї окупаційної адміністрації серед населення. Це спричинило активізацію бойових дій та нових переговорів. Останні тривали більше ніж 17 годин у надзвичайно напружених умовах. Досягнуті домовленості лягли в основу Мінська-2, складені 12 лютого 2015 р. [173, с. 79-81].

Комплекс заходів щодо виконання Мінського протоколу встановив лінію розмежування між територією, підконтрольною Україні, й територіями на якій органи державної влади тимчасово не здійснюють своїх повноважень. Війна перейшла у режим різного ступеня інтенсивності, без значних територіальних змін для обох сторін. Цей період став можливістю для «прогресивних модернізаційних трансформацій у суспільстві і державній політиці» України з метою формування цілеорієнтованих інтересів, цінностей та цілей. Цьому сприяли і пануючі настрої серед населення [393, с. 166].

Досягнувши «гібридного миру», українська влада розпочала відбудову й відновлення соціально-економічного життя регіону. Як відзначалось у Концепції «Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України» 2016 р., «ще до початку збройного конфлікту Донецька та Луганська області стикалися із суттєвими довгостроковими викликами, пов'язаними з бідністю, складною демографічною ситуацією та

застарілою структурою економіки. Протягом тривалого часу підприємства галузі важкої промисловості скорочували обсяги виробництва. Збройний конфлікт погіршив ситуацію». За офіційними статистичними даними, обсяги промислової продукції на Донеччині в 2014 р. скоротилися на 31,5%, а в 2015 р. – на 34,6% [50].

Іншим проблемним питанням стало масштабне розширення соціальних видатків, пов'язаних з ВПО й пенсіонерами. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 28 вересня 2015 р. структурними підрозділами було взято на облік 1 183 079 сімей із Донбасу та Криму, з яких 534 830 осіб звернулися за призначенням грошової допомоги. А з 1,2 млн пенсіонерів, які проживали на непідконтрольній території, 1,06 млн стали на облік в органах соціального захисту і звернулися в Пенсійний фонд України [188, с. 162-163].

КМУ прийняв Розпорядження «Про затвердження плану заходів з організації відновлення пошкоджених (зруйнованих) об'єктів соціальної і транспортної інфраструктури, житлового фонду та систем забезпечення життєдіяльності на території Донецької та Луганської областей» від 16 жовтня 2014 р. Ним передбачалася низка заходів щодо відновлення інфраструктури та життєдіяльності населених пунктів [41]. Через Державний фонд регіонального розвитку за кошти субвенції на конкурсній основі в 2015 р., згідно зі звітом департаменту економіки ОДА, планувалось освоїти 2 млрд 340 млн гривень, які були спрямовані на 112 соціальні об'єкти [28]. У наступному році обсяг фінансування вже складав 3 млрд 852 млн гривень для відновлення або модернізації 38 інфраструктурних об'єктів [29]. А КМУ затвердив «Державну цільову програму відновлення та розбудови миру в східних регіонах України» у 2017 р., що мала здійснюватися за трьома стратегічними напрямки:

- відновлення критичної інфраструктури та соціальних послуг в основних сферах;
- економічне відновлення;
- підвищення соціальної стійкості, розбудова миру та громадської безпеки.

Географічно вона поширювалася не лише на Донецьку і Луганську області, а й на Запорізьку, Дніпропетровську та Харківську, оскільки ця територія «зазнала негативного впливу внаслідок збройного конфлікту». Більш того, там була найбільша частка зареєстрованих ВПО. Програма була розрахована до 2020 р., а її кошторис складав 5 млрд гривень [40].

Суспільно-політичні й економічні перетворення в області активізувались із призначенням 11 червня 2015 р. на посаду губернатора Павла Жебрівського. В одному зі своїх перших інтерв'ю проблему відновлення Донеччини він пов'язав із «розрухою у головах», а своїм завдання вважав «сформуванню бізнес-пропозицію для створення нових робочих місць. На місце безперспективних виробництва й бізнесу мають прийти нові, XXI ст., а не XIX» [356, с. 8]. Одним із його кроків було ініціювання регіональної програми розвитку малого і середнього підприємництва «Український донецький куркуль». Її мета полягала у конкурсному відборі бізнес-проектів для надання фінансової підтримки або часткової компенсації за кредитом. За словами губернатора, частка ВВП малого й середнього бізнесу складала лише 7%, а тому він прагнув переламати цю тенденцію. Документом передбачалося виділення коштів у розмірі від 150 тис. грн – до 500 тис. шляхом співфінансування обласного і місцевих бюджетів. Як впливало зі слів іншого очільника області Олександра Куця, в її рамках було реалізовано понад 200 бізнес-проектів, за якими мало бути створено близько 760 нових робочих місць [510].

Ефект цієї ініціативи був недостатній. Це було зумовлено загальними економічними тенденціями у державі. Попри проведення реформ і зменшення кількості контролюючих органів та їх перевірок, не вирішеними залишилися високі податкові ставки й обмежений доступ до кредитних ресурсів через великі відсотки [429, с. 20]. Інтерв'ю з низкою місцевих керівників підприємств також показали, що перешкодами для розвитку бізнесу були податки й дорогі кредити, а також корупція та військові дії [497].

Протягом 2015-2016 рр. в область було залучено величезні кошти. Крім субвенції з Державного фонду регіонального розвитку, значні фінансові

вливання здійснили міжнародні донори у вигляді грантів, безповоротної допомоги, кредитів. Лише за 2015 р., згідно зі звітом уряду, на відновлення Донеччини було залучено 1,3 млрд євро, а в наступному році – ще 286,6 млн доларів. Крім того, в 2016 р. область отримала додаткові 2,84 млрд грн – кошти, що були на казначейських рахунках органів місцевого самоврядування населених пунктів, які опинилися на непідконтрольній території. Масштабні будівельні проекти породили у масовій свідомості уявлення про початок довгоочікуваних змін. Вони стали ще одним фактором для еволюції настроїв донеччан [404, с. 3].

Це відобразилося у геополітичних орієнтаціях. На їх зміну впливали й інші чинники – не лише соціально-економічні. Серед них варто виділити фактор розділення Донеччини. Харківський соціолог Ігор Руценко вірно підмітив, що «критично важливим є місце проведення опитування», бо на теренах області існують патріотичні райони й проросійськи налаштовані. Останні складаються саме з тих місць, де значна частка переселенців епохи індустріалізації, тобто територій, які опинилися під тимчасовою російською окупацією [402, с. 37].

Як показали соціологічні дослідження, вони порівняно з довоєнним періодом відрізнялись. В 2013 р. на Сході України приєднання до Митного Союзу підтримувало 60,6% опитаних, до ЄС – 14,5% опитаних, 7,2% – не брали б участь у голосуванні, а 17,7% – не змогли визначитись [71], а на початку 2015 р., як на територіях, що підконтрольні Україні, так і на тих, що не підконтрольні їй, 20,1% прагнуло вступ в ЄС, 29,8% навпаки – до Митного Союзу. Разом із тим, 32,5% воліли зберігати нейтральний статус, а 17,6% – важко було відповісти [10].

Наступне опитування, здійснене з 4 по 14 грудня 2015 р. у Донецькій області на територіях, що контролювалися, і на тих, що не контролювалися Україною, показало незначні розбіжності. Зокрема, на референдумі з питання вступу до ЄС 28,7% учасників опитування підтримали б цей крок, 35,5% – не підтримали, 22,8% – не брали б участь у ньому, 13% – важко було відповісти.

Щодо МС, то 32,9% опитаних підтримали б цей курс, 31,5% – не підтримали, 22,6% – не брали б участі, 13% – важко відповісти. На питання: «Як Ви вважаєте, яким напрямком зовнішньої політики має йти Україна?» 26,9% виступали за проєвропейський курс, 34,1% – за проросійський, 27% вважали, що варто зберегти нейтральний статус, 12% – не визначились [68].

Якщо порівняти соціологічні дані з іншим опитуванням, проведеним групою «Рейтинг», то у 2015 р. вона зафіксувала, що на Сході України 26% його учасників прагнуло приєднатися до ЄС, 28% – до МС, 34% – не змогли відповісти, 12% – надали іншу відповідь. Таким чином, спостерігаються однакові дані [17, с. 25].

Таким чином, у довоєнний період донеччани були однозначні у прихильності до проросійського геополітичного вектора. Військова інтервенція Росії та розділення області на дві території призвели до еволюції настроїв. Спостерігалось зростання прихильників європейського та нейтрального статусу, проте зменшення частки проросійського. Значну підтримку нейтрального статусу можна пояснити розчаруванням від дій РФ – або через військову агресію на «братську країну», або через не повторення на Донеччині «кримського сценарію».

Надалі ця тенденція збереглася з незначними коливаннями. Опитування, проведене з 19 по 31 травня 2016 р., на території, що контролюється українською владою, зафіксувало, що 22,6% його учасників виступали за проєвропейський курс; 27,8% – за проросійський; 43,2% вважали, що варто зберегти нейтральний статус; 6,4% – не визначились [69]. Соціологічна група «Рейтинг» за цей рік зафіксувала такі дані: 31% респондентів підтримували вступ до ЄС; 30% – до МС; 21% – важко було відповісти; 18% – не підтримали запропоновані варіанти. Дані мають незначні розбіжності. Якщо КМІС зафіксував перевагу проросійського зовнішньополітичного курсу, то група «Рейтинг» не побачила жодної переваги у прихильності між ЄС і МС [19, с. 47].

Соціологічний моніторинг КМІС, проведений у травні 2017 р., продемонстрував значне збільшення прихильників проєвропейського курсу,

порівняно з попереднім періодом. Так, 42,2% опитаних, які взяли б участь в референдумі, підтримали б вступ до ЄС, 33,7% – ні, 11,2% – не взяли б в ньому участь, 12,9% – важко відповісти. Даних щодо Митного Союзу немає. Проте на питання щодо бажаного напрямку зовнішньої політики 39,2% респондентів підтримали проєвропейський, 22,4% – проросійський, 21,5% – не підтримали жоден із варіантів, 16,9% – важко було відповісти [12]. Соціологічна група «Рейтинг», навпаки, не зафіксувала цього, бо 29% респондентів на Сході України прагнули приєднання до МС, 27% – до ЄС, 19% – інша відповідь, а 25% – важко відповісти [20, с. 51].

Пояснити таку різницю складно, оскільки методика опитування не змінилася. КМІС у своїх дослідженнях цікавився наступним: скільки підтримують проєвропейський, проросійський курс або нейтральний статус. Група «Рейтинг» формувала питання наступним чином: «Якби Україна могла стати членом тільки одного міжнародного економічного союзу, це слід було би зробити з...?», без запропонування нейтрального статусу. Попри різні дані, до 2017 р. вони фіксують певні коливання, а у 2017 р. спостерігається спад підтримки проросійського геополітичного напрямку.

Надалі ситуація змінилася, бо дані показують зростання підтримки проросійського курсу й зменшення частки тих, хто підтримував зближення з ЄС. Якби референдум стосовно вступу до ЄС відбувся у 2019 р., то «за» проголосували би 26,2% респондентів, «проти» – 36%, не брали б участі в ньому – 15,5%, важко було відповісти – 22,3%. Приєднання до МС прагнули 36,4%, не прагнули – 24,3%, не взяли б участі в голосуванні – 15%, важко було відповісти – 24,3%. Відносно державного зовнішнього курсу, то 20,8% опитаних виступили за проєвропейський, 27,1% – проросійський, 32,9% – не приєднання до жодної зі сторін, 19,2% – відмовилися відповісти [11] (*Див. Додаток К*). Соціологічна група «Рейтинг» також зафіксувала відповідну тенденцію – зростання підтримки російського вектора й зменшення частки тих, хто підтримував зближення з ЄС [21, с. 61] (*Див. Додаток Л*).

Таким чином, аналіз геополітичних орієнтацій показав, що у результаті збройної агресії вони зазнали істотних змін. У порівнянні з довоєнними показниками орієнтація щодо Митного Союзу значно впала, однак мала незначну перевагу у співставленні з ЄС. До 2017 р. частка прихильників останнього збільшувалась, а першого, навпаки, зменшувалась. Але надалі ця тенденція почала розвиватися у протилежному напрямку [241, с. 51].

Не менш важливим питанням було оцінка російсько-української війни у свідомості донеччан. Із 6 по 12 березня 2015 р. центр Разумкова провів спеціальне опитування «Оцінка громадянами ситуації на Донбасі». Воно продемонструвало наступне: 54,5% респондентів вважали, що Росія – держава агресор і сторона конфлікту; 21,5% – визнавали її непричетність до цього; 24% – не могли визначитись. «ДНР/ЛНР» 49,4% опитаних вважали терористичними організаціями, 28,8% – як «представників» населення відповідних територій, 21,8% – важко було відповісти. Загалом, збройний конфлікт, як загарбницьку війну Росії проти України оцінювали 31,6%, як «громадянську війну» – 27,8%, як геополітичне протистояння між США і Кремлем – 28,2%, не змогли визначитись – 12,4% [34]. До кінця року погляди зазнали трансформації, оскільки РФ стороною конфлікту визнавали 42% респондентів, непричетною до подій на Сході України – 26,1%, важко було визначитись – 31,9%. Відносно невизнаних «республік», то 35,6% вважали їх терористичними організаціями, 43,8% – представниками населення відповідних територій, 20,6% – не змогли відповісти [65, с. 68].

В 2016 р. 7,8% опитаних стверджували, що між сусідніми державами йде війна, 74,1% дотримувались іншої думки, а решту – не відповіли. Разом із тим, аналогічні відповіді були отримані на запитання: «Як Ви вважаєте, чи є зараз в Україні російські війська?» [66]. Дослідження, проведене на замовлення «Детектор медіа» в 2016 р., показало, що близько 45% учасників опитування одночасно вважали, що війна тривала через зацікавленість українських уряду й олігархів та через те, що Росія не виводила війська й підтримувала

«республіки». Також майже 40% були впевнені, що обидві сторони цілеспрямовано зривають перемир'я і Мінські домовленості [516].

У подальшому зросло сприйняття Росії як країни-агресора. В 2018 р. так вважало 32% опитаних, 51% – навпаки, а 17% не змогли відповісти [35, с. 111]. У наступному році динаміка змінилась, бо вже 42% її вважали агресором, 45% – дотримувалися протилежної думки, а 13% – не визначились [63, с. 37].

Інше опитування продемонструвало, що в 2019 р. 19,4% опитаних сприймали збройний конфлікт як війну між РФ і Україною, 14,8% – як сепаратистський заколот, підтриманий Росією, 26,5% – як «внутрішній конфлікт», 13,2% – як протистояння між США й РФ, 11,8% – як боротьбу «республік» за свою незалежність, 14,3% – не відповіли. Тимчасово окуповані території терористичними організаціями визнали 23,1%, окупаційними адміністраціями РФ – 17,1%, «органами самоврядування», обраними місцевими жителями – 30,6%, інше – 2,7%, не визначились – 26,5% [54, с. 111, 114].

Таким чином аналіз соціологічних продемонстрував стабільне збільшення частки тих, хто сприймав Росію як агресора, але разом з тим одна третина опитаних продовжувало сприймати російсько-українську війну як «громадянський конфлікт». Також значна частка вважала, що українська сторона також зацікавлена у продовженні конфлікту. Цей когнітивний дисонанс можна пояснити корупційними скандалами навколо армії, а також впливом пропаганди, яка переконувала донеччан у тому, що українська влада не прагне завершити її, бо вона прагне «заробляти на крові». Таким чином тогочасна українська влада в обличчі Петра Порошенка сприймалася як послідовник продовження війни. Прихід до влади Володимира Зеленського та його спроби перезагрузити дипломатичне врегулювання конфлікту переконало місцеве населення у тому, що саме Кремль не зацікавлений у досягненні компромісу та настанні миру.

Еволюціонували погляди місцевих жителів й з інших питань – мови, територіального устрою, ідентичності. На питання «Яким чином повинні співіснувати українська та російська мови в Україні?» 38% опитаних відповіли,

що українська – державна, російська – вільно використовується, 31% – українська – державна, російська – офіційна в окремих регіонах, 30% – російська й українська – дві державні, решта не змогли визначитись [63, с. 29]. Щодо територіального статусу регіону, то 47% із них прагнули бути частиною України з попереднім обсягом прав, 22% – з розширеними повноваженнями внаслідок реформи децентралізації, 9% – хотіли автономного статусу у складі України, 2% – бажали приєднання регіону до Росії, 20% – інші відповіді або важко було сказати [20, с. 67]. Також збільшилася частка тих, хто ідентифікував себе з Україною – 32,6%, а приналежність до регіональної ідентичності висловили 28,3%, з населеним пунктом – 19,6%, а решта інші відповіді, або не змогли визначитись. До того ж 80% сприймали Україну як свою Батьківщину [318, с. 23, 64].

У цих сферах спостерігалось стабільне посилення проукраїнських настроїв, тому думка Ігоря Руценка, що «громадська думка на підконтрольних територіях крок за кроком долає штучний ізоляціонізм та, образно кажучи, вливається у річище загальноукраїнських настроїв та тенденцій» найбільш вдало характеризує ситуацію [402, с. 41-42]. Цьому сприяли вже вище згадані фактори – розділення Донеччини на дві території, значні інвестиції у місцеву інфраструктуру, але також варто виділити внутрішню політику губернатора Павла Жебрівського.

Він був прибічником «українізації» регіону, поборником декомунізації, публічно обіцяв назвати вулиці іменами діячів ОУН і УПА, заснував проєкт розвитку «Єдиного українського культурного простору», започаткував святкування в області Дня Європи тощо. Але його публічна риторика містила аспекти ворожнечі стосовно донеччан, що не сприяло національній єдності й симпатіям жителів окупованих територій. Після свого призначення він заявив: «Я сподіваюся, що жителі Донбасу знову відчують себе українцями. Щоб «вата», яка у них зараз в голові, поступово зникала, і вони знову відчували себе українцями. Це стосується і тих, хто живе на окупованих територіях». Тобто,

своїми публічними висловлюваннями він нібито прагнув довести, що до нього регіон не був частиною України, але він її сюди приніс [477].

Якщо були чинники, які сприяли еволюції масової свідомості місцевих жителів, то були фактори, які навпаки – не сприяли цим змінам. Восени 2015 р. відбулися місцеві вибори, що могли оновити місцеву владу. На Донеччині голосування не відбулось, як на тимчасово окупованих територіях, так і у районах, які були близькі до лінії розмежування. Хоча деякі експерти висловили думку, що на останніх вони не були проведені через політичні домовленості представників колишньої Партії Регіонів з тогочасною владою. Загалом, активність виборців була дуже низька – участь у голосуванні взяли лише 35,27% виборців. Таким чином серед місцевої влади не сталося змін «ані кількісно, ані якіс/но, здійснилась її циркуляція у вигляді ребрендингу «Партії регіонів»» [291, с. 107-108].

Відбулось повернення тих людей, які не проявили свою активну патріотичну позицію навесні 2014 р. До того ж, особи, які сприяли окупаційним силам, беручи участь в організації референдуму, не отримали кримінального покарання за свої дії. За особистими спостереженнями автора, який захищав територіальну цілісність України в районі Маріуполя та проживав там після демобілізації, значна частка з них продовжували працювати на своїх посадах [166]. Також свою неефективність продемонструвала судова система. Показова історія пов'язана з українським громадянином Романом Джумаєвим. З 2014 р. він у складі інтербригади «ДНР» «П'ятнашка» воював проти України. Брав участь у боях за Дебальцеве та у Донецькому аеропорту. Повернувся додому в Маріуполь, але суд відправив його під домашній арешт. 16 вересня 2019 р. був розстріляний невідомою особою [460].

Ще більший вплив на свідомість місцевого населення мали гучні корупційні скандали. Як вже згадувалось, в 2016 р. область отримала додаткові 2,84 млрд грн, що були на казначейських рахунках органів місцевого самоврядування населених пунктів, які опинилися на непідконтрольній території. З їх отриманням губернатор своїм розпорядженням затвердив перелік

із 584 об'єктів, куди вони мали бути спрямовані. Проте, з ініціативи обласного керівництва замовником усіх робіт став обласний департамент капітального будівництва, а не органи місцевого самоврядування. Це призвело до неефективного використання цих коштів й створення міжвідомчої комісії, що здійснила аудит тендерних замовлень [404, с. 3]. Масштаби корупційних скандалів були настільки великі, що громадськість звернулася з листом до Президента України з проханням провести фінансову перевірку діяльності губернатора, але він залишився без відповіді. Імідж української влади продовжував падати. Проте наближення президентських виборів змусило офіційний Київ відреагувати й зробити кадрові зміни [452].

Масштабні інвестиції, яких Донеччина не знала за всі роки незалежності, розбудова інфраструктури, що не ремонтувалась із радянських часів, не принесли кардинальних змін в економічне життя краю. У результаті російської агресії й кризових тенденцій у попередній період місцева економіка протягом 2014-2015 рр. зазнала серйозного удару. Це можна проаналізувати за динамікою змінюваності індексу фізичного обсягу валового продукту, що у 2011 р. досягнула 110,8%, 2012 р. – 97,6%, 2013 р. – 94,1%, 2014 р. – 65,8%, 2015 р. – 58,9%, а у 2016 р. – 105,8%. Лише у 2016 р. почалося слабке, порівняно зі спадом, відновлення економіки [330, с. 6]. На центральному рівні остання демонструвала зростання, але без структурних перетворень воно було незначне і досягало лише 3-4% ВВП. Цього було недостатньо для відчутного поліпшення життєвого рівня населення. Важливим рішенням уряду в 2017 р. стало збільшення мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму та інших соціальних видатків. Це дало позитивний ефект у короткостроковій перспективі.

Цього ж року, внаслідок громадського тиску, припинились економічні відносини з тимчасово окупованими територіями. В умовах військового протиборства це був правильний крок. Однак, це порушило транспортні регіональні зв'язки, що негативно вплинуло на місцеву економіку [430, с. 39]. До такого висновку прийшов й Інститут стратегічних досліджень, який у своїй

аналітичній записці відзначив, що це стане наслідком «уповільнення темпів посткризового відновлення, яке було досягнуто у 2016 р. Вимушений розрив фіскальних зв'язків з підприємствами на непідконтрольній території призведе до втрат доходів державного і місцевих бюджетів» [33, с. 23].

Це відбилося на масовій свідомості. Як показали соціологічні опитування, найбільшими проблемами, що хвилювали місцевих жителів, були збройний конфлікт, економічна ситуація та рівень життя [70]. Соціологічна група «Рейтинг» також відзначала, що населення найбільше турбували військовий конфлікт, хабарництво та корупція у владі, низький рівень зарплати або пенсії, безробіття [63, с. 16]. Тому на питання: «На Вашу думку, які сфери повинні бути пріоритетними для влади України, щоб Донбас залишався частиною України?», 72% учасників опитування відповіли: покращення економіки та забезпечення робочих місць; 42% – боротьба зі злочинністю, корупцією та судова реформа; 36% – покращення базових послуг (медицина і освіта) та інфраструктури. Загалом, можна підсумувати, що настрої респондентів були досить песимістичні, вони давали найбільш негативні оцінки змін в усіх сферах життя й не вірили у покращення свого становища [20, с. 71].

Величезний вплив на настрої місцевих жителів мав інформаційний компонент. Пріоритетом гібридної війни є почуття/думки людей. Тому зі сторони російських ЗМІ й українських, які фінансувались або контролювались Кремлем, велася сетецентрична інформаційна війна. Її мета полягала у нав'язуванні певних установок, які мали динамічний характер і змінювались залежно від ситуації. Протягом 2015-2019 рр. основні меседжі, які вони поширювали через пропаганду, полягали у наступному:

- на материковій частині Україні відбувається «внутрішній конфлікт»;
- мир можливий лише за прямих переговорів із «республіками»;
- реформи повністю провалено, українська економіка на межі краху, а країна перебуває під зовнішнім керівництвом (з боку МВФ, США, «соросят»);

- мовне, релігійне та питання національної пам'яті української влади розколює суспільство і призводить до погіршення відносин із сусідами [457].

Останньому фактору підігравали й українські політики. У публічній площині вони надавали перевагу гуманітарним питанням (мови, історії, релігії), якими маніпулювали російські агенти впливу в Україні на інформаційних просторах. Це збурювало масову свідомість донеччан до негативного сприйняття української влади. Адже більшість жителів регіону, перебуваючи у складному соціально-економічному становищі, прагнули покращення рівня життя.

Москва активно нарощувала свою присутність на українському медіа ринку з метою інформаційного впливу на масову свідомість українського населення. Важливими джерелами проросійської пропаганди стали телевізійні канали – «112 Україна», «NewsOne», «Zik», якими володів соратник кума президента РФ Віктора Медведчука та колишній народний депутат – Тарас Козак. Пальма першості належала «NewsOne». Його засновником і власником став народний депутат VII і VIII скликань Євгеній Мураєв, але в 2018 р. телеканал придбав Тарас Козак. У цьому ж році він придбав і «112». Останній був одним із лідерів серед новинних каналів і слугував майданчиком для проросійських пропагандистів. Також Кремль спонсорував низку інтернет-ресурсів – «Страна.ua», «Вести», «2000.ua», «Комсомольская правда» тощо [258, с. 14,16].

Важливу роль в інформаційному впливі відігравали так звані ботоферми, які утримував наближений до Володимира Путіна російський бізнесмен Євгеній Пригожин. Британський репортер Дейвид Патрикаракос взяв інтерв'ю в одного з її працівників, який покинув їх лави. Він розповів, що мета їхньої роботи полягала в: організації новинних сайтів з доменами .ua, аби створити враження, що вебсайт український; веденні сторінки «тролів» у соціальних мережах, які мали активно поширювати або коментувати певні події тощо. Новини мали нести певні посилання, наприклад якщо українська армія взяла

під контроль певний населений пункт, вони повинні були стверджувати, що це – брехня. Також контент мав «створити уявлення, що населення південного сходу України цілком підтримує сепаратистів і ненавидить українську владу». Обсяг контенту протягом дня мав складати близько 20 статей по 800 слів. Загалом, структура ботоферми, де він працював, мала такий вигляд:

- перший поверх – відділ медіахолдингів, де функціонували фальшиві українські й російські вебсайти;
- другий – соціальні медіа, що мали створювати «меми» та відео;
- третій – блогери, які випускали фейки, наприклад, що «дітям у київських дитсадках не вистачає їжі»;
- четвертий – коментатори у соціальних мережах «Facebook», «Twitter», «Youtube», «Вконтакте» [374, с. 184-190].

Як показав аналітичний звіт «Протидія російській інформаційній агресії: спільні зусилля задля захисту демократії» 2015 р., основними каналами отримання інформації були телебачення, інтернет-ресурси та неофіційні джерела – родичі, друзі, сусіди, колеги по роботі. Порівняно з 2014 р., коли донеччани більше довіряли російським мас-медіа, на початку 2015 р. до українських каналів, як до джерела інформації щодо збройного конфлікту, довіра збільшилась. Втім надалі зросло розчарування до будь-яких джерел новин [400, с. 40], і збереглася вразливість до сприйняття жителями регіону російської пропаганди [27].

Це можна пояснити слабкою протидією української влади ворожому інформаційно-психологічному впливу, що пов'язано технічними проблемами. Росіяни окупували найпотужніші передавачі аналогового телевізійного мовлення, розташовані у Донецьку, Луганську та Ровеньках. Це створило сприятливі умови для витіснення українського контенту і налагодження власного мовлення [188, с. 287]. При Міністерстві інформаційної політики України в 2015 р. була створена міжвідомча Комісія з питань забезпечення стабільного функціонування системи національного телебачення і радіомовлення у зоні операції Об'єднаних сил та Криму. Завдяки її діяльності

встановлено 61 передавач, а також відбудовано 180 м телевежу «Краматорськ», яка у 2014 р. була зруйнована терористами. Проєкт завершили лише у 2016 р. Також було заплановано встановити телевежу у Покровську, що мала відновити українське телебачення на окупованій території у радіусі близько 70-100 км. Її вартість складала 20 млн гривень, але ці роботи не були завершені [498, с. 5-6].

Отже, масова свідомість на підконтрольній українській території еволюціонувала. Це можна прослідкувати за геополітичними вподобаннями, визнанні Росії як країни-агресора, ставленні до мови, самоідентифікації, адміністративно-територіального устрою. У порівнянні з довоєнними настроями вони стали ближчі до загальноукраїнських тенденцій. На їх зміну вплинула низка чинників – розділення Донеччини на дві частини, масштабні інвестиції, але й були процеси, які навпаки мали негативний вплив і гальмували зміну настроїв – корупція, інформаційний вплив російської пропаганди, відсутність глибоких змін у внутрішньому політичному житті регіону.

4.2. Трансформація свідомості населення на тимчасово окупованих територіях

Навесні 2014 р. керівництво Кремля не мало єдиного бачення щодо майбутнього регіону. Вторгнення регулярних військ, підписання Мінських домовленостей продемонстрували прагнення використати тимчасово окуповану територію з одного боку – для унеможливлення остаточної втрати політичного впливу на Україну, а з іншого – для підготовки до повномасштабної війни. Після проведення «виборів» 2 листопада 2014 р. Москва почала формувати владну вертикаль із повним контролем усіх сфер життя «республіки».

Зважаючи на продовження військових дій і їх локалізацію, важливим завданням для офіційної Москви було сформування боєздатної військової сили для протистояння ЗСУ. Для досягнення цієї мети була здійснена реорганізація військових сил колаборантів. Після підписання Мінська-2 останні були переведені на стандарти російської армії, а на командні посади вищої й

середньої ланки призначалися її кадрові офіцери. Останні займалися комплектуванням рядового складу із добровольців на контрактній формі. Була відновлена робота колишнього Донецького військово-політичного училища. Він випускав офіцерів для забезпечення посад нижчої командної ланки. Тоді ж створили 1-ий армійський корпус «ДНР», який, згідно з російською документацією, проходив як «резервне формування мотострілецьких військ 12-го командування резерву Південного військового округу ЗС РФ» [471].

Чисельність цих сил оцінювалася приблизно у 15 тис. бійців. Їх основу складали місцеві жителі, мотивація яких була не стільки ідеологічна, як матеріальна. Соціально-економічна ситуація стабільно погіршувалася, безробіття зростало, збільшувалася заборгованість у виплаті зарплат, а тому в уявленні чоловіків єдиним виходом з цього скрутного становища була служба в «армії». Рядовий особовий склад поповнювався з місцевих осіб, а офіцерські посади, вище командування і логістику – очолювали військові регулярних підрозділів РФ [267, с. 10, 37]. Не менш важливим, для повного підпорядкування бойовиків «ДНР» російському командуванню, була ліквідація більшості польових командирів, які командували бандформуваннями з 2014 р. [475].

Наступним кроком стала перебудова економіки. Вже з 2015 р. грошова система «республіки» перейшла на рублі, а українські гривні повністю виведені з обігу. Після підписання Указу Президента України №62/2017 від 15 березня 2017 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні додаткові заходи із протидії гібридним загрозам національній безпеці України»» на 43 українських підприємствах було запроваджене нове управління. Вони опинилися під керівництвом російської кампанії «Внешторгосервис», а їх орієнтація з українського ринку була переспрямована на російський [386, с. 2]. Його очолив український бізнесмен, який входив до мафіозного оточення Віктора Януковича «Сім'я» – Сергій Курченко. Соціально-економічне становище у «республіці», після тимчасової стабілізації й покращення економіки впродовж 2015-2016 рр., через припинення активних

бойових дій і нормалізації податкової бази, стабільно погіршувалося. Це вилилося у примусове звільнення робітників, закриття підприємств, збільшення боргів по зарплатах. Наприклад, підприємство «Внешторгосервис» станом на 2019 р. перед своїми шахтарями мало заборгованість у розмірі 8 млрд російських рублів [324, с. 13].

Низка законодавчих ініціатив Кремля поглибила інтеграцію «республіки» з РФ. Зокрема, 18 лютого 2017 р. Володимир Путін підписав указ № 74 «Про визнання в Російській Федерації документів та реєстраційних знаків транспортних засобів, виданих громадянам України та особам без громадянства, які постійно проживають на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей України». Ним визнавалися документи, які видавалися у «ДНР» [32].

А 24 квітня 2019 р. він підписав новий документ № 183 «Про визначення з гуманітарною метою категорій осіб, які мають право звернутися з заявами про прийняття до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку». Таким чином, була спрощена процедура отримання російського громадянства для жителів окупованої території, тобто відбулася так звана «паспортизація». На нього претендували, у першу чергу, «державні службовці», а потім вже власники «паспорту ДНР». Більшість прагнула його одержати через бажання претендувати на російську соціальну допомогу, пенсію, пільги, котрі більші, у порівнянні з українськими чи «республіканськими». Проте, власники російських паспортів з тимчасово окупованих територій не могли їх набути, бо не мали російської прописки. Тобто для отримання соціальних виплат та благ за російськими стандартами потрібна була російська прописка, а не «ДНРівська». Такий крок з боку Кремля не новий. Для юридичної легалізації своїх агресивних намірів він був апробований у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії, Криму, Оскільки, за російським законодавством, офіційна Москва може використовувати армію за кордоном з метою захисту своїх «співвітчизників» [476].

Не менш важливим питанням було у скільки РФ обходилася підтримка збройного конфлікту. Загалом «ДНР» – це збиткове квазідержавне формування й воно існувало завдяки дотаціям з боку Росії. В 2020 р. тогочасний віцепрем'єр-міністр з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України Олексій Резніков заявив, що його утримання обходилося росіянам у 5 млрд доларів на рік. З них близько 1,3 млрд витрачалось на громадський сектор. Це свідчило про важливість для Кремля робота зі суспільною думкою та впливом на неї [486].

Рішучі зміни відбулися в ідеологічній сфері. Як відзначено в одній з аналітичних доповідей Інституту стратегічних досліджень, офіційна Москва використовувала «ДНР» «як майданчик для нівеляції загальнонаціональної ідентичності громадян України, пропаганди ідей, спрямованих на поглиблення теперішніх регіональних, культурно-історичних, ідейно-світоглядних «ліній розколу» в українському суспільстві» [6, с. 155]. Важливе завданням було видозмінити історичну пам'ять українських громадян. Під час подій весни 2014 р. ворожа пропаганда будувалася навколо «Новоросії». Але місцевому населенню вона була чужа і не зрозуміла, бо не мало глибокого коріння у масовій свідомості. Тому пріоритетом стали радянські цінності, а орієнтиром – Донецько-Криворізьська Радянська Республіка, що мало зовсім інше конотаційне значення для місцевого населення. Загалом, за словами Ігоря Стрелкова («Гірка»), який інспірував збройний конфлікт на материковій Україні, ідеологія ОРДЛО полягала не у приєднанні цих територій до РФ, а у від'єднанні від Києва. Іншими словами, Кремль почав побудову штучної конструкції політичного регіонального квазідержавного утворення з метою його протиборства проти України [167]. Це завдання полегшувалося через те, що тимчасову окуповану територію залишила значна частка патріотично налаштованого населення. Згідно з даними Міністерства соціальної політики України, станом на 2016 р. виїхало близько 1,8 млн ВПО. А до Росії, своєю чергою, – близько 1 млн біженців. Варто відзначити, що ці цифри включають

жителів Донецької, Луганської областей та Автономної Республіки Крим [448, р. 140].

Російською пропагандою займалася широко розгалужена система – «інститути державної влади», серед яких варто виділити «Министерство информации ДНР», яке й формувало інформаційне поле, ЗМІ, соціальні мережі, зокрема, «ВКонтакте», «Одноклассники», «Twitter», «YouTube», «Telegram-канали» тощо [234, с. 145-146]. Важливу роль відігравали інформаційні ресурси. Їх основу склали телевізійні канали «Оплот», «Оплот 2», «Новороссия», «Первый республиканский» та «Юнион», котрі служили ретрансляторами для антиукраїнських посилань. Основні тези, які вони поширювали, зводилися до того, що українська влада не прагне миру, нею керують «націоналісти», «фашисти» та олігархи, вона перебуває під зовнішнім керівництвом, РФ – не сторона конфлікту, а для миру потрібні прямі перемовини з бойовиками тощо [271, с. 2-3]. Проте більшість жителів віддавала перевагу і дивилася в основному російські канали: «Первый канал», «РЕН ТВ», «СТС», «Россия 1», «Россия 24», НТВ та інші [24].

Пріоритетом у напрямку, щодо змін думок українського населення була робота з дітьми та молоддю. Це було обумовлено їх фізико-психологічними особливостями, які перебували на стадії формування й легше піддавались пропаганді. До того ж з них можна було виховати ідеологічно вмотивованих прихильників «ДНР». Зауважимо, що станом на кінець 2014 р. в «ДНР» залишилося біля 500 тис. українських дітей [290, с. 200]. Молодь для кураторів Кремля виступала «одночасно об'єктом та суб'єктом пропагандистської діяльності» [234, с. 147]. Для підлітків у школах запровадили «кадетські школи». Також функціонував кадетський корпус ім. Захарченка. У них із 7-ми років системно впливали на свідомість дітей, оскільки вони вивчають вигадану «історію республіки», військову справу, тут також прищеплювалася ненависть до всього українського [486]. Серед утворених воєнізованих організацій варто виділити «Молодую гвардію – Юнармію». Членами останньої могли стати всі,

хто бажає, віком від 8 до 35 років. Її мета полягала у військовому-патріотичному вихованні молодого покоління [485, с. 45].

«Республіка» створила мережу організацій для системного виховання молодого покоління за радянським зразком. Для дітей віком від 7 до 10 років функціонували «Орлята», від 10 – до 14 – «Захарівці» та «Молода республіка». Серед них слід виокремити останню, оскільки станом на 2016 р. вона мала понад 7 тис. активістів, 37 штабів в усіх містах та районах «республіки», 338 первинних осередків у закладах освіти [234, с. 147]. Також окремим напрямком роботи для окупантів стали дитячі воєнізовані табори. Станом на 2016 р. у «ДНР» їх діяло 165, де вони проходили систематичне ідеологічне виховання та військову-патріотичну підготовку [377, с. 27].

Серед молоді проводилась регулярна пропагандистська робота під час масових заходів, у навчальних закладах, військово-патріотичних літніх таборах. Тут діти проходили військовий вишкіл з володіння зброєю та основ військової тактики. Як відзначила представниця омбудсмена України, «вони розгорнули цілу мережу таборів», в яких прищеплювали «любов до «руського мира» і ненависть до українців, до України» [315, с. 3; 489] (*Див. Додаток М*).

Відбувалася тотальна політико-ідеологічна й соціокультурна русифікація молоді. Важливу роль у цьому відіграли навчальні програми у загальноосвітніх закладах. Вони зазнали істотних змін, оскільки були перероблені під російські стандарти. Зокрема у програмах був відсутній предмет «Історія України», а замість нього викладали «Історію рідного краю» та «Історію Росії». В освітньому процесі здебільшого використовували підручники з РФ, але шкільні бібліотеки також поступово поповнювалися книгами, виданими вже в «ДНР». Так, для студентів підготовлений новий підручник з історії, який містив окремий розділ «Новейшая история Донбасса 2014-2017 гг.». Також слід взяти до уваги, що у «республіці» народжувалися діти, які вже були відторгнуті від України і зростали у ворожому середовищі. На думку автора, це зробило з них «втрачене покоління» [503].

Ситуація з дорослим населенням була інша. На нього Кремль намагався вплинути різними способами. Як відзначила «Східна правозахисна група», останній «не обмежується лише пропагандою, а й активно фінансує політичні проекти». Таким чином, ним була створена розгалужена система псевдополітичних структур. Серед них важливе місце займала «Донецкая Республика». До її складу входило близько 210 тис. членів. На останніх «виборах», проведених 11 листопада 2018 р., її керівник Денис Пушилін отримав 60,85% голосів, залишившись у результаті на посаді очільника «ДНР». На них члени «Донецкой Республики» отримали 72,5% голосів, або 74 «депутатських мандата». Іншою важливою політичною силою, що отримала 26% голосів виборців і 25 «депутатських мандатів», став «Свободный Донбасс». До лав останнього долучилося близько 110 тис. активістів [236, с. 27, 30, 47].

На відміну від дітей, дорослі могли виїхати, проте вони залишилися під окупацією з різних причин – економічних, побутових, соціальних, дехто – з ідеологічних. Їх свідомість також перебувала під потужним інформаційним впливом, але вона формувалася в інших умовах і не так легко піддавалася обробці, як у молодого покоління. Тому по ту лінію залишилися навіть ті, хто були прихильниками України. Показова історія донецького журналіста Станіслава Васіна, який не виїхав, бо мусив доглядати за своїми рідними. Цю категорію він назвав «залишенцями». На його думку, це ті, «котрі, всупереч усьому, залишаються тут, в окупації, з українськими поглядами» [262, с. 2].

Луганський соціолог Ілля Кононов для характеристики цієї ситуації запропонував термін «луганський синдром» [479]. Хоча, на думку автора, коректніше було б використовувати «донбаський синдром», оскільки у такому ж становищі перебували і донеччани, а не лише луганчани. Під цим визначенням Ілля Кононов розумів «аномічну переорієнтацію значних мас населення регіону на агресора з метою пошуку безпеки». Це – явище психологічне й ситуативне і якщо на українській території воно зникло, то на окупованій, навпаки, стрімко розвивалося [443, р. 176].

Наскільки змінилися настрої й погляди мешканців на окупованих теренах, дають можливість прослідкувати соціологічні опитування. Дослідження, проведене німецьким центром східноєвропейських та міжнародних досліджень Берлінського університету імені Гумбольдта у 2016 р., прагнуло зрозуміти, «чи відображається зростаюча фізична та політична відстань між двома частинами Донбасу в житті місцевого населення, його ідентичності та позиціях».

На запитання «Як змінилася ваша ідентифікація протягом 2013-2016 рр.?» на окупованій території частка тих, хто відчував себе більше «росіянами», склала 26,1% респондентів, тих, хто – «українцями» – 8,5%, українцем і росіянином – 20,4%, а тих, хто в результаті війни не зазнав жодних змін в ідентичності, було 45%. Продовжуючи аналіз самоідентифікації, 54% опитуваних повідомили, що за останні роки почали себе менше відчувати українськими громадянами, 8%, навпаки, – більше, а 38% не побачили жодних змін. Таким чином, під впливом потужної ідеологічної обробки масова свідомість українського населення ОРДЛО почала зазнавати змін. Порівняно з довоєнними відчуттями, вони менше асоціювали себе з українцями.

Важливими є погляди щодо причини збройного конфлікту на Сході України. 50,3% учасників опитування вважали це результатом втручання Заходу, 11,3% відповідальність за його ініціювання покладали на Україну, 9,2% – на РФ, а 29,2% розцінювали як реакцію донеччан на дії української революційної влади. Ставлення до Мінського процесу було досить неоднозначне, оскільки на запитання «Чи згодні ви з Мінським договором?» 45,5% опитаних не погоджувалися, 23,7% – абсолютно згодні, 21,3% – швидше погоджувалися, 9,5 – не визначились. Не змінилися лише їх геополітичні настрої через те, що 18,2% не були проти вступу України в ЄС, а 81,8%, – навпаки. А стосовно вступу до НАТО, відповідно, 6,9% і 93,1%. Отримані результати свідчать про віддзеркалення у думках місцевого населення основних тез відносно витоків російської агресії, які поширювалися кремлівськими рупорами з 2014 р. [72]. Не змінились геополітичні орієнтації, які зберегли стійкість у

порівнянні з попередніми роками, бо в 2013 р. на Сході України приєднання до Європейського Союзу підтримувало 18,4% [71].

Іншим питанням, яким цікавилися соціологи, було ставлення до статусу «ДНР/ЛНР». Як показало опитування вищезгаданого німецького центру, в 2016 р. 35% респондентів бажали особливого автономного статусу у складі України, 20,6% – повернутися до складу контрольованої території на попередніх умовах, 33% – особливого автономного статусу в складі РФ, а 11,4% – стати частиною Росії без автономного статусу. У 2017 р. показники, відповідно, виглядали наступним чином: 31%, 23,5%, 27,2% й 18,3%. Прослідковується тенденція до прагнення жителів тимчасово окупованих територій в отриманні автономного статусу, чи то у складі України, чи то у складі РФ. У цьому випадку показники майже не відрізняються. Це свідчить про те, що з часом вони все більше сприймали свою «окремість» або «самостійність» і згодні були ввійти чи повернутися до складу України лише на автономних засадах. Проте нез'ясованим залишається питання, що учасники опитування розуміють під словом «автономія» – лише розширення соціально-економічних прав чи політичних, ідеологічних, соціокультурних.

Ці цифри можна порівняти з іншим дослідженням, проведеним на замовлення Міністерства інформаційної політики України. Отож, в 2016 р. 31% респондентів прагнули особливого автономного статусу у складі України, 3% – підтримували економічну блокаду неконтрольованої території, 6% – виступало за продовження військових дій до повного повернення втраченої території під контроль України, 47% – надання незалежності «ДНР/ЛНР», 13% – не знали, що сказати. В 2017 р., відповідно, відповіді були такими: 43%, 2%, 1%, 43%, 11%. Інші показники лише демонструють незначні розходження з попередніми у питанні повернення тимчасово окупованих територій до складу України. Водночас відомості щодо їх незалежності підтверджують авторську думку про поширення усвідомлення себе окремою «державою», яке підтримує майже половина учасників опитування. Тобто російська пропаганда поступово

досягала свою мету – ментально відокремлювала цю територію від України [270, с. 9].

Найбільш ґрунтовне дослідження настроїв на тимчасово окупованих територіях було проведене в 2019 р. «New Image Marketing Group» на замовлення Українського інституту майбутнього та газети «Дзеркало тижня». Як зазначалось, у ньому похибка даних може сягати близько 9%, що дуже багато для соціологічних опитувань, а тому його аналіз автором зроблено без демонстрацій цифр [443, р. 177].

Спочатку розглянемо блок відповідей, які стосуються самоідентифікації й соціально-економічних проблем. Майже половина мешканців цих територій станом на 2019 р. вважали себе громадянами України й така сама ж кількість – громадянами невизнаних республік. Разом із тим, зважаючи на зміни у законодавстві РФ і доступність в отриманні російського громадянства, більшість не прагнула його отримати. Майже ніхто не висловив бажання залишити «республіку», але якби виїжджали, то перевага була на користь РФ. В Україну готові були переселитися лише у випадку стабільної роботи, можливості орендувати житло або його придбання. Щодо виїзду до сусідньої держави, то питання з житлом не ставилося так гостро, а пріоритет – стабільний заробіток. Це може свідчити про небажання залишатися в Росії, а перебувати там лише на умовних заробітках.

Серед переваг для виїзду в Україну називали такі: немає війни, визнання країни, юридична сила документів, функціонування банківської системи, наявність перспектив, відсутність дефіциту з ліками, можливість купувати іноземні ліки, якісні та смачні продукти харчування, покращення інфраструктури населених пунктів. А з недоліків відзначали високі комунальні тарифи, завищену орендну плату, несправедливе підвищення пенсій (одним категоріям підняли істотно, іншим – «на копійки»), проведення медичної реформи, дороговартісне медичне обслуговування.

Усі скаржилися на складне соціально-економічне становище в «ДНР», яке, порівняно з попереднім періодом, змінилося у негативний бік і було

пов'язане з безробіттям, складністю працевлаштування. Проте з'явилися і позитивні зміни, які відмічали учасники опитування – це низькі комунальні тарифи. Стосовно покращення свого становища, то настрої були песимістичними, оскільки ніхто не вірив, що у ближчому майбутньому ситуація зміниться.

Інший блок питань стосувався збройного конфлікту. Майже всі опитані розцінювали дії агресора в Криму як «законні», з метою захисту російськомовних громадян, відчужених Україною. Абсолютна більшість не вважала його міждержавним протистоянням між Україною й Росією, а повністю погоджувалися з тим, що це – «громадянська війна». Відповідальність за неї покладали на революційне керівництво України, США, активістів з Майдану, ЄС, владу на чолі з Віктором Януковичем. Останнього вважали винним у тому, що він не розігнав Майдан, як це відбувалося при заворушеннях у РФ та Білорусії, й таким чином, не придушив конфлікт у зародку. Загалом, головною причиною конфлікту вважали саме тогочасні геополітичні процеси.

Респонденти також висловили своє бачення того, які ж цілі переслідують сторони конфлікту:

- **Україна** прагне повернути території, але не людей, оскільки останні не бачать, щоб вона хотіла покращити умови життя; відмити кошти, щоб збагатитися на війні; отримати додаткові дотації від Заходу;
- **РФ** хоче захистити власні інтереси й територію, щоб не допустити війська НАТО на своїх кордонах; створити «буферну зону» для протистояння США; відвернути увагу від окупації Криму; відстояти інтереси донеччан від націоналістично налаштованих українців. Крім того, учасники опитування зазначили, що «у 2014 р. вони були сповнені сподівань увійти до складу Росії, саме з цією метою брали участь у референдумі», але їхні сподівання не справдилися;
- **Захід** має на меті створити буферну зону, яка буде відстоювати його інтереси у протистоянні з Росією; розміщення баз НАТО ближче до неї; захоплення останньої та її ресурсів; розчленування України та її сусіда;

- «ДНР/ЛНР» хочуть здобути своє визнання і приєднатись до Росії; повернутися до складу України на федеративних правах; протистояти поширенню «бандерівської ідеології»; захистити право розмовляти російською мовою.

Відносно подальшої долі «республіки» абсолютна більшість респондентів прагнула приєднатися до складу сусідньої держави у будь-якому статусі. Повернення в Україну для них також прийнятний варіант, проте винятково на федеративних умовах. Для того, щоб врегулювати конфлікт, Україні варто зробити наступні кроки: внести зміни до Конституції України (особливо щодо адміністративно-територіального устрою); надати особливий статус з можливістю приймати власні закони; присвоїти російській мові статус державної; українській владі скасувати «націоналістичну бандерівську ідеологію».

Серед найбільших страхів на випадок повернення в Україну серед учасників опитування були: фізична розправа, репресії з боку націоналістично налаштованих українців, висилка в табори та тюрми, клеймо «ворог», відібрання майна. Разом із тим, всі зазначали, що «ДНР/ЛНР» самостійно не здатні завдати поразки українській армії [24].

Масова свідомість на тимчасово окупованих територіях зазнала істотних трансформацій, порівняно з довоєнним періодом та у співставленні з думками на підконтрольній українській владі частині. РФ захопивши частину Донеччини сформувала на цій території власну окупаційну адміністрацію під вивіскою «ДНР». Тут вона утворила ментальний анклав з метою зміни уявлень українського населення та його ментального відокремлення від України. Як показали соціологічні опитування Кремль на цій ниві досягнув значних результатів. Тому подальше перебування ОРДЛО під російською окупацією лише поглиблюватиме цю тенденцію, а з українських дітей виховуватиме ідеологічних борців за ідею «республіки».

4.3. Урегулювання збройного конфлікту крізь призму масової свідомості донеччан на підконтрольній території України

Військова інтервенція регулярних частин ЗС РФ у серпні 2014 р. продемонструвала, що звільнення території на Сході України збройним шляхом призведе до прямих агресивних дій з боку Кремля. Тому українська влада обрала дипломатичний курс для врегулювання збройного конфлікту. Його ефективність викликала сумніви, оскільки повернення і реінтеграція цих територій були комплексним процесом, який мав би складатися з багатьох компонентів. Переговори – це один з сегментів, який давав можливість працювати над іншими – здійсненням реформ, соціально-економічними перетвореннями, нарощенням військової потуги, посиленням «м'якої сили» в прифронтовій та фронтовій зонах тощо. Повне виконання Мінських домовленостей несло загрозу національній безпеці України. Соціологічні опитування показують, що завершення війни – питання, що найбільше хвилювало всіх українців, не лише донеччан. Через те будь-яка влада змушена була шукати шляхи його вирішення. Для цього важливо враховувати позицію й місцевих жителів.

Урегулювання збройного конфлікту стабільно займало у масовій свідомості донеччан надзвичайно важливе місце. Абсолютна більшість вважала прийнятним для досягнення миру саме дипломатичні, а не військові методи та засоби [54; 55]. Опитування, проведене на Донбасі в 2015 р., показало, що 27% респондентів вважали необхідним розширити формат переговорів із залученням США й окремих держав Європи, 27% – виступали за прямі переговори з РФ без інших міжнародних учасників, 17,4% – за прямі переговори з представниками «республік», 13,9% – підтримували збереження «нормандського формату», 14,7% – важко було відповісти. Тобто, місцеві жителі відразу скептично поставилися до Мінського процесу й були впевнені, що він не принесе бажаний мир [248, с. 110-111]. На запитання «Ви вірите чи не вірите, що виконання Мінських домовленостей дозволить встановити мир на Донбасі?» лише 7,3% – безумовно в це вірили, 19,5% – скоріше вірили, 53,7% –

вважали навпаки, бо, на їх думку, вони повністю або частково не виконувалися, 19,5% – не визначились [55]. Зміст Мінських домовленостей знали лише 9% респондентів, 40% – не читали його, а 51% – ознайомлені з ним поверхнево або чули про це в ЗМІ. Це свідчить про те, що формування думок відбувалося через суб'єктивну соціальну реальність на основі власного сприйняття зовнішнього світу. Значний вплив на ці процеси мали тези, які поширювали інформаційно-комунікативні канали [63, с. 37].

В 2015 р., коли активні бойові дії лише почали стихати, місцеве населення прагнуло найскорішого настання миру. Це відобразалось у його настроях і в методах встановлення. 59,5% учасників опитування на Донбасі погоджувалися на будь-які компроміси – з ким завгодно і про що завгодно, 34,9% – були згодні на компроміси, проте не на всі, інші – не знали, що відповісти. Дві третини вважали, що припинення війни можна досягти або шляхом надання особливого статусу «республікам», або запровадженням федеративного устрою в Україні. Також більшість опитаних важливою умовою миру називали успішну відбудову нормального життя на території, підконтрольній українським органам влади. 28,8% прагнуло повернення тимчасово окупованих територій до складу України на попередніх умовах, а майже половина допускали можливість надати їм або автономію, або більше незалежності від офіційного Києва шляхом проведення децентралізації [57].

Аналогічні дані за 2015 р. щодо політичного майбутнього «ДНР/ЛНР» отримала Соціологічна група «Рейтинг». Так, 31% респондентів відповіли, що «республіки» мають бути частиною України на довоєнних умовах, 28% – підтримували розширення їх повноважень унаслідок реформи децентралізації, а 13% – надання їм особливого статусу, 8% – стати частиною Росії, решта – інші відповіді або не визначились [18, с. 23].

Таким чином, в 2015 р. більшість учасників опитувань для врегулювання конфлікту погоджувались на будь-які умови агресора. Такі настрої були обумовлені активними бойовими діями, які призвели до масштабних руйнувань житлового фонду, об'єктів критичної інфраструктури і жертв серед цивільного

населення, та прагненням повернутися до нормального психологічного стану людей, який проявлявся у бажанні вижити й зберегти традиційний уклад життя. Разом із тим, слід відзначити, що попри такі уявлення, одна третина опитаних вважала, що тимчасово окуповані території мають бути повернені без змін їхнього попереднього статусу.

Надалі настрої мешканців еволюціонували. Зміни були зафіксовані вже в 2016 р., оскільки, порівняно з минулим роком, збільшилася кількість прихильників повернення тимчасово окупованих територій до складу України на тих же умовах, що й раніше. Їхня частка складала 42,3% респондентів, а одна третина була не проти надання їм більше повноважень, ніж у довоєнний період. Стабільною залишалася думка відносно встановлення миру шляхом відбудови нормального життя на контрольованій території. Одна третина опитаних вважала, що для настання миру також варто змусити Кремль припинити втручатися у конфлікт [22].

Поступово змінювалися погляди у ставленні до допустимих компромісів. В 2017 р. скоротилася частка тих, хто готовий був у Донецькій області на будь-які умови задля досягнення миру. Вона склала 43,9% опитаних. А тих, хто прагнув компромісів на певних умовах, – 39,3%. Порівняно з 2015 р., зменшилася частка перших, а других залишилася стабільною [13]. Серед прийнятних умов для досягнення миру називалися наступні: ухвалення закону про нейтральний та позаблоковий статус України; внесення змін до її Конституції щодо надання російській мові статусу другої державної; закріплення в Основному Законі особливого статусу «ДНР/ЛНР». А серед недопустимих: проведення місцевих виборів на умовах, які вимагали бойовики; формування місцевої поліції, судів і прокуратури в «ДНР» винятково з місцевих представників; повна амністія для всіх без винятку [30].

Умови мирного врегулювання збройного конфлікту, нав'язані Україні під силовим тиском з боку Росії, були неприйнятні для виконання, оскільки несли загрозу національній безпеці. Таким чином, за визначенням директора Інституту зовнішньополітичних досліджень Григорія Перепелиці, було

встановлено «гібридний мир». Це «заморозило» дипломатичні переговори, а конфлікт перейшов у режим різного ступеня інтенсивності [380, с. 767]. Такий розвиток подій призвів до хибного переконання місцевого населення у тому, що тогочасна влада на чолі з Президентом України Петром Порошенком не бажала встановлення миру.

Така думка навіювалася низкою чинників: гучними корупційними скандалами на місцевому рівні; непродуманою політикою в регіоні; споживацьким пануванням російських інформаційних ресурсів серед донеччан через слабкий вплив на масову свідомість українських медіаресурсів; спадом активності на дипломатичній ниві тощо [248, с. 112].

Аналогічне сприйняття прослідковується й у соціологічних опитуваннях. Дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова, продемонструвало, що станом на листопад 2018 р. 56,6% респондентів на Донбасі винуватцями збройного конфлікту вважали тогочасну українську владу і лише 22,5% – Росію. Попри те, що половина учасників опитування погоджувалася з тим, що остання є однією зі сторін конфлікту. Крім того, 33,6% підтримували думку, що вона постачає зброю «республікам», 27,1% – керує їх політичними і військовими діями, а 23,3% – не заперечували участь регулярних частин російської армії у бойових діях на боці «ДНР» [36].

В 2018 р. на замовлення «Кальміуської групи» дослідницька компанія «GfK Ukraine» провела опитування з метою з'ясування, яким шляхом можна досягнути миру. Воно показало: донеччани абсолютно неприйнятним вважали його завершення військовим шляхом з будь-якого боку. Так само критично оцінювалися шанси примусити Кремль піти на поступки шляхом посилення санкцій, оскільки в ефективність такого кроку вірили лише 33% опитаних. 61% респондентів вважали абсолютно неприйнятним надання згаданим територіям особливого статусу, а 33%, навпаки, – за його надання. За їх повернення на тих умовах, які мають решта областей України, виступало 77%, проти – 11% [361, с. 4].

Співсталення з даними інших соціологічних опитувань демонструють майже однакову тенденцію і надалі. Соціологічна група «Рейтинг» в 2019 р. опублікувала наступні цифри: 50% респондентів стверджували, що невизнані «республіки» мають повернутися до складу України на умовах, в яких перебували до окупації Росією, 31% – підтримали надання особливого статусу, решта – інші відповіді або не відповідали [21, с. 68].

Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова у тому ж році також провів опитування, у ході якого 35,5% підтримали повернення тимчасово окупованих територій на тих самих умовах, що були раніше, 24,4% – на правах децентралізації, 17,9% – не проти були, аби вони отримали автономію, 3,9% – вийшли до складу Росії, решта – інші відповіді або важко відповісти. Таким чином, усі дослідження різних центрів демонструють стале ставлення щодо політичного майбутнього «республік» – повернення до складу України без будь-якого особливого статусу [53, с. 115]. Також стабільною залишилася позиція щодо досягнення миру за будь-яку ціну й на умовах компромісних рішень, але не на всіх. Не змінилися погляди стосовно рішень, які могли б встановити мир. Серед них провідні позиції, як і раніше, продовжували займати такі: успішна відбудова нормального життя на територіях, контрольованих Україною, та змушення Росії припинити втручання у конфлікт [61].

Прихід до влади Володимира Зеленського активізував переговорний процес, оскільки останній під час передвиборчих перегонів обіцяв принести мир. Для досягнення цієї мети він надав собі рік. Тому дослідження соціологічної групи «Рейтинг» продемонструвало, що за прямі контакти з РФ задля мирного врегулювання збройного конфлікту виступало 77,4% опитаних, проти – 14,2% [64, с. 24-25]. Це свідчило про значне збільшення частки тих, хто виступав за прямі переговори між офіційними Києвом і Москвою. Зміна таких тенденцій обумовлювалася тим, що з української влади пішли особи, які у масовій свідомості донеччан асоціювались як винуватці збройного конфлікту, і

прийшли ті, хто, на думку мешканців краю, спроможні були встановити мир [248, с. 113].

Дослідження громадської думки, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 4 по 19 листопада 2019 р., зафіксувало наступне: 21,4% учасників опитування розцінювали збройний конфлікт як «громадянський»; 20,8% – як «внутрішній», де одну зі сторін підтримує Кремль; 24,3% – як російську агресію; 17,2% – як війну між РФ і Заходом на території України; 16,3% – інше або не змогли відповісти. Таким чином, спостерігався когнітивний дисонанс у масовій свідомості, що свідчив про нерозуміння реального усвідомлення процесів, які відбувалися на Сході України. Стосовно мети, яку переслідує «республіка» у своїй «боротьбі», то одна третина респондентів вважала, що вона захищається від загрози знищення з боку «бандерівців» та нав'язування української ідентичності російськомовному населенню. Друга третина – задля об'єднання з Росією або заробляння грошей, які платять остання. Решта опитаних вказала інші причини – перерозподіл власності на свою користь, реставрація форм життя радянських часів тощо.

Для досягнення миру 18,4% респондентів на Сході України готові були погодитися на будь-які компроміси, проте абсолютна більшість, навпаки, – йти на останні лише на певних умовах. Прийнятними серед них були: ухвалення закону про нейтральний і позаблоковий статус України та внесення змін до Конституції щодо надання російській мові статусу другої державної; половина учасників опитування підтримала закріплення в Основному Законі «особливого статусу» «ДНР/ЛНР». Разом із тим, слід зауважити, що у відповіді на запитання «Які рішення, на Вашу думку, слід ухвалити, щоб на Донбасі встановився мир?», то надання «особливого статусу» підтримували 26%, оскільки 44,9% вважали, що миру можна досягнути, якщо здійснити відбудову нормального життя на контрольованій Україною території; 23,5% – надання російській мові статусу другої державної; 20,3% – змусити РФ припинити втручання у конфлікт, решта – інше [67]. Тобто, для того, щоб війна припинилася, половина

респондентів готові змиритися з наданням «республіці» «особливого статусу», проте, на їх переконання, це бойові дії не зупинить. Серед неприйнятних умов слід виділити такі: проведення місцевих виборів на умовах, які вимагають бойовики; формування місцевої поліції, судів і прокуратури у «ДНР» винятково з місцевих представників; повна амністія для всіх без винятку. У цьому питанні спостерігалася стала стабільність протягом усіх років [248, с. 114].

9 грудня 2019 р. у Парижі відбулася зустріч «нормандської четвірки», в рамках якої вперше віч-на-віч зустрілися новообраний Президент України Володимир Зеленський і Володимир Путін, з метою провести нові переговори. Проте донеччани цей крок оцінили скептично, оскільки на запитання «Як Ви вважаєте, переговори президента В. Зеленського з президентом В.Путіним на зустрічі у нормандському форматі (Україна, Росія, Німеччина, Франція) – це швидше успіх, поразка, чи ані успіх, ані поразка?», 37% з опитаних вважали успіхом, а 49% не сприйняли цю зустріч ні як успіх, ні як поразку [62, с. 28].

Дипломатичні кроки Президента України не вплинули на позицію Кремля, який не мав на меті шукати компромісу з українською державою. Тому після невдачі Володимир Зеленський повернувся до позиції попередньої влади на чолі з Петром Порошенком. Це вплинуло на зміну поглядів місцевого населення, бо воно переконалося у тому, що саме Росія не хоче шукати компромісу для настання миру.

Висновки до розділу IV

Отже, характеристика настроїв на підконтрольній Україні території демонструє зміну поглядів у масовій свідомості донеччан, порівняно з довоєнними уявленнями. У рамках дослідження ґрунтовно були розглянуті геополітичні орієнтації. Розділення території Донеччини на дві частини значно зменшило частку прихильників приєднання до російських політичних й економічних проектів. Також серед населення поступово почало зростати сприйняття РФ як країни-агресора. Відносно інших суспільно-політичних маркерів – ставленні до мови, самоідентифікації, адміністративно-територіального устрою, то тут Донеччина вперше з часів незалежності мала позитивну динаміку, яка не відрізнялася від загальноукраїнських тенденцій.

Ці зміни відбувалися у складних умовах. Встановивши «гібридний мир», українська влада залучила значні кошти для відновлення краю. Це покращило стан соціальної інфраструктури, але не змінило загальної економічної тенденції. Порівняно з довоєнним періодом її стан погіршився. На це вплинули як російсько-українська війна, так і не проведення структурних реформ. Корупційні скандали також поглибили розчарування та песимістичні настрої. До того ж масова свідомість перебувала під постійною атакою ворожого інформаційного впливу, намагаючись ці настрої посилити.

Думки та настрої населення на тимчасово окупованих територіях зазнали істотних змін, порівняно з тими, що панували на контрольованій частині. РФ, відторгнувши частину Донеччини, під виглядом «ДНР» утворила власну окупаційну адміністрацію. Їй вдалося запровадити ментальний анклав з метою генерування власної суспільно-політичної та соціокультурної матриці українського населення під цінності «руського мира». Мета цих всіх заходів полягала у ментальному відторгненні цих територій від України. Як показав аналіз змін в ОРДЛО, що у цьому Росія досягнула значних успіхів.

Опрацювання, аналіз та порівняння джерел продемонстрували: врегулювання збройного конфлікту було найважливішим питанням, яке

хвилювало донеччан з 2014 р. Місцеві жителі категорично виступали проти вирішення його силовим методом, підтримуючи винятково дипломатичні заходи. Шляхи його досягнення мали еволюційний характер: від підтримки більшістю учасників опитування миру за будь-яку ціну – до компромісів, але не на будь-яких умовах, оскільки існували «червоні лінії», які, на їх думку, не варто було перетинати. Більшість респондентів виступала проти надання цим територіям особливого статусу, а прагнула, щоб останні повернулися на тих умовах, у яких перебували інші регіони. Також вони не підтримували умови російсько-окупаційних військ щодо проведення виборів на цих територіях і досить скептично оцінювала мінські переговори, бо бачила їх неефективність.

ВИСНОВКИ

Важливою складовою російсько-української війни було використання елементів гібридної війни, які дали можливість Кремлю сформувати російські окупаційні адміністрації під виглядом «ДНР/ЛНР». Основна мета гібридної війни полягала в атаці проти масової свідомості українського населення, особливо жителів Донеччини, які були найбільш вразливою ціллю. Таким чином у результаті здійсненого дослідження зроблені наступні висновки:

1. Аналіз історіографічного доробку дозволив з'ясувати, що російсько-українська війна викликала до себе жвавий інтерес українських і закордонних дослідників різного спрямування. Значний пласт досліджень присвячений проблемам переосмислення нового характеру сучасних війн, які стають більш гібридними, а не конвеційними, геополітичним змінам та особливостям міжнародних відносин, рефлексії російсько-українських відносин в історичному вимірі, розбору військових дій тощо. Водночас реакція місцевого населення на агресію Росії проти України та зміни у масовій свідомості донеччан в умовах війни не отримали належного висвітлення. Тому автором була вибрана саме ця проблематика для наукового дослідження.

Варто відмітити, що у рамках дисертації автор не зміг охопити весь спектр проблематики тому більш ґрунтовних досліджень потребують такі питання як – поведінка місцевої влади навесні 2014 р. та чиники, які могли на неї впливати (партійна приналежність, економічні інтереси, світогляд тощо); особливості спротиву донеччан проти російської агресії, так як більшість науковців свою увагу приділили на розкриття діяльності проросійського руху, що хибно складає враження про переважання проросійських настроїв у регіоні; вплив еміграційних процесів з Донеччини через війну на зміну думок місцевого населення; трансформації на тимчасово окупованих територіях в усіх сферах життя.

Досить репрезентативна джерельна база, яка представлена такими джерелами – нарративними, матеріалами періодичної преси, статистичними

даними. Звичайно, що через об'єктивні причини, зокрема, не завершеність історичного процесу, не всі джерела стали доступними для використання у рамках дослідження. Проте, завдяки застосуванню широкого набору наукового інструментарію, що передбачав використання загальнонаукових, міждисциплінарних і спеціальних історичних методів – історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, аналіз, синтез, контент-аналіз, порівняльний, критичний аналіз джерел, метод усної історії, та досягнень наукових досліджень автору вдалося виконати всі поставлені завдання.

2. Доведено, що Донбас був штучно сконструйованим регіоном, який поєднав у собі території, які межували між кочовими й землеробськими цивілізаціями, між заселеними й неосвоєними землями, між свободою й терором. Його сучасну основу було закладено у другій половині ХІХ століття, коли завдяки своїм багатим природним ресурсам він став економічним районом. У цей період було закладено не лише його соціально-економічний характер, а й етнічну структуру, що утворилася навколо українсько-російської біетнічності. Екстенсивне викачування природних надр призвело до виснаження економічного потенціалу. Донбас потребував структурних реформ з переглядом спеціалізації традиційних галузей. Проте вони не були проведені. Це спричинило занепад провідних галузей, соціальної інфраструктури, масового безробіття, зубожіння місцевого населення. Тому донеччани втративши свою економічну значущість прагнули покращення свого соціально-економічного становища.

3. З'ясовано, що розпад СРСР спричинив світоглядну дезорієнтацію жителів Донеччини. Відсутність програми «українізації» й побудови монолітної політичної нації поглибило регіональну самоідентифікацію в усіх регіонах України. Втім тут вона мала яскраво виражений політичний підтекст, обумовлений боротьбою місцевої влади з центром задля контролю над промисловою базою. Своєрідну роль у цьому відіграла Партія Регіонів, оскільки у своїй політичній боротьбі за владу впродовж багатьох років впливала на масову свідомість донеччан формуючи відповідні погляди та

думки. Вона сприймалась як «своя», тому на неї покладали сподівання щодо покращення свого соціально-економічного становища. Проте її прихід до влади не виправдав очікувань, а лише посилив протестні настрої.

4. Показано, що зневіра від управління Партії Регіонів, кількомісячна інформаційна кампанія із дискредитації учасників Майдану, самоусунення Віктора Януковича від влади спровокували суспільно-політичні виступи. Цим скористалися, з одного боку, місцеві проросійські сили, які хотіли приєднання регіону до Росії, а з іншого – місцева влада, котра намагалася зберегти свій вплив для переговорів з офіційним Києвом. Як показала низка соціологічних опитувань, більшість респондентів прагнула залишитись у складі єдиної України. Тому місцеві патріоти виступили проти проросійських сил, але останні завдяки військовій інтервенції РФ зуміли опанувати ситуацію та схилити її на свою сторону. Таким чином Кремлю вдалося під вивіскою «ДНР» сформувати власну окупаційну адміністрацію для відторгнення цих територій від України.

5. Проаналізовано контент низки регіональних часописів для більш ґрунтовного розуміння з одного боку – інформаційного наповнення засобів масової комунікації, а з іншого – смисли та меседжі, які посилялися у масову свідомість населення. Висвітлення місцевими виданнями суспільно-політичних протестів та російської агресії було абсолютно різним – від відверто проросійського контенту, до проукраїнського, з еволюцією матеріалів у залежності від розвитку подій. Встановлено, що позиція видань залежала від багатьох чинників, серед яких варто виділити: позицію власника/редактора та розвиток суспільно-політичних та військових подій.

6. Визначено, що на підконтрольній території України масова свідомість донеччан еволюціонувала, порівняно як з довоєнними уявленнями, так і у порівнянні з тимчасово окупованими районами. У рамках дослідження ґрунтовно розглянуто геополітичні орієнтації, сприйняття РФ як джерело загрози для України, ставлення до державної мови, самоідентифікації, адміністративно-територіального устрою регіону. Тут відзначено позитивну

динаміку: зросла кількість прихильників європейського зовнішньополітичного курсу та значно зменшилась частка прихильників російських глобальних проєктів; поступово зростало сприйняття Росії як країни-агресії; збільшилась частка самоідентифікації себе з Україною, а не регіоном; зросла прихильність до єдиної державної мови та унітарної держави. Загалом настрої донеччан не відрізнялися від загальноукраїнських тенденцій. Відмічено складність цих трансформацій через складність соціально-економічних та політичних процесів у регіоні, а також потужному інформаційно-пропагандистському впливу Росії.

7. Простежити настрої населення на тимчасово окупованих територіях складно з об'єктивних причин – втрата нею своєї інформаційної суб'єктності. Це навіть породило гостру полеміку серед соціологів у доцільності проведення таких опитувань. Проте, як вдалося з'ясувати, вони трансформувалися, порівняно з тими, що панували у довоєнний період, так і на контрольованій українською владою території. Кремль організував закриту ментальну територію з метою формування нової ідеології, яка охопила усі сфери життя, щоб змінити думки місцевого населення й відторгнути його від України. Тривале перебування цих територій під російською окупацією лише посилюватиме ці тенденції.

8. З'ясовано, що прагнення урегулювати збройного конфлікт найбільше турбувало донеччан, що було обумовлено прагненням до повернення нормального психологічного стану. Місцеві жителі категорично виступали проти вирішення його силовим методом, підтримуючи винятково дипломатичні заходи. Шляхи його досягнення мали еволюційний характер: від підтримки більшістю учасників опитування миру за будь-яку ціну – до компромісів, але на певних умовах, оскільки існували «червоні лінії», котрі, на їх думку, не варто було перетинати. Більшість респондентів виступала проти надання цим територіям особливого статусу, а прагнула, щоб останні повернулися на тих умовах, у яких перебували інші українські регіони.

Список використаних джерел та літератури

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління

України (ЦДАВО України)

1. Ф. Р-2 (Кабінет Міністрів України). Оп. 15. Спр. 3398 (Листування з міністерствами та установами про роботу підприємств вугільної промисловості, а також організацію Держгіртехнагляду). 244 арк.
2. Ф. Р-2 (Кабінет Міністрів України). Оп. 15. Спр. 4744 (Листування з міністерствами про розвиток і роботу підприємств вугільної промисловості, розташованих на території України). 90 арк.
3. Ф. Р-2 (Кабінет Міністрів України). Оп. 15. Спр. 5422 (Листування з міністерствами та установами про розвиток і роботу підприємств вугільної промисловості, розташованих на території України). 242 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

4. Александр Захарченко ИНТЕРВЬЮ 11.08.2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Dm7-mJA6KRc&t=370s> (дата звернення: 28.08.2019).
5. Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні - вересні 2014 року (підготовлено Генеральним штабом Збройних сил України спільно з Центральним науково-дослідним інститутом Збройних сил України). Київ, 2015. 28 с.
6. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». Київ: НІСД, 2017. 928 с.
7. Веб-відображення інформаційно-аналітичної системи «Вибори Президента України». *Центральна Виборча Комісія*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0.html> (дата звернення: 04.05.2019).

8. Вибори-2012: рейтинги, мотивація вибору, завдання громадськості. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/vibori-2012-reytingi-motivatsiya-viboru-zavdannya-gromadskosti> (дата звернення: 10.07.2019).
9. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. *Державний комітет статистики України*. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/donetsk/> (дата звернення: 04.05.2019).
10. Геополітичні орієнтації громадян України: стале і мінливе останніх років (лютий 2012 – лютий 2015 рр.). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=507> (дата звернення: 25.09.2020).
11. Геополітичні орієнтації жителів України: лютий 2019. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=827&page=26> (дата звернення: 25.09.2020).
12. Геополітичні орієнтації та ставлення жителів України до незалежності України. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=713&page=9> (дата звернення: 25.09.2020).
13. Громадська думка населення Донбасу: липень-2017. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-naselennya-donbasu-lipen2017> (дата звернення: 18.03.2021).
14. Громадська думка стосовно статусу української та російської мов. *Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова*. URL: http://razumkov.org.ua/upload/mova_062012.pdf (дата звернення: 10.07.2019).
15. Громадська думка щодо статусу основних мов в Україні. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-shchodo-statusu-osnovnikh-mov-v-ukraini> (дата звернення: 04.05.2019).

16. Динаміка ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, яких відносин з Росією хотіли б українці. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=236&page=63> (дата звернення: 10.07.2019).
17. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. Липень, 2015. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 71 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/iri_poll_082015_ua.pdf (дата звернення: 25.09.2020).
18. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 19-30 листопада, 2015. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 71 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2015_11_national_oversample_ua_combined_natl_and_donbas_v3.pdf (дата звернення: 18.03.2021).
19. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 28 вересня – 7 жовтня, 2016. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 78 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2016_september_survey_of_residents_of_ukraine_ua_press_0001.pdf (дата звернення: 25.09.2020).
20. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 21 квітня – 5 травня, 2017. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 91 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2017_may_survey_of_residents_of_ukraine_ua_0001.pdf (дата звернення: 25.09.2020).
21. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 12-23 червня, 2019. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 95 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2019_june_survey_of_residents_of_ukraine.pdf (дата звернення: 25.09.2020).
22. Донбас: погляд населення на конфлікт. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/donbas-poglyad-naselennya-na-konflikt> (дата звернення: 18.03.2021).
23. Думки і настрої в Україні наприкінці року. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=470&page=96> (дата звернення: 04.05.2019).

24. Думки та настрої жителів окупованих територій. *Український інститут майбутнього*. URL: <https://uifuture.org/analitychni-materialy/fokus-grupi-dumki-ta-nastroyi-zhiteliv-okupovanix-teritorij/> (дата звернення: 21.12.2020).
25. Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=302&page=1> (дата звернення: 15.08.2019).
26. ЗМІ та довіра до українських і російських ЗМІ. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=425&page=44> (дата звернення: 28.08.2019).
27. Індекс результативності російської пропаганди. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510> (дата звернення: 30.09.2020).
28. Інформація про використання коштів державного фонду регіонального розвитку за бюджетною програмою КПКВК 3511450 (відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 18.03.2015 № 195) станом на 01 грудня 2015 року. *Донецька обласна державна адміністрація*. URL: <https://dn.gov.ua/storage/app/sites/1/region/01.12.2015.pdf> (дата звернення: 25.09.2020).
29. Інформація про використання коштів державного фонду регіонального розвитку за бюджетною програмою КПКВК 2761070 (відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 18.03.2015 № 196 (із змінами) по Донецькій області станом на 1 грудня 2016 року. *Донецька обласна державна адміністрація*. URL: <https://dn.gov.ua/storage/app/sites/1/region/01.12.2016.pdf> (дата звернення: 25.09.2020).
30. Мир на Донбасі: чи за будь-яку ціну – громадська думка. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/mir-na-donbasi-chi-za-bud-yaku-tsinu-gromadska-dumka13890> (дата звернення: 18.03.2021).

31. О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс. *Дзеркало тижня*. URL: https://dt.ua/internal/o-komplekse-mer-po-vovlecheniyu-ukrainy-v-evraziyskiy-integracionnyu-process-_.html (дата звернення: 10.07.2019).
32. О признании в Российской Федерации документов и регистрационных знаков транспортных средств, выданных на территориях отдельных районов Донецкой и Луганской областей Украины: Указ Президента Российской Федерации от 18.02.2017 г. № 74. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/41702> (дата звернення: 21.12.2020).
33. Оцінка впливу економічної блокади окупованих територій на фінансову безпеку України. Аналітична записка. *Інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/ocinka-vplivu-ekonomichnoi-blokadi-okupovanikh-teritoriy-na-finansovu> (дата звернення: 30.09.2020).
34. Оцінка громадянами ситуації на Донбасі. *Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова*. URL: https://www.razumkov.org.ua/upload/1428048471_file.pdf (дата звернення: 30.09.2020).
35. «Портрети регіонів»: Підсумки. Зведені дані, порівняльний аналіз між областями. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 2018. 116 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_40000_portraits_of_the_regions_122018_press.pdf (дата звернення: 30.09.2020).
36. Пошуки шляхів відновлення суверенітету України над окупованим Донбасом: стан громадської думки напередодні президентських виборів. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/poshuki-shlyakhiv-vidnovlennya-suverenitetu-ukraini-nad-okupovanim-donbasom-stan-gromadskoi-dumki-naperedodni-prezidentskikh-viboriv> (дата звернення: 18.03.2021).
37. Проблеми та перспективи українсько-російських відносин очима громадян. *Національна безпека і оборона*. 2014. № 5-6 (148-149). С. 68-78.

38. Про внесення змін до Конституції України: Закон України № 2222-IV від 8 грудня 2004 р. Урядовий кур'єр. 2004 р. 10 грудня. № 236 (2698).
39. Про делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській обласним державним адміністраціям повноважень щодо управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності: Указ Президента України від 26.11.1993 р. № 560/93. Урядовий кур'єр. 1993 р. 30 листопада. № 172 (282).
40. Про затвердження Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12. 2017 р. № 1071. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071-2017-п#Text> (дата звернення: 08.07.2021).
41. Про затвердження плану заходів з організації відновлення пошкоджених (зруйнованих) об'єктів соціальної і транспортної інфраструктури, житлового фонду та систем забезпечення життєдіяльності на території Донецької та Луганської областей: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 р. № 1002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-2014-р#n7> (дата звернення: 08.07.2021).
42. Про засади державної мовної політики: Закон України від 3.07.2012 р. № 5029-VI. Урядовий кур'єр. 2012 р. 29 серпня. №154 (4798).
43. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. Урядовий кур'єр. 1997 р. 14 червня. № 107-108 (1048-1049).
44. Про мови в Українській РСР: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 28.10.1989 р. № 8312-11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> (дата звернення: 04.05.2019).
45. Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України: Закон України від 14.07.1999 р. № 934-XIV. Урядовий кур'єр. 1999 р. 14 серпня. № 152 (1587).
46. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України»: Указ

- Президента України від 14.04.2014 р. № 405/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014> (дата звернення: 18.05.2019).
47. Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області: Закон України від 24.12.1998 р. № 356-XIV. Урядовий кур'єр. 1999 р. 14 січня. № 6-7 (1441-1442).
48. Про стан справ у вугільній промисловості та хід виконання Указу Президента України від 7 лютого 1996 року № 116 «Про структурну перебудову вугільної промисловості»: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.05.1996 р. № 521. Урядовий кур'єр. 1996 р. 23 травня. № 92-93 (787-788).
49. Про структурну перебудову вугільної промисловості: Указ Президента України від 7.02.1996 р. № 116/96. Урядовий кур'єр. 1996 р. 10 лютого. № 27-28 (722-723).
50. Про схвалення Концепції Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.08.2016 р. №892 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892-2016-p#n9> (дата звернення: 18.05.2019).
51. Про схвалення Концепції реформування та розвитку вугільної промисловості на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 733-р від 24 травня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/733-2017-p> (дата звернення: 18.05.2019).
52. Про фінансово-промислові групи в Україні: Указ Президента України від 27.01.1995 р. № 85/95. Урядовий кур'єр. 1995 р. 2 лютого. № 17-18 (514-515).
53. Ситуація на Донбасі очима громадян України. *Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання*. Київ: Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2019. С. 110-122.

54. Соціально-політична ситуація в Україні. Липень 2015 р. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=540&page=4&y=2015> (дата звернення: 18.03.2021).
55. Соціально-політична ситуація в Україні. Вересень 2015 р. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=548&page=3&y=2015> (дата звернення: 18.03.2021).
56. Ставлення в Україні та Росії до акцій протесту в Україні. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=231&page=51> (дата звернення: 15.08.2019).
57. Ставлення до унітарної держави та сепаратизму в Україні. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=319> (дата звернення: 25.08.2019).
58. Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру – загальнонаціональне опитування. *Фонд «Демократичні ініціативи Ілька Кучеріва»*. URL: <https://dif.org.ua/article/stavlennya-naselennya-do-podiy-na-donbasi-tsina-miru-zagalnonatsionalne-opituvannya> (дата звернення: 28.08.2019).
59. Ставлення населення України до її державної незалежності. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=372&page=86> (дата звернення: 04.05.2019).
60. Становище української мови в Україні. *Рух Добровольців «Простір свободи»*. URL: <http://dobrovol.org/article/214/> (дата звернення: 10.07.2019).
61. Суспільні настрої та оцінка громадянами ситуації на Донбасі: опитування на КПВВ. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/suspilni-nastroi-ta-otsinka-gromadyanami-situatsii-na-donbasi-opituvannya-na-kpvv> (дата звернення: 18.03.2021).
62. Суспільно-політичні настрої населення. Грудень 2019 р. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 2019. 50 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_2500_122019_press.pdf (дата звернення: 18.03.2021).

63. Суспільно-політичні настрої населення. Липень 2018. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 2018. 40 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ukraine_072018_press.pdf (дата звернення: 30.09.2020).
64. Україна сьогодні: виклики та перспективи. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 2019. 49 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/pr_16_05_2019__smc-uisr-gr__present.pdf (дата звернення: 18.03.2021).
65. Українсько-російські відносини очима громадян. *Національна безпека й оборона*. 2015. № 8-9 (157-158). С. 59-76.
66. Чи йде війна між Росією та Україною? *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=609&page=18> (дата звернення: 30.09.2020).
67. Шляхи досягнення миру на Донбасі: суспільні настрої, очікування, перестороги – загальнонаціональне опитування. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/shlyakhi-dosyagnennya-miru-na-donbasi-suspilni-nastroi-ochikuvannya-perestorogi-zagalnonatsionalne-opituvannya> (дата звернення: 18.03.2021).
68. Яким інтеграційним напрямком має йти Україна: Європейський Союз, Митний Союз (грудень 2015). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=584&page=20> (дата звернення: 25.09.2020).
69. Яким інтеграційним напрямком має йти Україна: Європейський Союз, Митний Союз чи неприєднання до жодного з союзів. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=655> (дата звернення: 25.09.2020).
70. Які проблеми турбують українців. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=640&page=1> (дата звернення: 30.09.2020).
71. Яким шляхом йти Україні – до якого союзу приєднуватись? (Преференції населення за два тижні до Вільнюського саміту). *Київський міжнародний*

- інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=204&page=2&y=2013> (дата звернення: 25.09.2020).
72. Sasse, Gwendolyn: The Donbas - Two parts, or still one?, ZOiS Report 2 / 2017. URL: <https://www.zois-berlin.de/publikationen/the-donbas-two-parts-or-still-one> (дата звернення: 21.12.2020).
73. 17 05 2014 Обращение Стрелкова Славянск. URL: https://www.youtube.com/watch?v=M46S_AyaL3k&t=8s (дата звернення: 28.08.2019).

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА

74. Агресорів «просто посилають». *Донеччина*. 2014. № 15 (15851). С. 1.
75. Ахметов виступив проти ДНР і приєднання Донбасу до Росії. *Вечерний Донецьк*. 2014. № 53 (9632). С. 1.
76. Бондаренко А., Панков А. На комбінатах імені Ільича і «Азовсталь» металурги митингували за мир, порядок і роззброєння! *Приазовський робітник*. 2014. № 72 (19846). С. 4.
77. В Донецьку пройшли одночасно мітинги Євромайдана і Антимайдана. *Вечерний Донецьк*. 2014. № 23 (9602). С. 1
78. Виноградов А. Кримінал на фоні війни. *Вечерний Донецьк*. 2014. № 56 (9635). С. 3.
79. Давиденко Т. Нас просто жгли, як сім'ячки. *Вечерний Донецьк*. 2014. № 41 (9620). С. 5, 11.
80. Держдума вирішила вводити війська в Україну на підставі неправдивої інформації. *Донеччина*. 2014. № 15 (15851). С. 2.
81. Донецьк прокинувся. *Донеччина*. 2014. № 15 (15851). С. 1.
82. Ермишина Л. Горсовет переходить з рук в руки. Выезди з Маріуполя заблоковані колоннами бронетехніки. *Приазовський робітник*. 2014. № 66 (19840). С. 2, 18.

83. Ермишина Л. Общественные организации требуют запретить митинги. *Приазовский рабочий*. 2014. № 48 (19822). С. 2.
84. Ермишина Л., Панков А. На День Победы армия уничтожила из пушек и автоматов горуправление милиции и стреляла по безоружным горожанам. *Приазовский рабочий*. 2014. № 67 (19841). С. 1,4.
85. Журба Е., Землемерова М. Хроника протестов. *Вечерний Донецк*. 2014. № 29 (9608). С. 1-2.
86. Загиблі герої Майдану. *Донеччина*. 2014. № 14 (15850). С. 2.
87. За «круглым столом» обсудили ситуацию в городе. *Приазовский рабочий*. 2014. № 63 (19837). С. 2.
88. Заявление коллегии Донецкого областного совета. *Вечерний Донецк*. 2014. № 54 (9633). С. 1.
89. Ищенко Р. Чего не может допустить Россия Путина в отношении Украины. *Донецкий кряж*. 2014. № 11 (1000). С. 4.
90. Как и зачем президенту искать компромисс с Донбассом. *Донецкий кряж*. 2014. № 21(1020). С. 3.
91. Киевский Майдан перерос в массовый бунт против власти: в Украине разыгрывается «югославский сценарий»? *Приазовский рабочий*. 2014. № 8 (19782). С.1,3.
92. Козлов А. Кто разваливает Украину. *Донецкий кряж*. 2014. № 19 (1008). С. 4.
93. Кудрина Л. Вчера депутаты приняли обращения к парламенту и правительству Украины. *Приазовский рабочий*. 2014. № 45 (19819). С. 1-2.
94. Кудрина Л. День голосования 25 мая в Мариуполе: хроника событий. *Приазовский рабочий*. 2014. № 75 (19849). С. 1,5.
95. Кудрина Л. Диалог власти за «круглым столом» с активистами самопровозглашенной ДНР получился с острыми углами. *Приазовский рабочий*. 2014. № 69 (19843). С. 1-2.

96. Кудрина Л. Мариупольские депутаты требуют от Верховной Рады незамедлительных действий для достижений гражданского мира. *Приазовский рабочий*. 2014. № 32 (19806). С. 1-2.
97. Кудрина Л. Очередной «круглый стол» в горсовете закончился безрезультатно. *Приазовский рабочий*. 2014. № 43 (19817). С. 3.
98. Кудрина Л. Сохраните Украину! *Приазовский рабочий*. 2014. № 10 (19784). С. 1-2.
99. Лях Л. Мирный диалог и его возможности. *Донецкий кряж*. 2014. № 1 (1000). С. 1.
100. Лях Л. Трагедия Славянска. *Донецкий кряж*. 2014. № 16 (1003). С. 1.
101. Лях Л. Экс-глава СБУ Александр Якименко: «Народ сметет их. И я надеюсь, это будет скоро». *Донецкий кряж*. 2014. № 10 (998). С. 1.
102. Маевская О. Активисты сходили в «гости» к силовикам. *Вечерний Донецк*. 2014. № 31 (9610). С. 1.
103. Маевская О. В Донецке горячо! Донецкую ОГА взяли штурмом. *Вечерний Донецк*. 2014. № 26 (9605). С. 1.
104. Маевская О. За донецкими баррикадами. *Вечерний Донецк*. 2014. № 41 (9620). С. 1-2.
105. Маевская О. Область под контролем ополченцев. *Вечерний Донецк*. № 43 (9622). С. 1.
106. Маевская О. Первые жертвы «мирных митингов». *Вечерний Донецк*. 2014. № 30 (9609). С. 1.
107. Маевская О. Референдум: точка невозврата или фарс. *Вечерний Донецк*. 2014. № 52 (9631). С. 1.
108. Маевская О. Ультиматумы примирения. *Вечерний Донецк*. 2014. № 46 (9625). С. 1-2.
109. Маевская О. «Янукович, на работу!». *Вечерний Донецк*. 2014. № 34 (9613). С. 1.

110. Мариупольские металлурги, городская власть, общественность Мариуполя и лидер ДНР подписали Меморандум о порядке и безопасности. *Приазовский рабочий*. 2014. № 70 (19844). С. 1.
111. Мартынов М. Против течения. *Вечерний Донецк*. 2014. № 24 (9603). С. 6.
112. Мешканцям Сходу потрібно пояснити, що Майдан дав їм шанс обрщбудувати життя для себе, а не для олігархів. *Донеччина*. 2014. № 14 (15850). С. 2.
113. Митинги в Мариуполе – за референдум. *Приазовский рабочий*. 2014. № 38 (19812). С. 3.
114. Митинг попросил Януковича вернуться. *Приазовский рабочий*. 2014. № 42 (19816). С. 2.
115. Михайлова Е. «Антитеррористическая» операция против безоружных людей. *Донецкий кряж*. 2014. № 16 (1005). С. 4.
116. Михайлова К. Сила и слабость донецких протестов. *Донецкий кряж*. 2014. № 11 (1000). С. 4.
117. Михайлова Е. Что было. Сплошные эмоции. *Донецкий кряж*. 2014. № 9 (997). С. 2.
118. «Мы не хотим жить в одной стране с неонацистами и бандитами». *Вечерний Донецк*. 2014. № 52 (9631). С. 3.
119. На митинге выбрали очередного «народного мэра» Мариуполя. *Приазовский рабочий*. 2014. № 79 (19853). С. 2
120. На референдуме в Мариуполе выстраивались многотысячные очереди. *Приазовский рабочий*. 2014. № 67 (19841). С. 2.
121. Обращение Виктора Януковича: «Только всеукраинский референдум, а не досрочные выборы президента, может стабилизировать ситуацию». *Вечерний Донецк*. 2014. № 36 (9615). С. 1.
122. Обращение городского головы Юрия Хотлубея к мариупольцам. *Приазовский рабочий*. 2014. № 36 (19810). С. 1.

123. Обращения председателя Донецкой облгосадминистрации. *Вечерний Донецк*. 2014. № 22 (9601). С. 1.
124. Обращение депутатов Мариупольского городского совета в Верховную Раду Украины, к жителям Украины и г. Мариуполя. *Приазовский рабочий*. 2014. № 32 (19806). С. 1.
125. Одесская Хатынь. *Вечерний Донецк*. 2014. № 50 (9629). С. 1.
126. Панков А. 1 мая – праздничная демонстрация. 3 мая – выстрелы, поджог, погром. *Приазовский рабочий*. 2014. № 64 (19838). С. 1,3.
127. Панков А. Мариуполь выступил против войны. *Приазовский рабочий*. 2014. № 125 (19899). С. 1-2.
128. Панков А. Над райадминистрациями подняли флаги ДНР. *Приазовский рабочий*. 2014. № 63 (19837). С. 2.
129. Панков А. На митинге у горсовета спорили активисты ДНР. *Приазовский рабочий*. № 71 (19845). С. 2.
130. Панков А. Новые подробности о штурме горуправления милиции на улице Георгиевской. *Приазовский рабочий*. 2014. № 81 (19855). С. 18.
131. Панков А. Под знаменами Украины – за мир. *Приазовский рабочий*. 2014. № 34 (19808). С. 2.
132. Панков А. Под флагами России – за референдум. *Приазовский рабочий*. 2014. № 34 (19808). С. 2.
133. Панков А. Три дня мариупольских протестов – за референдум, федерализацию и русский язык. *Приазовский рабочий*. 2014. № 50 (19824). С. 1.
134. Панков А., Свистун Е. Прошли многотысячные митинги. *Приазовский рабочий*. 2014. № 32 (19806). С. 3.
135. Поддержали легитимную власть и почтили память погибших сотрудников «Беркута». 2014 *Вечерний Донецк*. № 23 (9602). С. 1.
136. Порошенко: легитимность, вызовы, действия, возможности. *Донецкий кряж*. 2014. № 20 (1019). С. 2.

137. Порошенко не учел права жителей Донбасса. *Донеччина*. 2014. № 30 (15866). С. 6.
138. Потерпев поражение на Украине, США покинут все пространство СНГ. *Донецкий кряж*. 2014. № 16 (1005). С. 3.
139. Почему «Донецкие республики» так и останутся «Утопиями». *Донеччина*. 2014. № 31 (15867). С. 6.
140. Раненные во время стрельбы у воинской части выписываются из больницы. *Приазовский рабочий*. 2014. № 57 (19831). С. 1.
141. Рудая Е. В Донецке создана «народная армия». *Вечерний Донецк*. 2014. № 42 (9621). С. 1.
142. Рудая Е. Падения символа Украины. *Вечерний Донецк*. 2014. № 44 (9623). С. 1-2.
143. Рудая Е. Славянский рубеж. *Вечерний Донецк*. 2014. № 47 (9626).
144. Свистун Е. Субботние митинги Мариуполя. *Приазовский рабочий*. 2014. № 28 (19802). С. 2
145. Семусев И. «Все мы — за порядок и мирное сосуществование мариупольцев и против конфронтации». *Приазовский рабочий*. 2014. № 28 (19802). С. 1-2.
146. Семусев И. Сергей Тарута: «Война в Мариуполь не вернется, в Донбассе скоро закончиться. Уже планируем восстановление и развитие всех городов региона». *Приазовский рабочий*. 2014. № 118 (19892). С. 1, 3.
147. Скрипник В. Міна на замовлення. *Донеччина*. 2014. № 30 (15866). С. 2.
148. Скрипник В. Пітерський вовк та його товариші на Донбасі». *Донеччина*. 2014. № 30 (15866). С. 5.
149. Совместное обращение городского головы и представителей депутатских фракций Мариупольского горсовета. *Приазовский рабочий*. 2014. № 30 (19804). С. 1-2.
150. Степаненко О. Трагедия 9 мая глазами очевидца. *Приазовский рабочий*. 2014. № 72 (19846). С. 5.

151. Сушко І. Україна в центрі світових подій, або про те, що розмовляють американські чиновники по телефону. *Вечірній Донецьк*. 2014. № 21 (9600). С. 4.
152. Сычев І. Незрозуміла на київських «башнях». *Донецький кряж*. 2014. № 24(1023). С. 4.
153. Сычев І. Петро Симоненко «Будущее страны зависит от регионов». *Донецький кряж*. 2014. № 10 (999). С. 2.
154. Тарута С. Мир на Донбасі: слово і діло. *Донеччина*. 2014. № 31 (15867). С. 1-2.
155. Токарський Н. Маріуполь – це Україна. Відстоїмо рідний місто. *Приазовський робітник*. 2014. № 127 (19901). С. 3.
156. У Небесній сотні виявлено троє донеччан. *Донеччина*. 2014. № 14 (15850). С. 2.
157. Хорошун В. Андрій Шишацький: «Я завжди був за мирне врегулювання політичного конфлікту». *Донеччина*. 2014. № 14 (15850). С. 1.
158. Чому кілька тисяч провокаторів говорять від імені всього Донбасу. *Донеччина*. 2014. № 15 (15851). С. 2.
159. Шеремет П. Сергій Тарута: повинно бути чітко розуміння, що нам гарантують мир. *Донеччина*. 2014. № 30 (15866). С. 1,3.
160. Щирий П. Чужі в рідному місті. *Донеччина*. 2014. № 15 (15851). С. 1.

ОСОБИСТІЙ АРХІВ АВТОРА

161. Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю з А. Голютяком – директором Маріупольського міського ліцею (записано 19.11.2021).
162. Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю з А. Поляковим («Поляк») - стрільцем-санітаром батальйону «Донбас» (записано 31.07.2017).

163. Особистий архів В. Бенчука. Інтерв'ю з Д. Лубінцем – народним депутатом України 8-го та 9-го скликань, головою Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин (2019-2022 рр.), уповноваженим Верховної Ради України з прав людини (записано 05.11.2020).
164. Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю з І. Мурзою – активісткою партії «Блок Юлії Тимошенко» (записано 30.11.2021).
165. Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю з Д. Чичерою – волонтером, активним учасником українського спротиву під час «російської весни» (записано 05.12.2021).
166. Особисті спогади автора – гранатометника батальйону «Донбас».

МЕМУАРИ (СПОГАДИ)

167. Война неизбежна? (Игорь Стрелков, Александр Рыбин). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Z4w5hX17J70&t=4185s> (дата звернення: 20.08.2021).
168. Горбулин В. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. Київ: Брайт Брукс, 2019. 280 с.г
169. Джон Болтон Сміт. Кімната, де це сталося. Мемуари з Білого дому. Харків: Vivat, 2021. 672 с.
170. Зіненко Р. Війна, якої не було. Хроніка Іловайської трагедії. Ч. 1. 7 – 24 серпня 2014 / за ред. Бутусова Ю. Харків: Фоліо, 2019. 446 с., іл.
171. Жучковский А. 85 дней Славянска. Нижний Новгород: Издательство «Черная сотня», 368 с.
172. Макфол Майкл. Від Холодної війни до Гарячого миру: американський посол у путінській Росії. Київ: Yakaboo Publishing, 2020. 496 с.

173. Олланд Ф. Уроки влади: мемуари. Харків: Фоліо, 2019. 444 с.
174. Олигарх Кропачев. Война Коломойского с Ахметовым, избиеение Януковичем, расстрел. В гостях у Гордона. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mCxhnW-V4hI&t=1264s> (дата звернення: 28.08.2019).
175. «14-й год сделали россияне». Снова о «сливе» Донбасса. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5sgNzK0Js5c> (дата звернення: 28.08.2019).

МОНОГРАФІЇ

176. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / Кер. проекту, упоряд. і наук. ред. П. П. Гай-Нижник; Авт. кол.: П. П. Гай-Нижник, Л. Л. Залізник, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков, Л. В. Чупрій. Міністерство освіти і науки України; Науково-дослідний інститут українознавства. Київ: «МП Леся», 2016. 586 с.
177. Віднянський С., Мартинов А. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство: монографія / Відп. ред. В. Смолій. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 264 с.
178. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В.А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.
179. Власюк О., Кононенко С. Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни: монографія. Київ: НІСД, 2017. 302 с.
180. Воєнні аспекти протидії “гібридній” агресії: досвід України: монографія / колектив авторів; за заг. ред. А. М. Сиротенка. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2020. 176 с.

181. Войналович В., Кочан Н. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2014. 303 с.
182. Гібридна війна: *in verbo et in praxi*: монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р. Додонова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 412 с.
183. Головко В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991–2009 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 416 с.
184. Грушин Б. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования. Москва: Политиздат, 1987. 368 с.
185. Денисенко В. Формування та функціонування в Україні політичного режиму Віктора Януковича (2010–2014 рр.): монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 878 с.
186. Додонов Р. Конфлікт на сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії: моногр. Вінниця: Ніланд ЛТД, 2016. 246 с.
187. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
188. Донбас і Крим: ціна повернення / Ред. кол.: В. П. Горбулін (гол. ред.), О. С. Власюк, Е. М. Лібанова, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. 474 с.
189. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєцьта ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
190. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.

191. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: УКУ, 2005. 360 с.
192. Кононов И., Кононова Н., Денщик В. Кризис и самоорганизация: Шахтерские города Донбасса в период реструктуризации угольной промышленности: социальное и экологическое измерения. Луганск: Альма-матер, 2001. 144 с.
193. Куліков В. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.
194. Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ: Каламар, 2017. 268 с.
195. Магда Є. Гібридна війна. Вжити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.
196. Марусяк О. Анексія Криму Російською Федерацією як злочин агресії проти України: міжнародно-правові аспекти: Монографія. Чернівці: «Місто», 2016. 220 с.
197. Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі: монографія / За ред. І. Кононова. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. 230 с.
198. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.
199. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 405 с.
200. Нарис історії Сухопутних військ Збройних Сил України (1991 – 2021): Монографія / П. Ткачук, С. Попко, А. Харук та ін. Львів: НАСВ, 2022. 269 с.
201. Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 188 с.
202. Перепелиця Г. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2017. 880 с.

203. Південний Схід України в умовах суспільно-політичної кризи: моногр. / за ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2018. 375 с.
204. Рущенко І. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.
205. Рущенко І. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків: ФОП Павленко О. Г., 2015. 268 с.
206. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
207. Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. 307 с.
208. Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Колективна монографія / Відп. ред. В. Смолій; керівник авт. колективу Я. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Т. 1. 378 с.
209. Тері Мартин. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). Київ: Критика, 2013. 640 с.
210. Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. Київ: Видавничий центр «Академія», 2016. 256 с.
211. Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір / Наук. ред. О. Гарань. Київ: Стилос, 2017. 235 с.
212. Українська Революція Гідності, агресія РФ і міжнародне право. Київ: К.І.С., 2014. 1016 с.
213. Шулипа Ю. Будущее Донбасса по «формуле Штайнмайера». Киев: Информационное издание «Национальной политики»: Інтерсервис, 2020. 336 с.
214. The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2022. 1421 p.

215. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / [Г. Боряк (кер.авт.кол.), В. Головка (координатор проекту), В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Майборода, В. Смолій (відп.ред.), Л. Якубова, С. Янішевський]; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. 796 с.

АВТОРЕФЕРАТИ І ДИСЕРТАЦІЇ

216. Агапов В. Шахтарські колективи в умовах кризи 1976-1991 рр. Автореф. дис. док. іст. наук. Донецьк, 2012. 39 с.
217. Андрієвський Т. Гібридна війна у політичному процесі: особливості проявів та засоби протидії. Дисер. на зд. наук. ст. д. ф. Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2021. 259 с.
218. Бабка В. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні. Дисер. на зд. наук. канд. пол. наук. Ніжинський державний університет імені М. Гоголя. Ніжин, 2016. 249 с.
219. Бровар О. Соціальні умови розвитку вугільної промисловості Донбасу. Автореф. дис. док. іст. наук. Донецьк, 2010. 37 с.
220. Горло Н. Функціональні та концептуальні моделі політики іредентизму. Дис. докт. пол. наук. Запоріжжя, 2019. 486 с.
221. Дахно О. Політика забезпечення територіальної цілісності України (теоретико-методологічний аналіз). Дисер. на зд. наук. ст. канд. пол. н. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2020. 199 с.
222. Довжук І. Промисловий Донбас в історії розвитку економіки України (друга половина ХІХ ст.). Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 1997. 22 с.
223. Комарчук О. Маніпулятивні технології засобів масової комунікації в умовах гібридної війни. Дисер. на зд. наук. ст. к. п. н. Миколаївський

- національний університет імені В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2019. 226 с.
224. Кузіна К. Соціальні проблеми шахтарських міст Донбасу (1950-1980-ті роки). Автореф. дис. канд. іст. наук. Донецьк, 2009. 18 с.
225. Малярчук Н. Росіяни в Донбасі (20-30 рр. ХХ ст.). Автореф. дис. канд. іст. наук. Донецьк, 2006. 21 с.
226. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-початок 1950-ті рр.) Історико-статистичне дослідження. Автореф. дис. докт. іст. наук. Донецьк, 2003. 41 с.
227. Панчук Г. Зміни в складі населення Донецької області (1959-1989 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук. Донецьк, 2000. 18 с.
228. Прийдун С. Трансформація зовнішньої політики України: європейсько-атлантичний аспект (1991-2015). Дис. на здоб. наук. ст. к.і.н. Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2019. 302 с.
229. Саржан А. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. Автореф. дис. док. іст. наук. Донецьк, 2004. 36 с.
230. Ситник Ю. Еволюція національно-мовної ідентичності українців Донеччини (квітень 1923 р. – квітень 2014 р.). Дис. на здоб. наук. ст. к.і.н. Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021. 228 с.
231. Стасюк Ю. Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014 – 2015 рр.). Дис. на здоб. наук. ст. к.і.н. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2018. 281 с.

ЛІТЕРАТУРА

232. Агапов В. Взаємовідносини страйкового шахтарського й національно-демократичного рухів у 1991 р. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 23-40.
233. АД 242. Історія мужності та братерства / Автор проекту та укладач книги Ірина Штогрін. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 352 с.
234. Алексеєва Д., Булик М., Грідіна І. Пропаганда на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей: інституціональний та організаційний вимір. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2020. Вип. 28-29. С. 143-153.
235. Амоша О. Стан, основні проблеми і перспективи вугільної промисловості України: наук. доп. / О.І. Амоша, Л.Л. Стариченко, Д.Ю. Череватський; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2013. 44 с.
236. Аналитический отчет «Агенты «русского мира» в оккупированном Донбассе». 2020. Восточная правозащитная группа. 48 с.
237. Андрієвський Т. Гібридна війна як специфічний тип гібридного конфлікту. *Сучасне суспільство*. 2016. Вип. 2. С. 5-14.
238. Андрієвський Т. Цілі російсько-української гібридної війни. *Політичне життя*. 2018. № 2. С. 103–108.
239. Антонов-Овсеєнко А. Проект «Украина». Три войны России с Украиной. Харьков: Фолио, 2016. 376 с.
240. Бенчук В. Доктрина Валерія Герасимова як віддзеркалення стратегічного військового плану РФ. *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття: Збірник тез доповідей міжнародної наукової конференції, 25-26 червня 2019 р. Львів*. С. 77-79.
241. Бенчук В. Геополітичні настрої донеччан в умовах збройного конфлікту (2014-2021 рр.). *Наукові записки Національного університету*

- «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог. 2022. Вип. 33. С. 48-54.
242. Бенчук В. «Російська весна» в Маріуполі (лютий-червень 2014 року). *Вчені записки Таврійського університету імені В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. Київ. 2019. Т. 30 (69). С.7-12.
243. Бенчук В. «Російська весна» в Маріуполі на сторінках газети «Приазовский рабочий» (лютий-червень 2014 р.). *Військово-науковий вісник*. Львів. 2020. Вип. 33. С. 224-239.
244. Бенчук В. Суспільно-політичне та силове протистояння в українському місті Маріуполь навесні 2014 року. *Воєнно-історичний вісник*. Київ. 2019. №. 3 (33). С. 5-22.
245. Бенчук В., Трофимович В. Загальна оперативна обстановка в зоні проведення АТО (серпень 2014 р.). *Військово-науковий вісник*. Львів. 2022. Вип. 38. С. 149-166.
246. Бенчук В., Трофимович В. Реакція жителів Донецької області на збройну агресію Росії проти України у 2014 р. *Військово-науковий вісник*. Львів. 2020 Вип. 34. С. 172-199.
247. Бенчук В., Трофимович В. Технологія гібридної війни Росії проти України (на прикладі Донеччини). *Військово-науковий вісник*. Львів. 2021 Вип. 36. С. 3-26.
248. Бенчук В., Трофимович В. Урегулювання збройного конфлікту на сході України крізь призму масової свідомості донеччан на підконтрольній території (2014–2021 рр.). *Український історичний журнал*. Київ. 2022. № 4. С. 109-115.
249. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) / Під заг. ред. І. Руснака. Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2017. 162 с.
250. Біла книга спеціальних інформаційних операцій проти України 2014-2018 / Під заг. ред. Д.Золотухін. Київ: Мега-прес груп, 2018. 384 с., іл.

251. Бойченко В., Чобіт І. Роль телебачення у російсько-українській інформаційній війні. *Воєнно-історичний вісник*. 2022. 43(1). С. 135-147.
252. Бура Д., Красовицький О. Хроніка війни 2014–2020: у 3 т. Харків: Фоліо, 2020. Т. 1: Від Майдану до Іловайська. 477 с.
253. Бура Д., Красовицький О. Хроніка війни 2014–2020: у 3 т. Харків: Фоліо, 2020. Т. 2: Від першого до другого «Мінська». 474 с.
254. Бура Д., Красовицький О. Хроніка війни 2014–2020: у 3 т. Харків: Фоліо, 2020. Т. 3: П'ять років гібридної війни. 478 с.
255. Бурносів В. Соціально-економічне становище та політичне життя на Донбасі (1989-1994 рр.). Донецьк: ДогДУ, 1995. 98 с.
256. Буткевич Б. Атомізований креатив. *Український тиждень*. 2014. № 17-18. С. 10-12.
257. Буткевич Б. Донбас. Передчуття війни. *Український тиждень*. 2014. № 16. С. 6.
258. Буткевич Б., Казанський Д. Хто говорить і що показує. *Український тиждень*. 2016. № 30 (454). С. 14-17.
259. Бутусов Ю. Іловайськ. Фатальні рішення. *Дзеркало тижня*. 2014. № 40. С. 3.
260. Бутусов Ю. Подвиг і трагедія Іловайська. *Дзеркало тижня*. 2014. № 31. С. 3.
261. Василенко В. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень*. 2014. № 42 (362). С. 28-42.
262. Васін С. "Залишенці": невідомий Босх у "ДНР". *Дзеркало тижня*. 2016. № 25. С. 2.
263. Ведернікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого. *Дзеркало тижня*. 2014. № 14. С. 3-7.
264. Верменич Я. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 69 с.

265. Веденєєв Д., Гапєєва О., Слюсаренко А. «Гібридні війни» – новітня форма асиметричного протистояння. *Воєнно-історичний вісник*. 2015. Вип. 3. С. 103–109.
266. Вишневський Ю., Денисенко В. Політики ніколи не брешуть. 10 законів взаємодії політиків і виборців. Київ: Наш формат, 2020. 296 с.
267. Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. *Доповідь у рамках проєкту «Конфлікт на Донбасі: сучасні реалії і перспективи врегулюванн» за підтримки МЗС Нідерландів*. Київ, 2019. 144 с.
268. Вітман К. Особливості процесу сепаратизації в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 19-28.
269. Віхров М. Дикий Схід. Нариси історії сьогодення та Донбасу. Київ: Темпора, 2018. 356 с.
270. Віхров М. Соціологія в окупації. *Український тиждень*. 2019. № 45 (625). С. 8-9.
271. Внесок інформаційного мовлення України в процес реінтеграції Донбасу. Аналітична записка. Київ, 2020. 5 с.
272. Воєнно-історичний опис російсько-української війни 2022 року (лютий-березень 2022 р.). Київ, 2022. 112 с.
273. Воєнно-історичний опис російсько-української війни 2022 року (квітень 2022 р.). Київ, 2022. 148 с.
274. Воловина О., Плохій С., Левчук Т., Рудницький О., Ковбасюк А., Шевчук П. Регіональні відмінності втрат від /голоду 1932–1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 76-116.
275. Воротинцева М., Казанський Д. Як Україна втрачала Донбас. Київ: Книжкове видавництво Чорна гора, 2020. 326 с.
276. Гай-Нижник П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. 332 с.

277. Гетьманчук М. «Гібридна війна» Росії проти України: інформаційний аспект. *Військово-науковий вісник*. 2017. Вип. 27. С. 293-307.
278. Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції: збірник наук. праць / За заг ред. ред. В. С. Курило, С. В. Савченко, О. Л. Караман. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 383 с.
279. «Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. Київ: Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2016. 92 с.
280. Гібридна війна Росії проти України. Як перемогти на інформаційному фронті. Аналітичний посібник. Київ, 2023. 54 с.
281. Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 510 с.
282. Голибард Є. Злочинна рука Росії в Україні. Фрагмент сучасного літопису (1994–початок 2015 рр.). Факти. Особи. Коментарі. Київ: Український пріоритет, 2015. 416 с.
283. Головка В. Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.). *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 176-193.
284. Горбань Т. Коцур В. Робітничий рух на Донбасі у процесах суверенізації УРСР. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2012. Вип. 5. С. 294-304.
285. Горбулін В., Бадрак В. Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ: Брайт Букс, 2023. 275 с.
286. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. 2015. № 2. С. 3.

287. Горбулін В. Гібридна реальність нового світоустрою: необхідність іншого політичного бачення. *Україна дипломатична*. 2017. Вип. 18. С. 568-579.
288. Горбулін В. Як перемогти Росію у війні майбутнього. Київ: Брайст Букс, 2021. 248 с.
289. Гребенюк М., Грицюк В., Щипанський М. Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 – 30 квітня 2018 рр.). *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 176-191 .
290. Грідіна І. Освітнянський фронт війни на Сході України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 16. С. 199-208.
291. Грідіна І., Чульська К. Регіональні еліти Донеччини та Луганщини після Революції Гідності та під час російсько-української війни. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2021. Вип. 31-32. С. 103-120.
292. Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал*. 2023. № 2. С. 5-33.
293. Грицюк В., Лисенко О., Сегеда С., Трофимович В. Україна в умовах збройної агресії Російської Федерації. *Нариси воєнно-політичної історії України: навчальний посібник*. Острого: Національний університет «Острозька академія», 2022. С. 499-566.
294. Гулай В. Внутрішньополітична безпека України крізь призму концептуалізації гібридних викликів та загроз (2014–2018 рр.). *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 119–126.
295. Гулай В. Загрози інформаційно-психологічній безпеці особи в реаліях інформаційно-психологічної війни як складової «гібридної війни» Російської Федерації проти України. *Військово-науковий вісник*. 2016. Вип. 29. С. 233–244.

296. «(Де)окупована пам'ять. Методичні рекомендації з усно історичних досліджень у межах проєкту «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)» / Упоряд. Г. Грінченко, В. Масненко, В. Тельвак. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2021. 64 с.
297. Денисенко В. Як зруйнувати рускій мір. Київ: Наш формат, 2023. 208 с.
298. Дикий Е. Гибридная война России: опыт Украины для стран Балтии. Вильнюс: Литовская военная академия им. генерала Йонаса Жямайтиса, 2016. 132 с.
299. Дмитренко М., Лібанова Е. Чому саме Донбас став місцем національної трагедії? Пошук неполітизованої відповіді на політичне питання. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2015, № 5-6 (79-80). С. 4-56.
300. Добробати / Катерина Гладка, Дмитро Громаков, Вероніка Миронова та інші. Харків: Фоліо, 2016. 570 с.
301. Довжук І. Забезпечення робочою силою вугільної промисловості Донбасу у пореформений період. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 52-56.
302. Долженко О. Визначення «гібридної війни» в контексті загроз національній безпеці України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2017. Вип. 20. С. 240-245.
303. Донбас у вогні. Путівник зоною конфлікту. Львів, 2017. 100 с.
304. Донік О. З історії індустріального освоєння Донбасу (XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. О. П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. 60 с.
305. Донік О. Індустріальне освоєння Донбасу у XIX – на початку XX ст. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 201-214.
306. Дорошенко М., Ткаченко В. «Гибридная война»: истоки и политические последствия. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник*

- наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2014, Вип. 14. С. С. 41-57.
307. Дроздовська О. Понятійно-категоріальний апарат масової свідомості як різновиду суспільної свідомості. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 39. С. 121-138.
308. Досвід та уроки бойових дій з деблокування Донецького аеропорту (26-31.05.2014). 103 с.
309. Дугин А. Основы геополитики. Москва: Арктогея, 1997. 608 с.
310. Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. Вип. 22. С. 136-165.
311. Жирохов М. Боги гібридної війни. Київ: Patriot Book, 2017. 198 с.
312. Жирохов М., Пономаренко Р. Маріуполь у вогні, 2014-2022. Чернігів: Княжий Вал, 2022. 106 с.
313. Жучковский А. Мозговой. Нижний Новгород: Издательство «Черная Сотня», 2020. 412 с.
314. Залізник Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. Київ: Шлях, 2014. 168 с.
315. Зубченко С. Діти війни: як Росія залучає українську молодь із тимчасово окупованих територій до терористичної діяльності. *Дзеркало тижня*. 2016. № 15. С. 3.
316. Зубченко С. Сучасний гуманітарний інструментарій протидії гібридній війні РФ проти України. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 4. С. 207-214.
317. Зубченко С. «Червоні лінії» сучасних геополітичних протистоянь: роль політико-правових цінностей в епоху гібридних війн. *Україна дипломатична*. 2018. Вип. 19. С. 656-665.
318. Ідентичність громадян України: зміни, тенденції, регіональні особливості. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3-4 (161-162). 134 с.

319. Ільницький В., Куцька О. Періодизація російсько-української війни (2014-2022) в українському науковому дискурсі. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*. 2023. № 13/55. С. 162-176.
320. Ільницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*. 2022. № 5. С. 43-55.
321. Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях / За ред. В.Кулика. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 328 с.
322. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналіт. доп. / за заг. ред. А. Баровської. Київ: НІСД, 2016. 109 с.
323. Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ: НУОУ, 2017. 104 с.
324. Казанський Д. ОРДіЛО: доба мародерства. *Український тиждень*. 2019. № 51(631). С. 12-13.
325. Казанський Д. Сепаратизм під червоним прапором. *Український тиждень*. 2014. № 40. С. 28-29.
326. Казанський Д. Хто керує донецьким бунтом? *Український тиждень*. 2014. № 21. С. 8-9.
327. Казанський Д. Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі. Київ: Темпора. 2015. 348 с.
328. Касьянов Г. Past Continuous: Історична політика 1980-х - 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
329. Кленін О. Проблеми і перспективи розвитку металургійних підприємств Донбасу: інноваційно-інвестиційний аспект. *Економічний вісник Донбасу*. 2009. № 1. С. 21-24.
330. Колосов М. Економічна блокада підприємств непідконтрольної частини Донбасу дає свої негативні наслідки. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 3(49). С. 4-10.

331. Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. № 4. С. 38–51.
332. Кочан Н. Донбас православний: формування сучасної структури, тенденції розвитку. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2011. Вип. 2. С. 266-295.
333. Кривицька О. Ідентичність українського пограниччя: Донбас. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 1. С. 293-313.
334. Кривицька О. Ідентифікаційні маркери суспільної консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 2. С. 257-271.
335. Кузіна К. Динаміка життєвого рівня населення шахтарських міст Донбасу (1950-1980-і рр.). *Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей*. 2009. Кн. 17-18. С. 200-212.
336. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ: Дух і Література, 2018. 560 с.
337. Кулик В. Мовна політика в багатомовних країнах. Закордонний досвід та його придатність для України. Київ: Дух і література, 2021. 312 с.
338. Кульчицький С. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. Київ: Інститут історії України, 2015. 120 с.
339. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
340. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2016. 720 с.
341. Курбан О. Інформаційне супроводження російської гібридної агресії в Донбасі (2014-2016). *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2017. № 2. С. 66-73.

342. Куцька О., Туранський М. Роль російських теле- і радіоканалів в інформаційно-пропагандистському забезпеченні окупації Криму. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 2. С. 99-112.
343. Куцька О. Антитерористична операція на Сході України (2014–2018 рр.): етапи та їх характеристика. *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ ст.: Збірник доповідей Міжнар. наук. конф. (Львів, 25–26 червня 2019 р.)*. Львів, 2019. С.16-18.
344. Куцька О., Марченко Я. Проукраїнські листкові агітаційні матеріали на тимчасово окупованих російською федерацією територіях України (2014 – 2022 рр.). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2022. № 38. С.206 – 232.
345. Лазоренко О. Інформаційний складник гібридної війни Російської Федерації проти України: тенденції розвитку. *Стратегічні пріоритети*. 2015. № 3. С. 124-133.
346. Лебон Г. Психологія людських спільнот. Київ.: Видавничий дім «Андронум», 2021. 224 с.
347. Левченко О. Еволюція гібридної війни Російської Федерації проти України. *Наука і оборона*. 2017. № 2. С. 11-16.
348. Литвиненко О., Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії-2006. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 1(73). С. 2-19.
349. Лихолобова З., Кузіна К. Липневі страйки 1989 року в шахтарських містах Донбасу. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15(1). С. 155-170.
350. Лосєв І. Донбасизація України. *Український тиждень*. 2009. № 50. С. 22-25.
351. Лосєв І. Альянс ватників і фраків. *Український тиждень*. 2014. № 35. С. 20-21.
352. Лях В., Сунгуровський М. Проблеми та настрої жителів шахтарських регіонів (на прикладі Донецької області та міст Сніжне,

- Торез, Шахтарськ). *Національна безпека і оборона*. 2004. № 11(59). С. 22-30.
353. Любивый Я. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития. Київ: Наукова думка, 1993. 140 с.
354. Магда Є. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 138–142.
355. Маланчук О., Черниш Н. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994-2004 рр.). *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. Спеціальний випуск: Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. 2007. №12 (2). С. 61-92.
356. Малко Р. Павло Жебрівський: «Наша стратегія – відновлення довоєнного кордону України». *Український тиждень*. 2015. № 25 (397). С. 8-10.
357. Марко С. Хроніка гібридної війни. Київ: Patriot Book, 2016. 236 с.
358. Марсель Х. Ван Херпен. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків: Віват, 2015. 304 с.
359. Масненко В., Тельвак В. Історична свідомість і політика пам'яті на тимчасово окупованих Російською Федерацією українських територіях (2014-2022). *The Russian-Ukrainian war (2014-2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2022. P. 586-598.
360. Масненко В., Тельвак В. Теоретико-методологічні засади й основні напрями досліджень історичної політики на окупованих Росією у ХХІ столітті українських територіях. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. 2021. Том ССLXXIV. С. 546-566.
361. Мацука О. Шляхи врегулювання конфлікту на Донбасі: громадський зріз. *Дзеркало тижня*. 2018. № 29. С. 4.

362. Мельничук В. Історія однієї мутації. *Український тиждень*. 2016. № 32. С. 16-18.
363. Нагорна Л. Мінливість регіональної свідомості у гібридних протистояннях: стресові та травматичні коди у просторі пам'яті. *Регіональна історія України: Збірник наукових статей*. 2017. Вип. 11. С. 53-70.
364. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. *Регіональна історія України*. 2007. Вип. 1. С. 107-122.
365. Немцов Б. Путин. Война. Москва, 2015. 64 с.
366. Ніколаєць Ю. Донбас в історичній пам'яті. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2011. Вип. 2. С. 196-217.
367. Ніколаєць Ю. Етнополітичний контекст мас-медійного дискурсу. *Донбас в етнополітичному вимірі*. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 452-509.
368. Ніколаєць Ю. Міжетнічна взаємодія в Донбасі у другій половині ХХ ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2012. Вип. 5. С. 4-26.
369. Ольшанский Д. Психология масс. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 368 с.
370. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас. Нью-Йорк: Видання Організації Чотирьох Свобід України, 1959. 158 с.
371. Павлюк А. Іловайська трагедія 2014 р.: події та відповідальність. Центр стратегічних справ УГСПЛ. Харків, 2016. 48 с.
372. Панасюк В., Феденко О. Еволюція змісту сучасної війни. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 24. С. 219-230.
373. Парахонський Б., Яворська Г. Онтологія гібридної війни: гра прихованих смислів. *Стратегічна панорама*. 2017. № 1. С. 7-16.

374. Патрикаракос Д. Війна у 140 знаках. Як соціальні медіа змінюють військовий конфлікт XXI ст. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 352 с.
375. Пахоменко С. Ідентичність у конфлікті на Донбасі. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 376-389.
376. Пахоменко С. Фактор ідентичності в українській кризі: приклад Донбасу. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2015. Вип. 12. С. 245-252.
377. Пашкова О. Воєнізовані табори для неповнолітніх на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей: організаційний і змістовий аспекти роботи. *Український історичний журнал*. 2023. № 1. С. 20-35.
378. Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У двох книгах / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. Книга 1. 800 с.; іл.
379. Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У двох книгах / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. Книга 2. 801-1555 с.; іл.
380. Перепелиця Г. Концепція «гібридного миру» для України. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. 2016. Вип. 17. С. 762-772.
381. Перепелиця Г. Російська воєнна агресія проти України: міжнародний та внутрішньополітичний контекст. *Україна дипломатична*. 2014. Вип. 15. С. 370-385.
382. Петречко О., Журавльов С. Проблема формування образу «російського героя» у контексті збройної агресії Росії проти України. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2021. № 2. С. 144-151.
383. Петречко О., Журавльов С., Ільницький В. Висвітлення трагедії рейсу МН17 на сторінках газети “The New York Times”. *Проблеми*

- гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 54. Том 2. С. 17-22.
384. Петречко О., Масненко В. Початок збройної агресії Росії проти України за матеріалами газети «Нью-Йорк Таймс» (27 лютого – 4 березня 2014 р.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія.* Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 7/79. С. 435-453.
385. Певцов Г. Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії / Г. В. Певцов, С. В. Залкін, С. О. Сідченко, К. І. Хударковський. *Наука і оборона.* 2015. № 2. С. 28-32.
386. Півроку після захоплення. Як працює промисловість в «ДНР». Аналітичний звіт. 2017. 8 с.
387. Піляєв І. Збройний конфлікт на Донбасі як прояв фрактального дуалізму пострадянського розвитку. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2015. Вип. 1. С. 129-138.
388. Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. Харків: Книжний Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 512 с.
389. Подкур Р. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. Київ: Інститут історії України, 2016. 126 с.
390. Подибайло М. Протидія українського волонтерського руху м. Маріуполь негативному інформаційному впливу в умовах російської агресії (2014-2018 рр.). *Воєнно-історичний вісник.* 2020 . Том. 3 (37). С. 157-172.
391. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення / Упоряд. К. Галушко. Харків: Фоліо, 2016. 352 с.

392. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / [Яблонський В., Лозовий В., Валевський О., Здіорук С., Зубченко С. та ін.] / за заг. ред. В. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.
393. Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та врегулювання. Аналітична доповідь / Ред. кол. Рафальський О.О. (голова), Котигоренко В.О., Панчук М.І. Київ: ІПіЕН ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 268 с.
394. Полумієнко С. Гібридна війна, її окремі передумови, стратегії та наслідки. *Вісник НАН України*. 2017. № 8. С. 72-82.
395. Попович К. Проект Росії: гібридні війни і технології їх створення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2017. Вип. 2 (37). С. 99-107.
396. Потехін О. Друга «холодна війна»: попередні підсумки. *Зовнішні справи: Історичні науки*. 2015. № 10. С. 14-17.
397. Почепцов Г. Смисли і війни. Україна і Росія в інформаційній і смисловій війні. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 312 с.
398. Почепцов Г. СССР: страна, созданная пропагандой. Харьков.: Фолио, 2019. 459 с.
399. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Вид. 3-тє, доповн. та переробл. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 504 с.
400. Протидія російській інформаційній агресії: спільні зусилля задля захисту демократії. Аналітичний звіт. Київ: ГО «Телекритика», 2015. 77 с.
401. Радковець Ю. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України. *Наука і оборона*. 2014. № 3. С. 36–42.
402. Рущенко І. Феномен «двох Донбасів»: вектори розвитку колективної свідомості населення різних частин Донбасу в умовах гібридної війни. *Український соціологічний журнал*. 2017. № 1-2. С. 34-43.

403. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. К.; Критика, 2003. 335 с.
404. Самар В. Гібридний "євроремонт" Донбасу. *Дзеркало тижня*. 2017. № 21. С. 3.
405. Саприкін В. Ключові проблеми та першочергові заходи із завершення реструктуризації вугільної промисловості України. *Національна безпека і оборона*. 2014. 11(59). С. 2-18.
406. Сасин Г. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір). *Грані*. 2015. № 3. С. 18-23.
407. Севостьянова Н. Анексія Криму та міжнародне право. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 56. С. 114–122.
408. Сегеда С., Шевчук В. Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір. *Наука і оборона*. 2019, № 1. С. 31-35.
409. Смола Л. Інформаційно-психологічний складник «гібридної» війни. *«Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи*. 2016. С. 53-56.
410. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.
411. Снайдер Т. Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка. Львів: Човен, 2020. 392 с.
412. Станчев М., Фельштинський Ю. Третя світова: Битва за Україну. Київ: Наш формат, 2015. 408 с.
413. Стасенко О. Рецепція методологічних ідей Р. Декарта у творчості М. Мамардашвілі. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 4. С. 83-88.
414. Степкин В., Гергель В. Полная история Донецка. Донецьк: Апекс, 2008. 560 с., ил.

415. Стяжкіна О. Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2016. Кн. 25. С. 71-99.
416. Сурков О. Незавершена війна: Історія протистояння України з Росією в 2014-2015 роках. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2021. 480 с., іл.
417. Тимчук Д. Вторгнення в Україну: хроніка російської агресії / Гусаров В., Машовець К., Карін Ю. Київ: Брайт Букс, 2016. 256 с.
418. Тинченко Я. Іловайський мартиролог 7-29(31) серпня 2014 року. Київ, 2018. 120 с.
419. Ткач В. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*. 2016. № 1. С. 99-109.
420. Ткаченко В. «Гібридна війна»: політичні наслідки. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2015. Вип. 1 (75). С. 58-69.
421. Требін М., Чернишова Т. Боротьба за свідомість людей в епоху постправди. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія права, політологія, соціологія*. 2020. №3 (50). С. 153-171.
422. Трофименко А. Правові засади проведення антитерористичної операції в Україні. *Вісник Маріупольського державного університету: Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 17. С. 266-278.
423. Трофименко А. Операція Об'єднаних сил в Україні: політико-правові засади проведення. *Вісник Маріупольського державного університету: Серія: Історія. Політологія*. 2018. Вип. 21. С. 253–259.
424. Трофимович В. Російська агресія проти України як загроза світовій системі безпеки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Історичні науки*. 2017. Вип. 26. С. 135-142.

425. Турчин Я. Російсько-український конфлікт як новий виклик світовій системі безпеки. *Зовнішні справи. Політичні науки*. 2016. № 11. С. 14-16.
426. У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту / Сергій Глотов, Анастасія Глотова, Анастасія Воронова, Юрій Руденко, Дмитро Путята. Київ: ДОВЖЕНКО БУКС, 2018. 540 с., іл.
427. Україна в умовах воєнно-політичного конфлікту: історія та сучасність. Київ, 2018. 46 с.
428. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. дн. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2010. 636 с.
429. Україна 2016-2017: ознаки прогресу та симптоми розчарування (аналітичні оцінки). Київ: Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2017. 94 с.
430. Україна 2017-2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки). Київ: Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2017. 142 с.
431. Уледов А. Перестройка и сознание. Москва: Мысль, 1989. 206 с.
432. Фомічова В. Масова свідомість чи свідомість мас: особливості співвідношення феноменів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2007. № 27-28. С. 93-96.
433. Цыганок А. Донбасс: неоконченая война. Гражданская война на Украине (2014–2016): русский взгляд. Москва: АИРО-XXI Год, 2016. 680 с.
434. Цюрупа М. Питання визначення сутності «гібридної війни»: на прикладі збройної боротьби на Сході України (середина 2014 – кінець 2015 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 5-6 (79-80). С. 56-65.

435. Червінка І. Територіальний підхід до врегулювання етнополітичних сепаратистських конфліктів. *Humanitarian vision*. 2015. Vol. 1, Num. 2. С. 79-84.
436. Шевченко А. Слов'янськ. Початок війни. Харків: Фоліо, 2020. 431 с.
437. Шибалов Є. «ДНР» зсередини. Короткий лікнеп. *Дзеркало тижня*. 2014. № 34. С. 3.
438. Шибалов Є. Донбас: українська весна. *Дзеркало тижня*. 2014. № 12. С. 2.
439. Шкляр Л. Сценарії для України у «нормандському форматі». *Україна дипломатична*. 2015. Вип. 16. С. 312-323.
440. Якубова Л. Процес українського націєтворення vs імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XXI ст.). *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 173-188.
441. Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2018. 384 с.
442. Abibok J. Na drodze do stworzenia „narodu Donbasu“. Polityka tożsamości samozwańczych republik na wschodzie Ukrainy. *Komentarze OSW*. 2018. N 270. 5.06. S. 1-7.
443. Benchuk V., Trofymovich V. Evolution moods of Donetsk residents on the temporally occupied territory. *East European historical bulletin*. Drohobych. 2022. Issue 23. P. 171-180.
444. Benchuk V., Trofymovich V. Hybrid aggression of Russia against Ukraine on the example of Donetsk region (2014-2022). *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2022. P. 424-433.
445. Hrebenuk M., Hrytsiuk V., Shchypansky P. The Main Events of the First Period of Armed Conflict in the East of Ukraine (April - September 2014). *Codrul Cosminului*. 2018. № 24 (2). P. 377-408.

446. Hrebeniuk M., Hrytsiuk V., Shchypansnky P. Key Events of the Second Period of the Armed Conflict in the East of Ukraine (05. 09. 2014 – 30. 04. 2018). *Codrul Cosminului*. 2020. № 26 (2). P. 357-378.
447. Khardel R., Vyzdryk V., Melnyk O. Cinema as a Tool for Influencing Historical Consciousness in Russian-Ukrainian Information Warfare. *Codrul Cosminului*. 2020. № 26. P. 281-303.
448. Sasse G., Lackner A. War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*. 2018. Vol. 34. N 2-3, P. 139-157.
449. Trofymowych V. “Wojna hybrydowa” jako element rosyjskiej geostrategii rewanżu. *Ante Portas. Studia nad bezpieczeństwem*. 2016, nr 1(6), S. 175-186.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

450. Андрей Шишацкий начал готовить референдум в Донецкой области. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/203757-andrey-shyshackyy-nachal-gotovyt-referendum-v-doneckoy-oblasty> (дата звернення: 20.08.2019).
451. Без Партии Регионов: донецкие партийцы призвали Путина остановить военную агрессию. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/203118-bez-partyu-regyonov-doneckye-partyusy-pryzvaly-putyna-ostanovyt-voennuyu-agressyyu> (дата звернення: 20.08.2019).
452. Бізнесмен, генерал, популіст і сбушник: хто і як керував Донецькою облادміністрацією з 2014 року. *Інформаційне агентство Вчасно*. URL: <https://vchasnoua.com/special/democracy/actual/60572-biznesmen-general-populist-i-sbushnik-khto-i-yak-keruvav-donetskoyu-obladministratsieyu-z-2014-roku> (дата звернення: 25.09.2020).
453. Блумер Г. Коллективное поведение. URL: <https://www.twirpx.com/file/816905/> (дата звернення: 05.08.2020).

454. Более 70% жителей Донбасса поддерживают территориальную целостность Украины – «народный референдум». *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/207138-bolee-70-zhyteley-donbassa-podderzhyvayut-terrytoryalnuyu-celostnost-ukrainy-narodnyy-referendum> (дата звернення: 25.08.2019).
455. Большинство жителей Донецка хотят жить в единой Украине – опрос. *ЛІГА. Новості*. URL: https://news.liga.net/politics/news/bolshinstvo_zhiteley_donetska_khotyat_zhit_v_edinoy_ukraine_opros (дата звернення: 25.08.2019).
456. Большинство дончан не одобряют действия сепаратистов – опрос. *Ліга. Новості*. URL: https://news.liga.net/politics/news/bolshinstvo_donchan_ne_odobryayut_deystviya_separatistov_opros (дата звернення: 25.08.2019).
457. Бурковський П. «Кто не понял, тот поймет...»: російська пропаганда в українському телепросторі. *Детектор медіа*. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/21715/2018-08-30-kto-ne-ponyal-tot-poymet-rosiyska-propaganda-v-ukrainskomu-teleprostori/> (дата звернення: 30.09.2020).
458. Бурковський П. Російська пропаганда про події в Україні: тенденції 2014-2016 років. *Детектор медіа*. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/19200/2017-07-04-rosiiska-propaganda-pro-podii-v-ukraini-tendentsii-20142016-rokiv/> (дата звернення: 20.08.2019).
459. Валериев И. Донецкий сепаратизм: все очень непросто. *IPress.ua*. URL: https://ipress.ua/ru/mainmedia/donetskyu_separatyzm_vse_ochen_neprosto_53471.html (дата звернення: 10.07.2019).
460. В Маріуполі вбили бойовика угруповання «ДНР» Джумаєва. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mariupol-vbyvstvo-romana-dzhumaieva/30166807.html> (дата звернення: 25.09.2020).

461. Вооруженные люди разогнали мирный митинг в защиту Украины в Славянске. *Остров*. URL: <https://www.ostro.org/general/politics/news/442943/> (дата звернення: 25.08.2019).
462. Геварін В. Батьки донецького сепаратизму. *Персонал плюс*. 2007. № 35 (238). URL: <http://www.personal-plus.net/238/2480.html/> (дата звернення: 05.05.2021).
463. Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения. Фрагменты исследования Центра глобалистики «Стратегия XXI» в рамках проекта «Антарес». URL: https://geostrategy.org.ua/images/Hybressi_on_finversion.pdf (дата звернення: 04.04.2019).
464. Горняки и чернобыльцы призывают горячие головы Донбасса остудить эмоции. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/202331-gornyaku-y-chernobylcy-pryzyvayut-goryachye-golovy-donbassa-ostudyt-ehmosuu> (дата звернення: 20.08.2019).
465. Джадан И. Операция «Механический апельсин». *Русский журнал*. URL: <http://www.russ.ru/pole/Operaciya-Mehanicheskij-apel-sin> (дата звернення: 10.07.2019).
466. ДНР обстреливает Донецк – свидетельства очевидцев. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/article/4955-dnr-obstrelyvaet-doneck-svydetelstva-ochevydcev> (дата звернення: 28.08.2019).
467. ДНР проведет «референдум» за присоединения к России в два тура. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/207389-dnr-provedet-referendum-za-prisoedyneniye-k-rossyyu-v-dva-tura> (дата звернення: 28.08.2019).
468. Донецкие активисты собрали помощь для украинских военных. *Остров*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/203565-donchane-prodolzhayut-provodyt-aksuu-v-podderzhku-sobornosti-ukrainy-foto> (дата звернення: 20.08.2019).
469. Дончане продолжают проводить акции в поддержку Соборности Украины – Фото. *Новости Донбасса*. URL:

- <https://novosti.dn.ua/news/203565-donchane-prodolzhayut-provodyt-akcyu-v-podderzhku-sobornosty-ukrainy-foto> (дата звернення: 20.08.2019).
470. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. URL: <https://vrnpolitstudies.nethouse.ru/static/doc/0000/0000/0134/134389.28ords6d1k.pdf> (дата звернення: 05.08.2020).
471. Жирохов М. «Одноразові солдати Путіна». Як воюють і гинуть в Україні мобілізовані з ОРДЛО. *Новинарня. Новини України що воює*. URL: <https://novynarnia.com/2022/05/02/odnorazovisoldaty/?fbclid=IwAR1hfhUz4i6h5vU0RXhSGX2-OXaWi2sMZg0Gq19bS71yhRbF73prbwHjHp8> (дата звернення: 21.12.2020).
472. Заграница нам поможет? Как Донецк делал выбор в пользу России. *Остров*. URL: <https://www.ostro.org/general/politics/articles/438957/> (дата звернення: 20.08.2019).
473. Зубов А. Это уже было. *Galinfo*. URL: https://galinfo.com.ua/news/eto_uzhe_bilo__andrey_zubov_156256.html (дата звернення: 10.05.2023).
474. Информация об общественно-политической ситуации в Донецкой области. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/206263-ynformasyuuaob-obshhestvenno-polytycheskoj-sytuacyu-v-doneckoj-oblasty> (дата звернення: 28.08.2019).
475. Казарін П. Знеособлений Донбас. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2017/02/10/7135012/> (дата звернення: 21.12.2020).
476. Катриченко Т. Черги і паспортні тури в Росію: як у Донецьку і Луганську роздають російські документи. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/05/30/7216530/> (дата звернення: 21.12.2020).
477. Колени Донбасса»: О чем говорит Жебровский. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/article/5930-koleny-donbassa-o-chem-govoryt-zhebryvskyy> (дата звернення: 30.09.2020).

478. Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація : Донбас в етнокультурних координатах України. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/346/Ethnos-Values-Communication.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 04.05.2019).
479. Кононов І. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. *Historians*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doshdzhennya/1778-inya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny> (дата звернення: 07.07.2019).
480. Краматорск, захват отдела МВД. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VGLr8-6Dpxs&t=110s> (дата звернення: 20.08.2019).
481. Кровавое 9 мая в Мариуполе. Шесть лет после трагедии, - ВИДЕО. URL: <https://www.0629.com.ua/news/2754972/krovavoe-9-maa-v-mariupole-sest-let-posle-tragedii-video> (дата звернення: 28.08.2019).
482. Куромія Г. Загадка Донбасу: як зрозуміти його минуле та майбутнє. *Histor!ans*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1596-hiroaki-kuromiia-zahadka-donbasu-iak-zrozumity-ioho-mynule-ta-maibutnie> (дата звернення: 02.05.2022).
483. Лисенко О. "Як нам облаштувати Росію...", або яким має стати повоєнний світ. *Історична правда*. 2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/03/10/161047/> (дата звернення: 08.05.2023).
484. Литвинов М. Иловайск как зеркало тактических возможностей. URL: <http://colonelcassad.livejournal.com/1774750.html> (дата звернення: 05.05.2019).
485. Мовчан С., Суляліна М., Галай А. Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014-2019 рр.). Київ, 2020. 59 с. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/Osvita_01_dlia-sayta.pdf (дата звернення: 25.11.2022).
486. Мокан В. "Комсомол" та "народні дружини": як Кремль готує агентів впливу для поширення ідей "руського мира" в ОРДЛО.

- Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/06/3/7254316/> (дата звернення: 21.12.2020).
487. Мороз навів запис Мельниченка, де Янукович фальсифікував вибори. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/07/14/3001142/> (дата звернення: 04.05.2019).
488. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. URL: http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/665/moskovichi_vek_tolp.pdf (дата звернення: 05.08.2020).
489. На Донбассе боевики готовят детей к войне с Украиной – представитель омбудсмена. *Сегодня*. URL: <https://www.segodnya.ua/regions/donetsk/na-donbasse-boeviki-gotovyat-detey-k-voyne-s-ukrainoy-predstavitel-ombudsmena-1194525.html> (дата звернення: 21.12.2020).
490. Народные сборы Донбасса отменили решения о референдуме и создании Донецкой республики. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/205070-narodnye-sbory-donbassa-otmenyly-resheniye-o-referendume-y-sozdanyu-doneckoy-respublyky> (дата звернення: 28.08.2019).
491. Независимые наблюдатели из РФ не признали Донецкий «референдум». *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/207963-nezavysymye-nablyudately-uz-rf-ne-pryznaly-doneckyy-referendum> (дата звернення: 28.08.2019).
492. Немирич С. Російсько-український конфлікт: проміжні підсумки. *Дзеркало тижня*. URL: https://zn.ua/ukr/internal/rosiysko-ukrayinskiy-konflikt-promizhni-pidsumki_.html (дата звернення: 20.07.2019).
493. Норин Е. Иловайская мясорубка: день, когда Украина дрогнула. Ч. 1. URL: <https://sputnikpogrom.com/ilovaisk/22734/battle-of-ilovaisk/#.WNPso6LfPIW> (дата звернення: 07.08.2019).
494. Норин Е. Иловайская мясорубка: день, когда Украина дрогнула. Ч. 2. URL: <https://sputnikpogrom.com/ilovaisk/22853/battle-of-ilovaisk-2/#.YV2SWk1R3IU> (дата звернення: 07.08.2019).

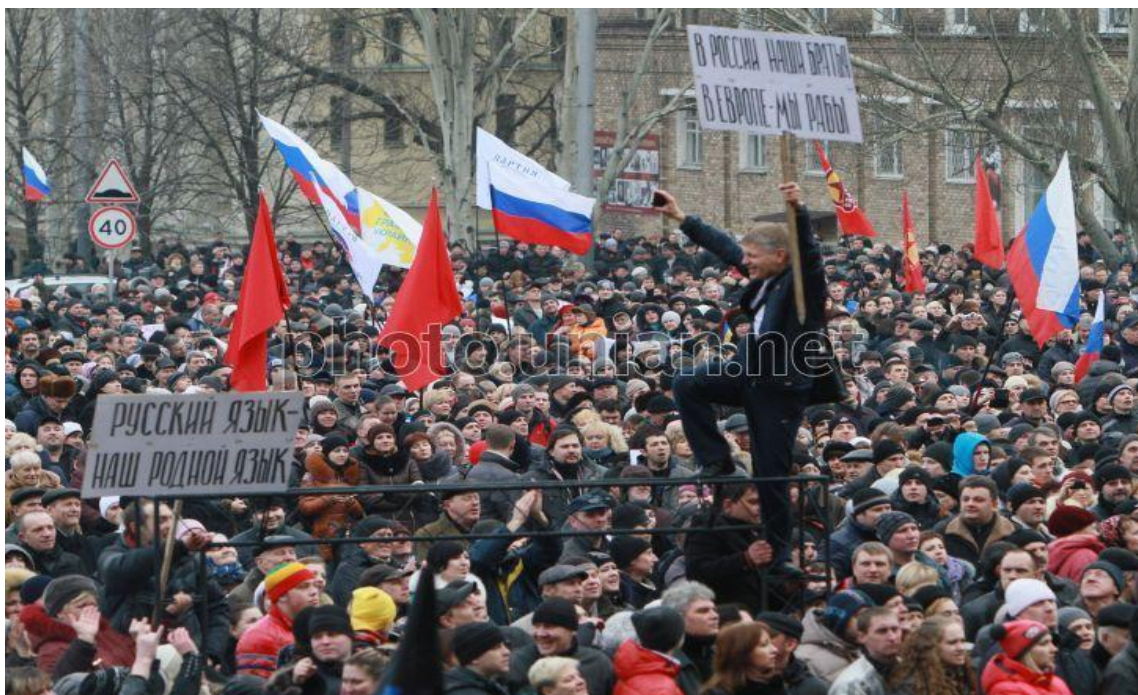
495. Паниотто В. Майдан: взгляд с Юго-Востока. URL: <https://www.capital.ua/ru/publication/13648-maydan-vzglyad-s-yugo-vostoka> (дата звернення: 10.07.2019).
496. Портнов А. Уроки Донбасса. *Уроки истории XX век*. URL: <https://urokiistorii.ru/article/52573> (дата звернення: 25.09.2019).
497. Проблемы и поддержка малого и среднего бизнеса в Донецкой области. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/article/5525-problemy-y-podderzhka-malogo-y-srednego-byznesa-v-doneckoy-oblasty> (дата звернення: 25.09.2020).
498. Проблеми відновлення українського мовлення в Донецькій області. Аналітичний звіт. Вересень 2016 р. *Донецький інститут інформації*. URL: <https://www.irf.ua/content/files/dp-2016-38.pdf> (дата звернення: 30.09.2020).
499. Пророссийские активисты напали на мирных граждан в Донецке и спровоцировали драку фото. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/202577-prorossyyskые-aktyvysty-napaly-na-myrnykh-grazhdan-v-donecke-y-sprovocyrovaly-draку> (дата звернення: 20.08.2019).
500. Російська військова техніка перетнула кордон України – іноземні журналісти. *Коресподент*. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/3406109-rosiiska-viiskova-tehnika-peretnula-kordon-ukrainy-inozemni-zhurnalisty> (дата звернення: 28.08.2019).
501. Російський історик Зубов: мене звільнили з МДІМВ за наказом Кремля. *BBC NEWS. УКРАЇНА*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140325_zubov_mdinv_russia_ag (дата звернення: 05.05.2021).
502. Саєнко О. Механізм інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія*. 2015. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrpn_2015_1_11 (дата звернення: 25.08.2019).

503. «Своя» история: Какие учебники пишут для донецких студентов. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/article/7022-svoaya-ystoryya-kakye-uchebnyku-pyshut-dlya-doneckyxh-studentov> (дата звернення: 21.12.2020).
504. Сепаратистские митинги в городах Донецкой области прошли по одному сценарию – обзор. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/202266-separatystskye-mytyngy-v-gorodakh-doneckoy-oblasty-proshly-po-odnomu-scenariyu-obzor> (дата звернення: 20.08.2019).
505. Сигеле Сципион. Преступная толпа. Опыт коллективной психологии. URL: https://royallib.com/book/sigele_stsipion/prestupnaya_tolpa_opit_kollektivnoy_psihologii.html (дата звернення: 05.08.2020).
506. Суд разрешил проводить митинги сепаратистов, поскольку "власть в Украине принадлежит народу" – мэр Донецка. *Остров*. URL: <https://www.ostro.org/general/politics/news/441465/> (дата звернення: 20.08.2019).
507. Сушко О. «Ігри великих»: як Україні не загратися в гру, що не відбудеться? *Дзеркало тижня*. 2017. № 1. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/igri-velikih-yak-ukrayini-ne-zagratysya-v-gru-scho-ne-vidbudetsya-.html> (дата звернення: 15.07.2020).
508. Тард Г. Общественное мнения и толпа. URL: <https://www.twirpx.com/file/185124/> (дата звернення: 05.08.2020).
509. Тинченко Я. Серпень 2014. Іловайськ. URL: <http://www.ukrmilitary.com/2015/09/ilovajsk1.html> (дата звернення: 07.08.2019).
510. «Український донецький куркуль»: профінансували понад 200 бізнес-проектів. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2591436-ukrainskij-doneckij-kurkul-profinansovali-ponad-200-biznesproektiv.html> (дата звернення: 25.09.2020).

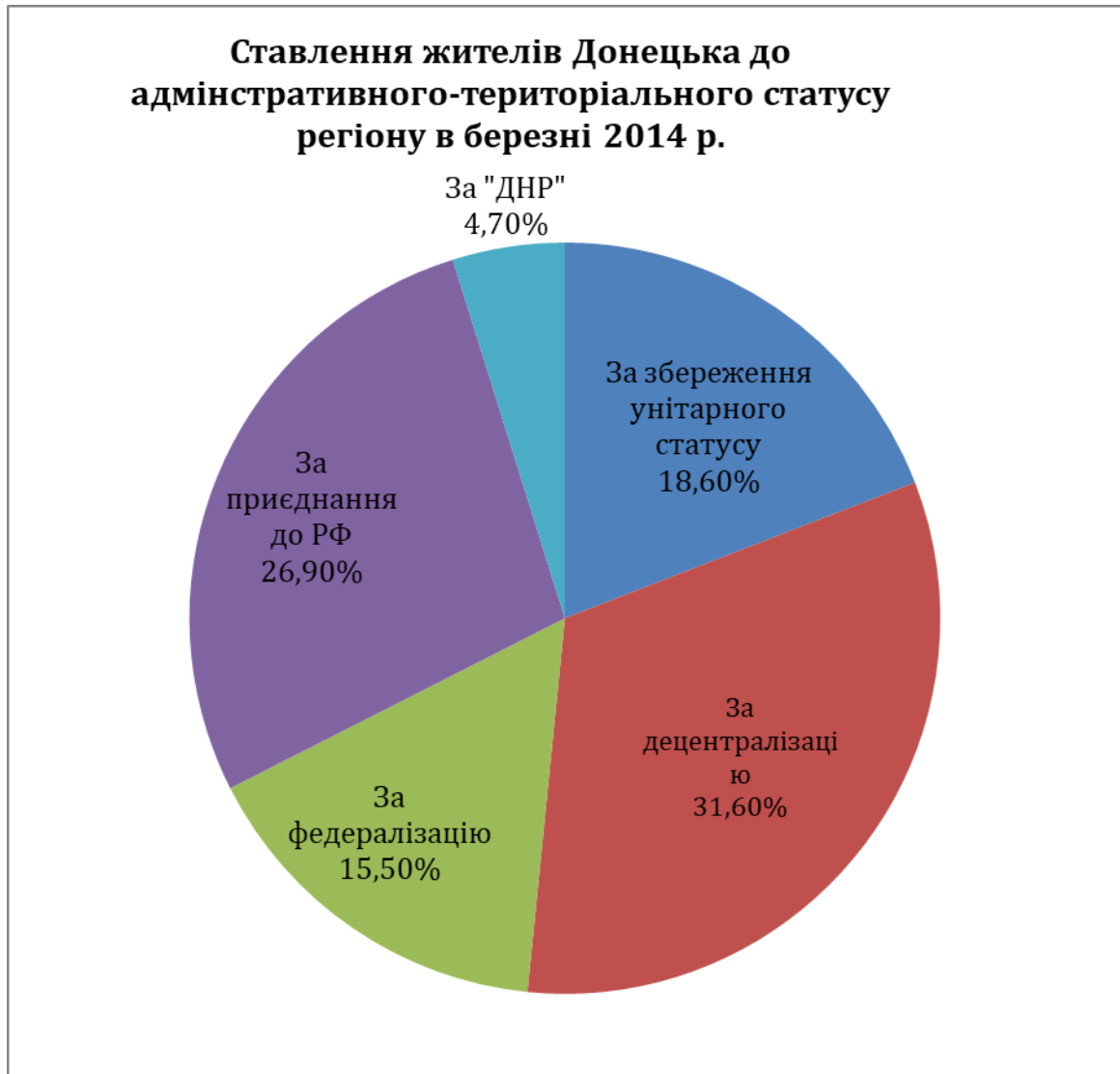
511. Фотофакт. Жители Донецка не спешат записываться в «Восточный фронт». *Остров*. URL: <https://www.ostro.org/donetsk/society/news/438416/> (дата звернення: 15.08.2019).
512. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=63684 (дата звернення: 05.08.2020).
513. Чего боится Донбасс. Список слухов, которые питают пророссийские митинги. *Новости Донбасса*. URL: <https://www.ostro.org/general/politics/articles/441298/> (дата звернення: 15.08.2019).
514. Что такое «русский мир» не знают в Донецкой области – соцопрос. *Донецкая правда*. URL: <http://pravda.dn.ua/monitors/103-chto-takoe-russkyu-myr-ne-znayut-v-doneckoy-oblasty-socopros> (дата звернення: 10.07.2019).
515. Юнг К. Архетип и символ. URL: https://royallib.com/book/yung_karl/archetip_i_simvol.html (дата звернення: 05.08.2020).
516. Як російська пропаганда впливає на суспільну думку в Україні (дослідження). *Детектор медіа*. URL: <https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/18384/2017-02-13-yak-rosiyska-propaganda-vplyvaie-na-suspilnu-dumku-v-ukraini-doslidzhennya/> (дата звернення: 30.09.2020).
517. 1 тысяча человек митингует в поддержку единства Украины. На них напали сепаратисты (обновлено). *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/205957-1-tysyacha-chelovek-mytynguet-v-podderzhku-edynstva-ukrainy-na-nykh-napaly-separatysty> (дата звернення: 25.08.2019).

ДОДАТКИ

Додаток А

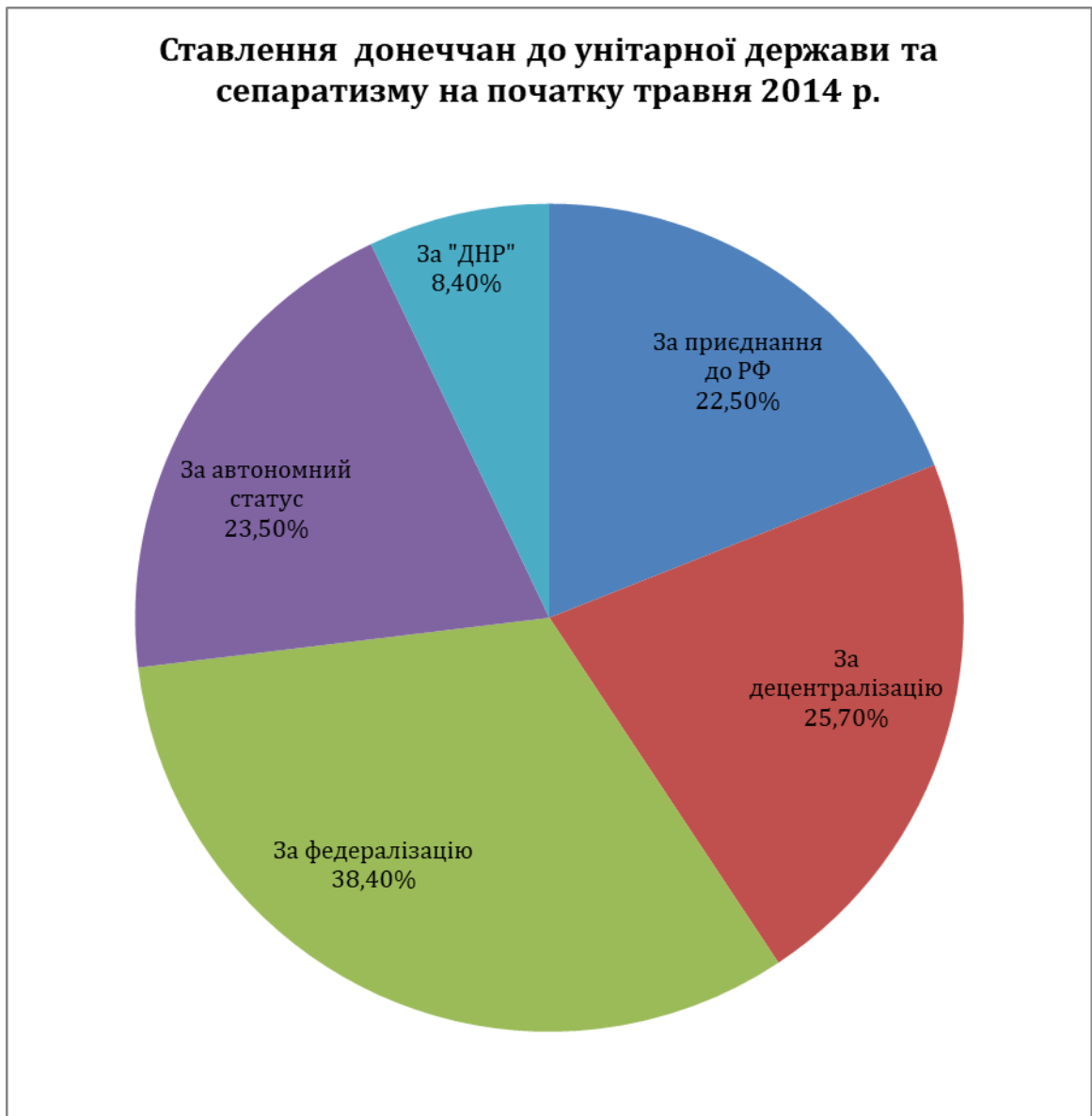
Проросійський мітинг у Донецьку 1 березня 2014 р.

Джерело: Проросійський мітинг у Донецьку. УНІАН. URL: <https://photo.unian.ua/photo/537701-prorossiyskiy-miting-v-donecke> (дата звернення 20.10.2021).

Джерело: Большинство жителів Донецка хотят жить в единой Украине опрос. ЛІГА. *Новости.* URL: https://news.liga.net/politics/news/bolshinstvo_zhiteley_donetska_khotyat_zhit_v_edinou_ukraine_opros (дата звернення: 25.08.2019).

Додаток В

Джерело: Ставлення до унітарної держави та сепаратизму в Україні. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=319> (дата звернення: 25.08.2019).

Останній патріотичний мітинг у Донецьку 28 квітня 2014 р.

Джерело: 28 квітня 2014 року відбувся останній проукраїнський мітинг у Донецьку. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/04/28-kvitnya-2014-roku--ostannij-proukrayinskyj-mityng-u-doneczku/> (дата звернення 19.04.2020).

Донеччина

П'ятниця, 19 вересня 2014 р. № 30 (15866)

Інтерв'ю

Сергій Тарута:

Повинно бути чітке розуміння, що нам гарантують мир

Глава Донецької обласної адміністрації Сергій Тарута більше схожий на преподавателя университета, чем на руководителя охваченного войной региона. Но эта мягкость обманчива.

Он довольно жестко критикует нынешние порядки в стране и прямо формулирует то, что ему не нравится в принятом законе об особом статусе некоторых территорий на Донбассе. У Таруты нет личных батальонов и отрядов, но под Мариуполем расположен самый боеспособный батальон МВД – "Азов". Два последних дня он проверяет, как Мариуполь готовится к обороне от российского вторжения.

"Украинская правда" перехватила губернатора поздно вечером после совещания с военными и заседания штаба обороны города, чтобы расспросить про принятый закон и перспективы борьбы с российской агрессией.

– Как вы чувствовали себя, когда узнали о том, что Рада приняла закон об особом статусе Донбасса?

– Это было дикое разочарование. Я был в дороге, ехал в Мариуполь, и я надеялся, что это все-таки не случится, честно говоря, в таком виде.

Для меня это было настолько глубокое потрясение, я думал, что же это делается, нас просто кинули, нас изнасиловали! Это как в одном анекдоте про ведра дерьма и изнасилование. Теперь мы все наелись дерьма, а потом нас все-таки изнасиловали.

– Принятый радой закон – это действительно желание мира, или следствие слабости киевской власти и уступок Кремлю? Это отступление или приглашение к диалогу?

– Всем хотелось бы иметь дорожную карту, но дорожная карта не должна оставлять ощущение, что нас изнасиловали. Ок, мы готовы договариваться с российской стороной о каких-то компромиссах, но не любой ценой. Вот любой ценой – это не про меня.

– Но вы объясняли президенту, что это опасно?

– Президент сам берет на себя ответственность принимать решения, к сожалению, не общаясь ни с кем.

– Буквально за все?

– Да, за все. Вначале, когда он только пришел, я ему говорил – если вы хотите, чтобы была команда, то вы должны понимать. Когда у нас команда, у них есть право вето. Команда, это когда каждый понимает, что он играет очень важную роль в процессе...

ответственность за заслуги и поражения. И я сказал Петру Алексевичу: "Я готов быть членом команды, если у нас есть принципы, мы сейчас объединяемся вокруг того, чтобы быстрее строить такую страну, мы забыли всю старую историю"...

Перед выборами у нас с ним был разговор, я ему все рассказал, высказал свои претензии... Но это была старая история... Я сказал: "Если я член команды, тогда мы должны все слушать друг друга, не может быть монолога, должен быть обязательно диалог".

Потому что когда мы пришли на встречу, нам там все рассказали, что делать, и мы все услышали – это не рабочий вариант, это точно не для меня. Я ведь не просился, я в бизнесе себя хорошо чувствовал и реализовывался.

Потому я могу быть членом команды, но у нас должна быть идеологическая платформа одинаковая, средства достижения этих целей, к которым мы будем идти, должны быть абсолютно понятные, прозрачные, честные правила. И тогда можем усиливать нашу силу интеллектом всех составляющих. Но, к сожалению...

– Вы довольно жестко и прямо формулируете. А если после этого вам придется уйти?

– На это место очереди нет. Поверьте, давно бы уже была ротация. Но я реально понимаю, что, в общем-то, на сегодняшний день и заменить-то никому, потому что тут ты не получаешь, ты отдаешь все время. Отдаешь свою энергию...

нальный депрессняк. Ты все отдаешь, ты спать не можешь. Вот приехал с работы в полпервого, почитал, лег в два часа – вставать в семь, а уже в пять часов – всё, не могу, потому что это все в голове крутится, крутится...

Мы должны были консолидироваться вокруг одних целей, а мы боремся на всех фронтах. И это дико. Понятно, что и в области консолидации большой нет, здесь дикие расходы, все работает на износ. У меня сегодня роль не только губернатора, но много и других задач. Поэтому, конечно же, такие решения вызывают вопросы...

Когда процедура тайная, никто не несет ответственности... Сейчас каждый будет рассказывать: "Это не я", "это не я". Сегодня мне позвонил один депутат с донецкой Партии регионов. Я говорю: "А ты знаешь, за что ты голосовал?". "Нет, нам сказали, что это согласовано с тем президентом". (С Путиным - прим. УП). А если бы тебе сказали, что с тем президентом согласовано, что изнасиловать твою семью, твою жену и дочь, ты бы тоже так сделал?"

Это мне напоминает ситуацию, когда я разговаривал так же с одним депутатом из Партии регионов, после голосования 16 января. Он мне говорит: "Мы не знали, Рыбак на нас давил, мы все спешили, и он говорит: "Надо проголосовать, это согласовано с президентом, он три раза звонил". И мы проголосовали. Мы теперь больше никогда не будем так голосовать".

Я об этом вспоминаю регулярно.

принимаются закрыто? Вы же обманываете, на самом деле, весь народ. Это же не проходит! Мы хотим быть другими, новыми, и продолжать пользоваться такими старыми элементами?

Накануне голосования президент позвал руководителей фракций. Руководители фракций посчитали, что они могут от имени народа говорить. Но их точно никто не уполномочивал. Вы с гражданским сообществом переговорите сначала...

– Вы сказали на пресс-конференции, что у вас 50 вопросов к этому закону. Что вас прежде всего не устраивает? В чем главная проблема?

– Я не вижу в этом документе закона. Я вижу только набор деклараций, которые нам предстоит еще всем вместе очень подробно обсуждать, и там очень много чувствительных моментов.

Но главное – мы не нашли ответы на наши вопросы. Нам говорили про "особый статус по экономике". Сейчас мы видим, что это больше легализация тех формирований, которые Генеральная прокуратура пока считает террористическими организациями. В законе же не сказано об индугенции этим организациям.

Более того, я вижу, что некоторые положения документа просто нерабочие. Да, как желание написать мирную карту это можно воспринимать – согласен, я тоже за мир. Но опять-таки, чтобы было четкое понимание, что нам кто-то гарантирует этот мир. Поэтому здесь точно должны быть под-

не понимаем, будут завтра стрелять или не будут, будут завтра нападать на Мариуполь или не будут? Как нам с ними жить и дружить, ведь они убили! Многие моих друзей и знакомых, издевались над моим помощником... Мы всем должны все простить? Получается так – кто издевался, кто грабил... будет свободно разгуливать на свободе? Машины как грабили, так и сегодня отбирают машины.

Одни вопросы, а ответов нет. – Например, положение о милиции...

– В том числе. Но для меня важнее даже не это. Для меня первостепенный вопрос – это граница. Я считаю, что граница – основополагающее. Где проходит граница Украины? Вроде бы сказали, что граница Украины – это красная линия, которую российская сторона не переходит. Хорошо, если это красная линия, тогда как эта красная линия будет защищаться? Каким механизмом она будет защищена? Я должен это понимать. Если будет международный механизм защиты границы, точно все остальное ок. С этим можно смириться.

Все остальное вытекает из этого решения по границе.

– Вы не жалаете, что в эту драму ввязались? Могли бы отсидеться где-то в Киеве, например...

– Нет. Понимаете, когда страна в опасности, то мы должны все объединяться. Люди же многие тоже ходили на Майдан, друзья мои ходили, а было страшно. И никто не знал, выйдет он оттуда живым или нет. Нам было не страшно.

Джерело: Шеремет П. Сергій Тарута: повинно бути чітке розуміння, що нам гарантують мир. *Донеччина*. 2014. № 30 (15866). С. 1,3.

Звернення

Порошенко не учел права жителей Донбасса

Общественное движение "Комитет патриотических сил Донбасса" обращается к жителям региона и гражданам Украины.

Приводим полный текст:

"Уважаемые коллеги, единомышленники, активисты гражданского общества!

Наконец мы начали осознавать, насколько значимой является ответственность каждого конкретного человека за то, что происходит вокруг. Понятно, что выход из ситуации заключается не в ожидании мессии, но в совокупности действий каждого из нас. В таких условиях большие надежды возлагаются именно на сознательное общество, общественные организации и конкретных лидеров, которые способны сплотить людей вокруг себя. Именно третий сектор имеет шанс стать в авангарде новейших преобразований в государстве, и не только «привычными и проверенными» способами вроде депутатского мандата или должности в высоком кабинете. Все это не понадобилось активистам, чтобы доказать свою ответственность и эффективность, в частности, в поддержке и обеспечении армии.

К сожалению, страна страдает не только от нападений внешнего агрессора, она воюет на нескольких фронтах, один из которых не пересекает границы государства, а происходит внутри. Определяющей является борьба против внутреннего врага, который привел в Украину войну. Преодолеть его можно только через лишения всяческой поддержки с одной стороны, и активной позиции со стороны тех, кто отстаивает свобод-

ную, суверенную, независимую и целостную Украину.

Украинцы воюют за свою землю: оружием, действиями, словом. Активисты Луганщины и Донетчины сформировали Комитет патриотических сил Донбасса, список которого не является окончательным и постоянно пополняется новыми именами. Они подготовили обращение к руководству государства с требованиями гарантировать соблюдение прав и свобод граждан на оккупированных территориях, в том числе во время избирательного процесса, и не допустить легализации и дальнейшего распространения идеологии террористических организаций. Активисты предупреждают: никакой «особый статус» территорий Донбасса без выполнения этих условий невозможен.

В это решающее и непростое время слово каждого активиста является весомым. Обращаемся к вам, уважаемые коллеги из Донбасса, кому не безразлична судьба Украины, благополучия своего региона и будущее своих детей, поддержать земляков – приобщиться к их обращениям в адрес руководства государства. Только общие, объединенные усилия могут привести нас к победе и прекратить войну.

В своем выступлении на заседании Кабинета Министров 10.09.14 Президент Украины Петр Порошенко заявил, что в ближайшее время в Верховную Раду

Украины внесет проект Закона Украины «О временном порядке местного самоуправления в отдельных районах Донецкой и Луганской областей». Это будет сделано в соответствии с Минскими договоренностями с представителями РФ и ОБСЕ, с участием террористических организаций «ДНР» и «ЛНР».

Обращаемся к вам с требованием и сейчас, и в дальнейшем, слышать и учитывать голос не только тех, кто с оружием поднялся против нашего государства, разрушил мирный Донбасс и официально признан террористами, но и сотен тысяч жителей региона, которые под угрозой физического уничтожения вынуждены были покинуть свое жилье, собственность, рабочие места и стать беженцами в собственной стране. Нас незаконно лишили большинства гражданских прав гарантированных Конституцией, но мы остаемся гражданами этой страны!

Мы считаем, что как указанный Закон, так и любые другие регуляторные акты, касающиеся урегулирования кризиса на Востоке, должны учитывать, в первую очередь, наши права и интересы (как непосредственно пострадавшей стороны конфликта) и базироваться на:

а) безоговорочном и полном суверенитете Украины на всей территории Донбасса, в том числе и той, которая вре-

менно захвачена террористами;

б) предотвращении любой прямой или касательной легализации статуса террористических квазигосударственных образований.

Мы понимаем необходимость компромисса ради достижения мира и уважаем усилия украинской власти, направленные на это. Но призываем все политические силы не принимать закон «об особом статусе» территорий Донбасса, если в нем не будут заложены следующие положения:

1. Местные выборы могут быть объявлены только после:

а) полного восстановления фактической юрисдикции Украины на этих территориях;

б) вывода с территории Украины незаконных вооруженных формирований и иностранных войск;

в) обеспечение равных прав для всех субъектов избирательного процесса путем восстановления на «особых» территориях плюралистического национального информационного поля.

2. Обеспечение для граждан Украины, которые вынуждены были покинуть свои дома, в полном объеме прав и свобод, в т.ч. свободы передвижения и возможности участия в местных выборах по месту постоянной регистрации, или во временных избирательных участках в других регионах Украины, при наличии регистрации в «особых территориях», где проходят внеочередные выборы в местные органы самоуправления.

3. Обязательное участие в избирательном процессе независимых наблюдателей, в т.ч. иностранных.

4. Пропорциональная система выборов.

5. Обеспечение физической безопасности для всех кандидатов.

Мы считаем, что без обеспечения условий, указанных в пунктах 1, 2, 3, 5 в отдельных районах Донецкой и Луганской областей там нельзя проводить голосование и на общенациональных выборах.

Что касается восстановления жизнедеятельности региона, то мы требуем:

1) чтобы этот процесс не был монополизирован кем бы то ни было;

2) чтобы средства государственного бюджета Украины направлялись только на территории, которые возвращены под полную фактическую юрисдикцию Украины.

Мы требуем от украинской власти слышать голос не только сепаратистского Донбасса, но и голоса патриотов, которых в донецком и луганском регионах большинство и на плечи которых ляжет основная тяжесть по восстановлению экономики региона и построению там нового украинского Донбасса.

Мы предупреждаем органы и политические силы Украины от сотрудничества с террористическими организациями «ДНР» и «ЛНР».

С уважением, Комитет патриотических сил Донбасса".

Опубликовано на сайте «Новости Донбасса» 17.09.2014г.

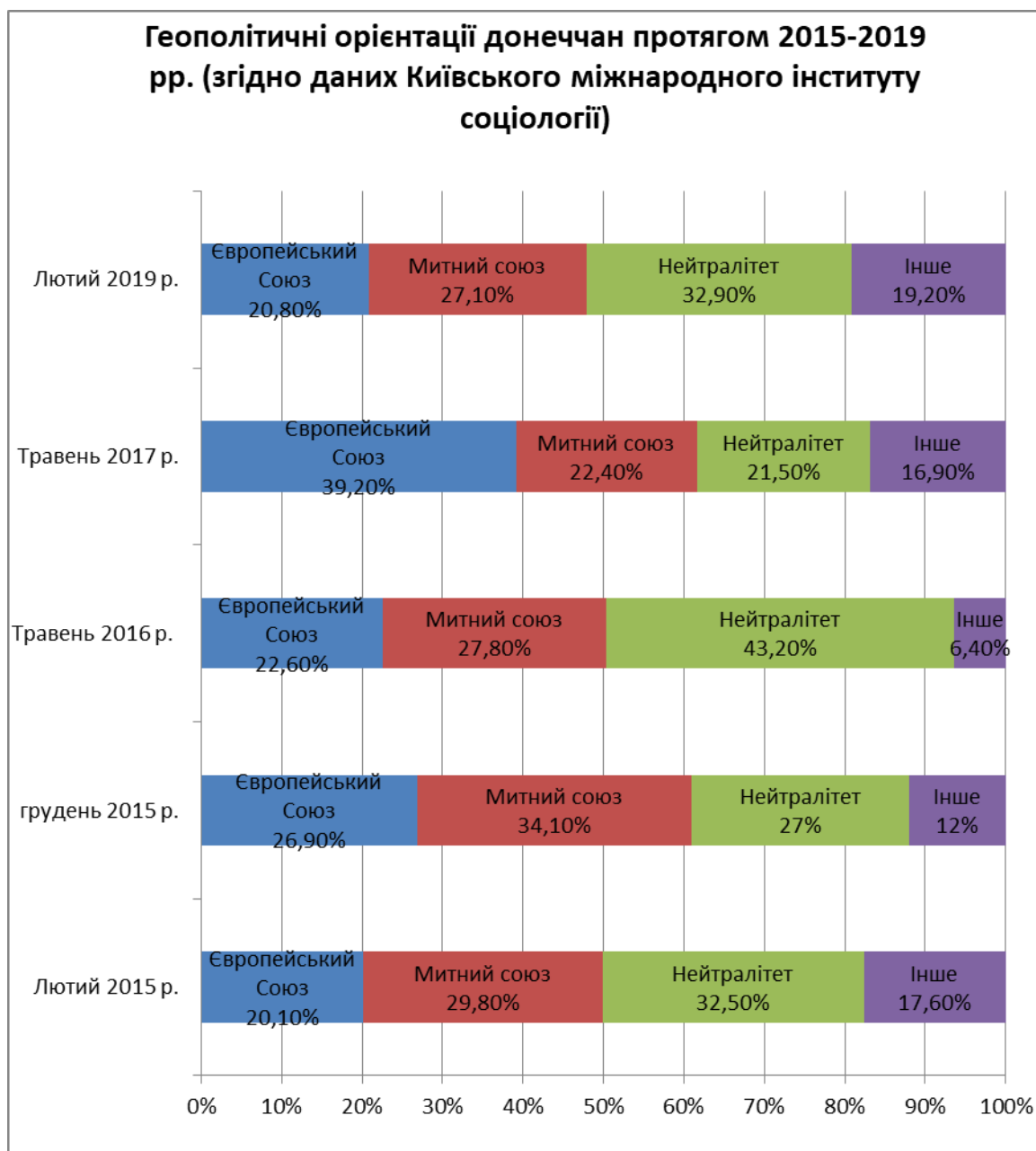
Зистію

Проросійський мітинг в Маріуполі у березні 2014 р.

Джерело: Митинги в Маріуполі – за референдум. *Приазовський робочий*. 2014. № 38 (19812). С. 3

Додаток К

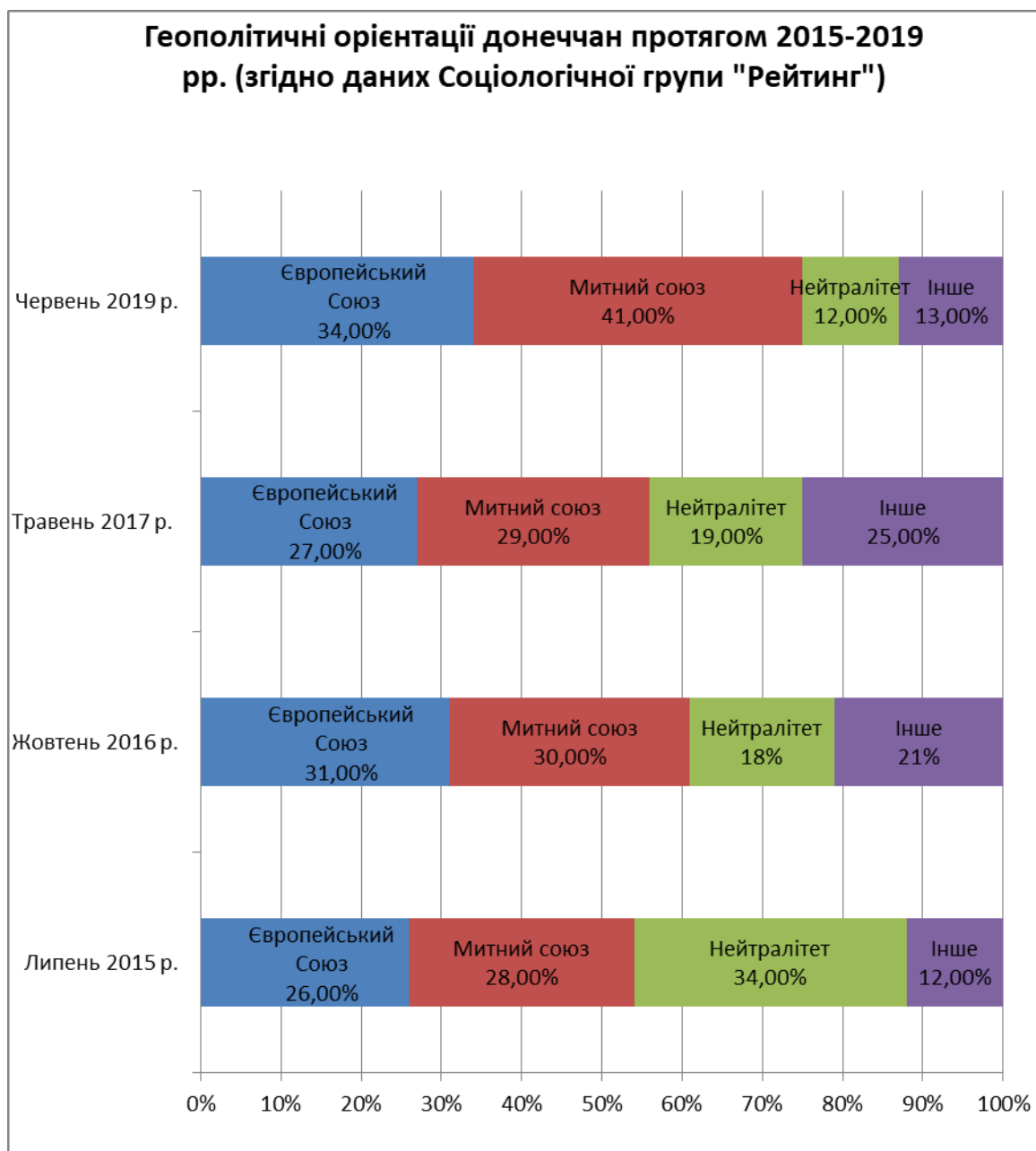
Джерело: Геополітичні орієнтації громадян України: стає і мінливе останніх років (лютий 2012 – лютий 2015 рр.). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=507> (дата звернення 25.09.2020).

Яким інтеграційним напрямком має йти Україна: Європейський Союз, Митний Союз (грудень 2015). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=584&page=20> (дата звернення 25.09.2020).

Яким інтеграційним напрямком має йти Україна: Європейський Союз, Митний Союз чи неприєднання до жодного з союзів. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=655> (дата звернення 25.09.2020).

Геополітичні орієнтації та ставлення жителів України до незалежності України.
Київський міжнародний інститут соціології.
URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=713&page=9> (дата звернення 25.09.2020).

Геополітичні орієнтації жителів України: лютий 2019. *Київський міжнародний інститут соціології.* URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=827&page=26> (дата звернення 25.09.2020).

Джерело: Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. Липень, 2015. Соціологічна група «Рейтинг». 71 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/iri_pol1_082015_ua.pdf (дата звернення 25.09.2020).

Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 28 вересня – 7 жовтня, 2016. Соціологічна група «Рейтинг». 78 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2016_september_survey_of_residents_of_ukraine_ua_press_0001.pdf (дата звернення 25.09.2020).

Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 21 квітня – 5 травня, 2017. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 91 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2017_may_survey_of_residents_of_ukraine_ua_0001.pdf (дата звернення 25.09.2020).

Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 12-23 червня, 2019. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 95 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2019_june_survey_of_residents_of_ukraine.pdf (дата звернення 25.09.2020).

Діти в «ДНР»

Джерело: Они родились «в ДНР»? Чему учат донецких детей. *Новости Донбасса.*

URL: <https://novosti.dn.ua/article/7310-ony-rodylys-v-dnr-chemu-uchat-doneckyykh-detey> (дата звернення 21.05.2020).

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації*****Окрема стаття у монографії:***

1. Benchuk V., Trofymovich V. Hybrid aggression of Russia against Ukraine on the example of Donetsk region (2014-2022). *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2022. P. 424-433. (Особистий внесок Бенчука В. – 70%).

Статті у вітчизняних та закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Scopus та Web of Science:

2. Benchuk, V., and Trofymovych, V. (2023). Fakes and manipulations as tools of the information warfare of the Russian Federation against Ukraine on the example of Mariupol and their influence on the public awareness of the youth, Inequality, Informational Warfare, Fakes and Self-Regulation in Education and Upbringing of Youth, *Youth Voice Journal* Vol. IV, pp. 40-52. ISBN (ONLINE): 978-1-911634-81-2. (Особистий внесок Бенчука В. – 70%).
3. Бенчук В., Трофимович В. Урегулювання збройного конфлікту на сході України крізь призму масової свідомості донеччан на підконтрольній території (2014–2021 рр.). *Український історичний журнал*. Київ. 2022. № 4. С. 109-115. (Особистий внесок Бенчука В. – 70%).
4. Benchuk V., Trofymovich V. Evolution moods of Donetsk residents on the temporally occupied territory. *East European historical bulletin*. Drohobych. 2022. Issue 23. P. 171-180. (Особистий внесок Бенчука В. – 70%).

Статті у наукових фахових виданнях України:

5. Бенчук В., Грицюк В. Перші бої за Іловайськ в серпні 2014 р. *Воєнно-історичний вісник*. Київ. 2019. Вип. 1 (31). С. 37-54. (Особистий внесок Бенчука В. – 50%).

6. Бенчук В. Суспільно-політичне та силове протистояння в українському місті Маріуполь навесні 2014 року. *Воєнно-історичний вісник*. Київ. 2019. №. 3 (33). С. 5-22.
7. Бенчук В. «Російська весна» в Маріуполі (лютий-червень 2014 року). *Вчені записки Таврійського університету імені В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. Київ. 2019. Т. 30 (69). С.7-12.
8. Бенчук В. «Російська весна» в Маріуполі на сторінках газети «Приазовский рабочий» (лютий-червень 2014 р.). *Військово-науковий вісник*. Львів. 2020. Вип. 33. С. 224-239.
9. Бенчук В., Трофимович В. Реакція жителів Донецької області на збройну агресію Росії проти України у 2014 р. *Військово-науковий вісник*. Львів. 2020 Вип. 34. С. 172-199. (Особистий внесок Бенчука В. – 70%).
10. Бенчук В. Суспільно-політичні події в Україні у дискурсі донецьких мас-медіа грецьких національних меншин (2014-2015 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог. 2020. Вип. 30. С. 61-65.
11. Бенчук В., Трофимович В. Технологія гібридної війни Росії проти України (на прикладі Донеччини). *Військово-науковий вісник*. Львів. 2021 Вип. 36. С. 3-26. (Особистий внесок Бенчука В. – 70%).
12. Бенчук В. Геополітичні настрої донеччан в умовах збройного конфлікту (2014-2021 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог. 2022. Вип. 33. С. 48-54.
13. Бенчук В., Трофимович В. Загальна оперативна обстановка в зоні проведення АТО (серпень 2014 р.). *Військово-науковий вісник*. Львів. 2022. Вип. 38. С. 149-166. (Особистий внесок Бенчука В. – 70%).

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Тези та матеріали наукових конференцій:

14. Бенчук В. Розвідка боєм 10 серпня 2014 р. у м. Іловайськ. *Війна на Донбасі. 2014-2018 рр: Збірник наукових праць за матеріалами IV*

- Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції*, 11 квітня 2019 р. Київ. С. 20-25.
15. Бенчук В. Т-72-Б3: бойовий шлях на території України. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції*. 16-17 травня 2019 р. Львів. С. 321.
16. Бенчук В. Доктрина Валерія Герасимова як віддзеркалення стратегічного військового плану РФ. *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції*, 25-26 червня 2019 р. Львів. С. 77-79.
17. Бенчук В. Ставлення жителів Донбасу до територіальних поступок РФ в умовах війни (2015-2022 рр.). *Московсько-українське мілітарне і світоглядне протистояння: історія та сучасні виклики: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції*, 10 листопада 2022 р. Кам'янець-Подільський. С. 139-141.
18. Бенчук В. Порушення ЗС РФ міжнародного гуманітарного права на прикладі українського міста Маріуполь. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції*, 23 листопада 2022 р. Київ. С. 35-36.